

Devrimci teori olmaksızın devrimci bir hareket olamaz.

V. İ. Lenin, *Ne Yapmalı?*

Devrimci Marksizm

Sayı: 6-7 İlkbahar - Yaz 2008

Üç aylık Teorik / Politik dergi
(Yerel, süreli yayın)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şiar Rişvanoğlu

Yönetim Yeri: Kuruköprü Mah., Özler Cad.,
Özden İş Merkezi, No.41 K.2 D.38 Seyhan/ADANA

Baskı: Yön Matbaacılık
Güven Sanayi Sitesi,
B Blok No: 366 Topkapı - İSTANBUL
Tel: 0212 544 66 34

Yurtdışı Fiyatı: 12 Avro Kıbrıs Fiyatı: 8 YTL

Fiyatı: 8 YTL (KDV Dahil)

Kapak Resmi: 1 Mayıs 2008, İstanbul-Şişli'deki DİSK Genel Merkezi önü

Devrimci Marksizm

Teorik / Politik Dergi

İlkbahar - Yaz 2008

İÇİNDEKİLER

	Bu sayı	4
Sungur Savran	Sınıfları haritalamak: Sınıflar birbirinden nasıl ayrılır?	9
Kurtar Tanyılmaz	Türkiye işçi sınıfının değişen yapısı	50
Burak Gürel	Türkiye’de kırdaki sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi	71
Ahmet Öncü	Türkiye’de finans kapitalin iktidar yapısı ve çelişkileri üzerine notlar	105
Nail Satlıgan	<i>Geç Kapitalizm’in gecikmiş Türkçesi</i>	132
Ateş Uslu	Prag Darbesi’nden Prag Baharı’na Çekoslovakya’nın yirmi yılı (1948 - 1968)	150
Vladimir İlyiç Lenin	Ekim Devrimi’nin dördüncü yıldönümü	177
Lev Davidoviç Trotskiy	Bürokrasinin kimi efsaneleri	184
<i>Arşiv</i>	Ekim Devrimi hatıraları	206

Bu sayı

1 Mayıs 2008 tarihe sadece AKP'nin, kimilerince pek yüceltilmiş olan “demokratlık” maskesinin düşmesi ve işçi düşmanı yüzünün ortaya çıkması olarak geçmeyecek. Aynı zamanda sınıf mücadelelerinde ciddi bir hareketlenmenin önemli bir uğrağı olarak hatırlanacak. İşçi sınıfı bağrında mücadelecı bir ruh durumunun ilk işaretleri 2007'deki grev ve direnişlerle ortaya çıkmıştı. 2008'in ilk ayları özellikle Tekel ve tersane işçilerinin militan ruh durumuyla bu eğilimi derinleştirdi. Ama esas nitel sıçrama 14 Mart'ta SSGSS yasa tasarısına karşı bütün sendikaların katıldığı iki saatlik iş bırakma eylemiyle geldi. Sınıfın bütünü ortak çıkarlar etrafında ortak bir mücadelede birleşmişti. Sendika bürokrasisinin bir bölümünün ihaneti dolayısıyla, işçi sınıfı uzun süredir girdiğı bu ilk boy ölçüşmeden yenik çıktı, ama 1 Mayıs olayları mücadelecı damarın yüzeysel olmadığını yeniden gösterdi. 1 Mayıs tarihe işçi sınıfının on yıl kadar süren bir aralıktan sonra, hükümetle iki ay içinde ikinci kez karşı karşıya gelmesi olarak geçecek. Türk-İş başkanının harekete son gün, savaş başlarken karşı kampa geçen bir general misali yine ihanet etmesine rağmen Türk-İş'in eylemden kopmaması, yakın gelecekte konfederasyonlar içinde büyük sarsıntılar yaşanacağına habercisidir.

Devrimci Marksizm'in bu çift sayısının ana teması bu bakımdan son derecede uygun bir konjonktürde geliyor. Tam Türkiye'de sınıf mücadelesi yeniden genel politik hayatın ana belirleyenlerinden biri haline gelirken, bu sayımız Türkiye'de sınıfları ele alıyor. *Devrimci Marksizm* işçi sınıfının kapitalizmin 21. yüzyıl başında gelmiş olduğu yer içindeki konumunu daha önce ele almıştı. Üçüncü sayının ana dosyalarından biri, işçi sınıfının ya da proletaryanın sosyo-ekonomik varlığının, solda gelişen onca efsaneye inat ne kadar önemli bir gerçek olduğunu,

sınıflar arası ilişkilerde meydana gelen değişiklikleri de ele almayı ihmal etmeden, ortaya koyan yazılara yer vermişti. Bu sayımızda ise gözümüzü somut olarak Türkiye'ye çeviriyoruz.

Dosyada ilk olarak, kapitalist bir toplumda var olan bütün ana sınıfları ve katmanları tanımlayan ve birbirleriyle ilişkileri ve farklılıkları içinde ele alan genel bir yazı olduğu için Sungur Savran'ın yazısı yer alıyor. Savran sadece kapitalizmin ana sınıfları olan burjuvazi ve proletaryayı ve bu toplumun orta sınıfını oluşturan küçük burjuvaziye değil, ayrıca birer sınıf olmadığı halde kendine özgü özellikler içeren birer toplumsal grup olarak bürokrasiyi, aydınları ve öğrencileri de ele alıyor. Yazının geniş ufkunun yanı sıra önem taşıyan bir başka boyutu, sınıfların farklı dilimlerini birbirinden ayırması. Özellikle sosyalist devrimin toplumsal tabanı olan proletaryayı ince ayrıntılarla ele alıyor yazı: Sanayi proletaryası dışında kamu emekçilerinin ve hizmetler sektörü çalışanlarının proletaryanın birer parçası olduğunu gösterdiği gibi, işçi aristokrasisinin, sendika bürokrasisinin, işsizlerin ve emeklilerin, yarı-proleterlerin, kent yoksullarının, lumpen proletaryanın ve çelişik sınıf konumunda olan bazı başka katmanların (orta ve alt düzey yöneticiler, polis memurları, özel güvenlik görevlileri, ev hizmetlileri vb.) sosyo-ekonomik konumuna da ışık tutuyor. Savran'ın yazısı doğrudan Türkiye ile ilgili olmamakla birlikte, daha sonraki yazılar için bir metodolojik yol haritası olarak dosyamız açısından yararlı bir nitelik taşıyor.

Kurtar Tanyılmaz, bu sayıdaki yazısında, derginin üçüncü sayısında dünya çapında işçi sınıfının maddi temellerini ele alan yazısının bir devamı olarak Türkiye işçi sınıfının 21. yüzyıl başındaki nesnel durumunun bir fotoğrafını çekiyor. Yazar, titiz bir çalışmayla ve bir dizi istatistik kullanarak, proletaryanın Türkiye toplumundaki maddi varlığının gerilemek bir yana hızlı bir yükseliş içinde olduğunu ortaya koyuyor. Bu saptamadan sonra proletaryanın kendi iç dağılımını, sektörel, işyeri büyüklüğü, coğrafi vb. bir dizi açıdan inceliyor. Ayrıca, kadınların, Kürtlerin, kamu çalışanlarının proletarya ile değişen ilişkisine ışık tutuyor ve güvencesiz ve enformel istihdam sorunu üzerine özel olarak eğiliyor. Nihayet, Türkiye işçi sınıfının sendikalaşma oranına da yer veriyor. Tanyılmaz, böylece Türkiye sosyalist hareketinin devrimin temel gücü olan proletaryaya yönelirken nasıl bir sınıf ile karşı karşıya geleceğine ışık tutmuş oluyor. Yazının istatistiklerle dolu olması bir handikap değil bir avantajdır. Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* kitabı, toprak büyüklüklerinden çeki hayvanı sayısına kadar nice istatistikle doludur ve o kitaba anlamını veren budur. Sosyalistler, dünyayı anlamının kolay yolu olmadığı, maddi gerçekliğe ulaşabilmek için bazen sıkıcı rakamlarla da boğuşmak gerektiği gerçeğini sindirmelidirler. Kaldı ki, Tanyılmaz'ın yazısı aynı zamanda Türkiye işçi sınıfına ilişkin solda varolan bir dizi önyargı ile de anlamlı polemikler içermektedir. Ama o polemiklere anlamını verebilmek için o istatistiklerin kavranması gerekiyor.

Dosyanın Burak Gürel imzalı üçüncü yazısı Türkiye'de kırsal sınıfları ve

Devrimci Marksizm

sınıf mücadelelerini konu alıyor. Bu yazı her şeyden önce Türkiye’de devrimci Marksist akımın bugüne kadar ihmal etmiş olduğu bir konuya el atmak bakımından büyük önem taşıyor. Yazar, bunun bilincinde olduğu için yazısına Marksizmin tarım sorunu ve köylülük konularına genel olarak bakışını özetleyerek ve köylülüğün devrim stratejileri açısından önemini ortaya koyarak başlıyor. Bu tartışmanın ışığında yazı, Osmanlı’nın son döneminden başlayarak Türkiye’de köylülüğün maddi varoluş koşullarını ve bu koşulların cumhuriyet döneminde geçirdiği evrimi araştırıyor. Gürel, bunu yaparken solda yaygın olan iki yaklaşımdan (tarımda sınıf kutuplaşmasını yok sayan ve köylülüğü ayrımsız bir küçük burjuva kitlesi olarak ele alan yaklaşım ile küçük burjuvazinin önemini neredeyse görmezlikten gelerek tarım sorununu toprak sahipleriyle mülksüz köylülerin çelişkisine indirgeyen yaklaşım) kendini ayırıyor. Farklı bölgelerin (Ege, Çukurova, Kürt bölgeleri vb.) gelişiminin özgüllüğü temelinde tarımsal yapıların çeşitliliğini ortaya koyuyor. Nihayet, 1960’lı yıllarda yaşanan büyük köylü mücadelelerinin önemini altını çizerek Türkiye solunun bu soruna siyasi bakımdan yaklaşımının yanlışlığına değiniyor. Gürel’in yazısı tartışmayı 1980’e kadar getiriyor. Yazar okuyucuya 1980 sonrası tarımda yaşanan köklü dönüşümü *Devrimci Marksizm*’in daha ilerideki sayılarından birinde ele alacağı vaadini de yapıyor.

Dosyadaki son yazı ise, Türkiye’nin hakim sınıfı burjuvazinin yönetici katmanı olan finans kapital üzerinde yoğunlaşıyor. Ahmet Öncü, önce burjuvazinin iktidarını sağlama almak için yerine getirmek zorunda olduğu koşullar konusunda genel bir teorik çerçeve çiziyor. Bu çerçeve ışığında Türkiye finans kapitalinin sosyo-ekonomik iktidarını nasıl uyguladığını dört büyük sermaye grubuna yakından bakarak inceliyor. Bunun ardından burjuvazinin politik ve kültürel alanda iktidarını sağlamanın en önemli koşullarından birinin Türkiye’de eksik olduğunu saptıyor: Burjuvazi bu alanda Türkiye’de ezilen sınıfların karşısına tek bir sesle çıkamamaktadır, çünkü bugün açıkça biri Batıcı-laik, öteki ise İslamcı iki kanada bölünmüştür. Öncü bu bölünmenin Türkiye’de kapitalizmin gelişmesinde ve burjuva cumhuriyetinin kurulmasında varolan bir dizi tarihsel özgüllüğün ürünü olarak kavranması gerektiğini ve kısa dönemde burjuvazinin kendi içindeki bu çelişkiye kolay bir çözüm yolu olmadığını ortaya koyuyor.

Görüldüğü gibi, Devrimci Marksizm Türkiye’de sınıflar dosyasını oluşturan yazıları kapitalizmin hiyerarşisinin tam tersi bir sırayla sunuyor okuyucuya. Bizim hiyerarşimizde önce işçi sınıfı gelir. Sonra içinde yoksul köylülüğü ve genel olarak emekçi köylülüğü de barındıran, esas olarak küçük burjuvaziye temsil eden köylülük gelir. En dipte ise kapitalist sınıf yer alır. Bu hiyerarşi yarımın yeni toplumunun hiyerarşisidir. Ve bizim özlediğimiz proletarya iktidarı, önce kapitalist sınıf, ardından bütün sınıflar ortadan kalkana kadar sosyalizmi inşa edecektir. *Devrimci Marksizm*, Türkiye’de sınıfların incelenmesine, özellikle burjuvazinin finans kapital dışında kalan dilimlerine ve küçük burjuvaziye yönelik araştırmalarla ileride de devam etmeyi umuyoruz.

Dosya dışı yazılarımızdan ilki, bir kitap tanıtma ve değerlendirmesi yazısı. 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli Marksist teorik çalışmalarından biri olan Ernest Mandel'in *Geç Kapitalizm* kitabını, nihayet Türkçe'ye kazandırılmış olması vesilesiyle Nail Satlığan kapsamlı bir tanıtma yazısında ele alıyor. 1995 yılında yitirmiş olduğumuz Ernest Mandel uluslararası devrimci Marksist hareket içinde son derecede tartışmalı bir kişiliktir. Mandel'in önderi olduğu Dördüncü Enternasyonal Birleşik Sekretaryası'nın bugün izlediği politikayı dergimizin ilk sayısında Burak Gürel "alternatif küreselleşme" hareketini incelerken ağır bir eleştiriye tâbi tutmuştu. Birleşik Sekretarya'nın bugün geldiği yerden Mandel bütünüyle sorumlu tutulamaz elbette. Ama Mandel'in de devrimci Marksist hareketin gelişmesi bakımından önemli hataları olduğu kolaylıkla söylenebilir. Satlığan yazısına girerken bu konuya değiniyor, ama bu tür hataların *Geç Kapitalizm*'de sergilenen teorik çerçevenin kaçınılmaz bir sonucu olmadığına işaret ediyor. Bu kitap 20. yüzyılın ikinci yarısında kapitalizmin gelmiş olduğu aşamayı *Kapital*'in kategorilerinden ve analizinden hareketle incelemeye yönelen önemli bir çalışma olduğu için, solda ve Marksist hareket içinde tartışılmasını önemli buluyoruz. Satlığan'ın bu tanıtma yazısının bu konulara ilgi duyan herkesin yararlanacağı bir kaynak olduğu kanaatindeyiz.

Devrimci Marksizm farklı sayılarına yayılan bir biçimde, tarihe damga vurmuş büyük kitle hareketlerini ve devrimleri inceleme çabası içinde. Bu sayıda bu çabayı 20. yüzyıl tarihine "Prag Baharı" olarak geçmiş olan olayların incelenmesiyle devam ettiriyoruz. Yazının yazarı Ateş Uslu, böylece kendi başlattığı bir çabayı da devam ettirmiş oluyor. Yazar, *Devrimci Marksizm*'in ilk sayısında da 1956 Macar Devrimi'ni incelemişti. Macar Devrimi ile Prag Baharı'nın ortak yanları elbette her ikisinin de yüzyılın ikinci yarısında Sovyetler Birliği'nin çepesinde yer alan (Varşova Paktı veya Sovyet Bloku olarak anılan) ülkelerde Sovyet bürokrasinin sultasına karşı birer kitlesel tepki olması ve her ikisinin de Varşova Paktı'nın tankları tarafından ezilmesi. Ama en azından doruğunda bir işçi devrimi karakteri kazanan Macar Devrimi'nden farklı olarak 1968 Prag Baharı'nın daha ziyade Çekoslovak bürokrasisinin yönetiminde kaldığı ve piyasacı bir damar içerdiği Uslu'nun yazısında ortaya çıkıyor. Uslu, orijinal kaynaklar da dahil olmak üzere konu üzerinde titiz bir incelemeden sonra kaleme aldığı bu yazıyla bu konuda Türkçe'deki ilk ciddi çalışmayı sağlamış oluyor. *Devrimci Marksizm*, Uslu'nun kendisinin başvurmadığı bir kavramla ifade edecek olursak, Macar ve Çekoslovak olaylarının bürokratik işçi devletlerinin tarihinde yaşanan "politik devrim" dinamiklerinin birer ifadesi olduğu kanaatindeyiz. Bu dizide yaşanan öteki olayları da (1953 Berlin, 1956, 1970 Polonya, Çin'de bir dizi mücadelenin ardından 1989 Tienanmen olayı vb.), en önemlisi de bütün Sovyet sisteminin çöküşünün başlangıç noktasını oluşturan 1979-81 Polonya Dayanışma Sendikası deneyimini de ileride ele almayı ummaktadır.

Geçen sayımızda söz verdiğimiz gibi, "Arşiv" bölümümüzü bu sayıda da 1917

Ekim Devrimi'ne ilişkin yazılarla devam ettiriyoruz. Hatırlanacağı gibi, 2007 Ekim Devrimi'nin 80. yıldönümü olduğu için, geçen sayımızda Lev Trotskiy'in Bolşevizm açısından Ekim Devrimi'nin tarihsel olarak ne anlam ifade ettiğine ilişkin bir yazısına yer vermiştik. Bu sayıda Ekim dosyamıza Trotskiy'in sesine, devrimin en önde gelen önderinin, Lenin'in değerlendirmesini katarak başlıyoruz. Meraklıları, devrimin dördüncü yıldönümünde yaptığı bu konuşmada Lenin'in Ekim Devrimi'nin yorumunda Trotskiy'in "sürekli devrim" anlayışına ne kadar yaklaştığını kolaylıkla görecektir. Dosyanın öteki iki yazısı birbirini tamamlıyor. 1920'li yılların ortalarından, yani Lenin'in ölümünden itibaren, Bolşevik Partisi'ni adım adım ele geçirmekte olan bürokrasi, Ekim Devrimi'nin yaşanmış somut tarihini de çarpıtmayı kendine iş edinmişti. Devrimin Lenin dışındaki en önemli önderi olan Trotskiy bu tahrifata karşı hayatının sonuna kadar mücadele etti. Buradaki iki yazı, uluslararası devrimci hareketin yeni kuşaklarının tarihsel gerçeği olduğu gibi öğrenebilmesi için verilen mücadelenin iki önemli belgesi. İlki Trotskiy'in büyük yapıtlarından *Rus Devriminin Tarihi*'ne yazdığı eklerden biri. Geçen sayımızda belirttiğimiz gibi, bu kitabın ekleri Türkçe çeviriye dahil edilmemiştir. Geçen sayıda yayınlanan Trotskiy yazısı kitabın iki numaralı ekiydi; bu sayıda yer verdiğimiz yazı ise bir numaralı eki. Öteki belge ise bürokrasinin henüz Trotskiy'e karşı savaşını başlatmadığı bir aşamada, 1920'de, devrimin deyim yerindeyse mimarlarının bazılarını bir araya getiren bir toplantının tutanaklarından bir bölüm. Sovyet arşivlerinde yer alan bu tutanaklar, devrimin somut yaşanmışlığı konusunda Trotskiy'in daha sonra savunduğu görüşlerin nasıl hakikate sadık olduğunu ortaya koymak bakımından önem taşıyor.

Devrimci Marksizm birçok insanın desteği ve katkısı olmadan yayın faaliyetini sürdüremezdi. Burada bazılarının adlarını anmadan geçmeyelim. 1920 belgesini keşfeden ve yayına hazırlayan yoldaşımız Evren Asena'ya bu çabasından dolayı teşekkür ederiz. Ayrıca geçen sayımızda ve bu sayımızda yayınladığımız *Rus Devriminin Tarihi* eklerini yıllar önce Türkçe'ye kazandırmış olan ve bugün *Devrimci Marksizm*'in bu çevirileri kullanmasına izin veren yoldaşlarımız Nesrin Tura ve Ali Rıza Tura'ya teşekkürlerimizi de ifade etmek isteriz. Nihayet, bir çevirmen olarak mesleki becerisini son derecede güzel bir Lenin çevirisine tercüme eden arkadaşımız Işıl Demirakın'a da teşekkür borçluyuz.

Elinizde tuttuğunuz sayı Devrimci Marksizm'in ilk çift sayısı. Aslında sayılarımız genellikle amaçladığımızdan daha hacimli oluyor. Geçen sayımız ise tam bir çift sayı boyutlarındaydı, ama onu da çift sayı olarak adlandırmadık. Elinizdeki sayımıza çift sayı karakteri kazandıran, hem hacmi hem de iki dosya (Türkiye'de sınıflar ve Ekim Devrimi) içermesi. Bu sayı ile birlikte 2007 yılında yapılan kampanya sırasında dergimize abone olan okurların abonelikleri sona ermiş oluyor. Abone olmak isteyen okurlarımız dergimize başvurabilirler. Ayrıca okurlarımıza, eski sayılarda yer alan yazılara www.devrimcimarksizm.net adresindeki internet sitemizde erişilebileceğini hatırlatmak isteriz.

Sınıfları haritalamak: Sınıflar birbirinden nasıl ayrılır?

Sungur Savran

Devrimci teorinin en önemli sorunlarından biri sınıfları birbirinden ayır-
tırmak, aralarındaki sınır çizgilerini belirleyebilmek, toplumu oluşturan grup ve
bireylerin sınıf aidiyetini gerçekçi bir temelde kavrayabilmektir. Sınıfları genel
olarak tanımlamak, kapitalist toplumun iki ana sınıfa ayrıldığını, bunun yanı
sıra bir dizi ara sınıf ve katmanın mevcut olduğunu söylemek yeterli değildir.
Kapitalist bir toplumda üretim araçlarının sahibi olup işçi çalıştıranların burjuva-
ziyi, üretim araçlarından yoksun olduğu için emekgücünü satmak zorunda olan-
ların da proletaryayı oluşturduğunu söylemekle yetinmek, cansız soyutlamaların
devrimci teori için yeterli olacağı hayaline kapılmaktır. Oysa devrimci hareket
günbegün yürüttüğü faaliyet vesilesiyle genel toplum kitlesi içinde burjuvazinin
nerede başlayıp nerede küçük burjuvaziyle karıştığını, küçük burjuvazinin kendi
içindeki ayrışmaların neler olduğunu, proletaryanın hangi kesimleri içine aldığı-
nı anlamak zorundadır. Örneğin, Türkiye’de ilerici politikanın ana direklerinden
biri olan meslek örgütlerinin (TMMOB, TTB, TEB vb.) sınıf karakteri nedir?
Devrimci pratiğin doğru yolda yürüyebilmesi için devrimci teorinin bu soruyu
cevaplayabilmesi gerekir. Başka bir soru: Kamu çalışanlarının, diyalim belediye-
de çalışan bir veznedarın ya da vergi dairesinde dirsek çürüten bir memurenin ya
da devlet hastanesinde çalışan bir hemşirenin sınıf konumları ile mal müdürü ve

Devrimci Marksizm

üniversite rektörü arasında sınıf ortaklığı mı vardır, karşıtlığı mı? Devrimci teori bu soruya cevap vermek zorundadır. Bankalarda, reklâm şirketlerinde, otellerde çalışanlar proleter midir, küçük burjuva mıdır, başka bir şey midir? Subayların sınıf konumu nedir? Bu sorular sonsuza kadar çoğaltılabilir. Devrimci teori, sınıfları tanımlamakla yetinemez. Onları haritalamak zorundadır.

Bu yazı, 21. yüzyılda kapitalizmin orta ve ileri derecede gelişmiş olduğu toplumlarda varolan sınıfların hangi unsurlardan oluştuğunu, aralarındaki sınır çizgilerinin nereden geçtiğini, sınıfların kendi içlerinde nasıl farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaya çalışacak. Yazı ampirik bir araştırmaya dayanmıyor. Marksist teorinin birikiminin ve devrimci faaliyetin sağladığı deneyimin ışığında, sınıfları birbirinden ayıran çizgileri genel gözlemlere dayalı bir tarzda saptamayı hedefleyen bir deneme. Söylenenlerin büyük çoğunluğu hem ileri kapitalist-emperyalist toplumlar için geçerli hem de Türkiye, Brezilya, Meksika, Arjantin, Güney Afrika ya da Güney Kore gibi kapitalist sanayileşmenin belirli bir gelişme göstermiş olduğu toplumlar için. Elbette bu iki kategori arasında da, bunların kendi içinde de çeşitli toplumlar arasında sınıf yapısı bakımından çok önemli farklar var. Bu yazının amacı 21. yüzyıl başında kapitalizmin gelişmiş olduğu toplumlarda sınıf yapısının **genel** çizgilerini sunmak olacak. Tersine bir açıklama veya sınırlama yapmadığımızda aklımızda hep Türkiye olacak.

Sınıflardan söz ederken, her şeyden önce, yaygın bazı yanlış anlayışlara karşı uyarıda bulunmamız gerekiyor. Soldan, hatta Marksizmden etkilenen insanlarda dahi, sınıfları gelir düzeyinin tanımladığına dair bir inanç yaygındır. Bu bütünüyle yanlış bir anlayıştır. Yüksek ücretli işçiler orta sınıf değildir, proleterdir.¹ Ayakta durmakta zorlanan ve bazı işçilerden daha düşük geliri olan dükkân sahipleri küçük burjuvadır ve sosyal statüleri bakımından kendilerini proleterlerin üstünde görürler. Bazı kapitalistlerden dahi daha zengin muayenehane sahibi doktorlar buna rağmen küçük burjuvadır. Gelir düzeyi elbette her sınıftan insanın ekonomik ve siyasi mücadelelerdeki tavrına etki yapar. Ama gün gelir, en yüksek gelire sahip işçi bile en yoksul küçük burjuvadan daha radikal bir tavrı benimser. Önemli olan sınıfların sınıf mücadelesi içindeki potansiyel ve güncel tavrıdır, belirli bir anda nasıl bir hayat standardı olduğu değil.

İkincisi, insanların sınıf konumlarını tanımlayan, onların kendi haklarında ne düşündükleri değil, maddi konumlarıdır. Amerikan sosyolojisinden kaynaklanan bir gelenek, sınıfları bütünüyle görmezlikten gelmediğinde, toplumun sınıf yapısını onyıllardır anketlerle saptamaya çalışıyor. Bunlar bütünüyle yanlış yöntemlerdir. Bu tür anketler olsa olsa sınıfların kendilerini nasıl algıladıklarını anlatır

¹ Yoksulluğun yaygın olduğu toplumlarda güvenceli bir işe ve görel olarak düzgün bir ücrete sahip proleterleri “orta sınıf” gibi görmek yaygındır. Turgut Özal’ın 12 Eylül’den sonra işçi sınıfı bilincini bulandırmak için ortaya attığı “orta direk” kavramı, tam da bu durumdan yararlanmaya çalışan bir ideolojik operasyondur.

bize, ama sınıfların büyüklüğü ve dağılımı konusunda hiçbir şey söylemez.

Öyleyse sınıf konumunun belirlenimi konusunda kendi uyguladığımız yönetime kısaca değinelim. Sınıflar toplumsal üretim ve toplumsal yeniden üretim içindeki yerlerine göre tanımlanır. Toplumsal üretim içindeki yerin esas belirleyeni ise üretim araçları üzerindeki kontroldür ya da hukuki ifadesiyle üretim araçlarının mülkiyetidir. Buradaki “esas belirleyen” kavramı, bazı birey ve grupların sınıf konumunun üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden tanımlanmış birinci derecede sınıf konumlarının bir türevi olarak belirlendiği, yani ayrıntıya inildiğinde “esas” belirleyen dışında başka belirleyenlerin de olduğu anlamına gelir. Bunun ne anlama geldiği aşağıda farklı sınıflar üzerinde ayrıntılı olarak durduğumuzda ortaya çıkacak. Bu aşamada bizim için önemli olan şudur: Marksizm içinden gelen bazı düşünce okulları, örneğin Althusser okulunun temsilcileri, sınıfın sadece ekonomik “kerte”de belirlenmediğini, politik ve ideolojik “kerte”lerin de işin içine sokulması gerektiğini ileri sürerler. Biz bu yaklaşımın Marksizmin materyalist yönteminden kopma potansiyeli taşıdığı kanaatindeyiz. Sınıf konumları farklı insan topluluklarının **üretim alanında** karşılıklı olarak birbirleriyle girdiği maddi ilişkiler içinde belirlenir. Bu topluluklar siyasi alanda nasıl davranırlarsa davranırlar, kafalarında ne tür fantastik ideolojilerle oyalanırlarsa oyalanırlar üretim ve yenidenüretimin tanımladığı sınıf konumları temel bir veridir.

Burada elbette sınıfın maddi konumu ile sınıfın oluşumu arasında bir ayırım yapmak gerekir. Örneğin işçileri alalım. Bir fabrikada çalışan işçiler hiç örgütlü olmasalar da, öteki işçilerle hiçbir kültürel ortaklık taşımazlar da yine de proletterdirler. Örneğin dünya kapitalizminin işleyişinin Mardin’e savurduğu Çinli işçiler (inanılır gibi değil ama böyle bir olgu var!), Mardinli Kürt ve Arap işçilerle kültürel düzeyde hiçbir ortaklığa sahip değildirler, onların dilini bile bilmemektedirler. Bu onların sınıf konumu açısından birer işçi olarak nitelenmesine hiçbir biçimde engel değildir. Ama sınıf konumundan farklı olarak sınıfın oluşumu, aynı sınıfın çeşitli birey ve öbeklerinin kendi arasında bağlar kurması, bir sosyal güç haline gelmesi ve birlikte mücadele etmesi anlamına geldiğinden, burada sınıf kültürü ve ideolojisinden politikaya kadar birçok şey gündeme girer. Bu yazıda bizi ilgilendiren birer sosyal bütün olarak sınıfların oluşumu değil, sınıfların haritalanması, yani tekel bireylerin sınıflara dağıtılması olduğundan dolayı, üretim ilişkilerinin ve bireylerin toplumsal yenidenüretim içindeki yerini araştırmak bizim açımızdan belirleyicidir. Ancak bazı durumlarda sınıf konumunu test etmek için (yani bir sağlama yöntemi olarak) sınıf oluşumu dinamiklerine de kısaca değineceğiz.

Sınıfların haritalanmasına ya da, tersinden bakıldığında, bireylerin ve öbeklerin sınıflara dağıtılmasına ilişkin bir tartışmada toplumsal üretim ve toplumsal yenidenüretim içinde faal olmayan bireylerin konumu da özel olarak ele alınması gereken bir sorundur. Aslında bunlar da birbirinden farklı kategorilere ayrılırlar. Her şeyden önce artık çalışma kapasitesini yitirmiş yaşlılar, özel olarak da

emekliler, çalışma hayatları boyunca hangi sınıfa ait idiyse, emeklilik döneminde de o sınıfın birer üyesidirler. Örneğin emekli işçiler işçi sınıfının önemli bir bileşenini oluştururlar. Bir büyük kategori olarak ev kadınları (ev emekçileri) insan soyunun yenidenüretimi için gerekli bir üretim faaliyetinde bulunurlar, ama harcadıkları emek aile içinde kaldığı için piyasa kategorileri tarafından “görülmez”, kendileri de ekonomik bakımdan faal olmayan nüfus içinde düşünülürler. Çocuklar ve henüz toplumsal üretimin bir parçası haline gelmemiş gençler, çalışma kapasitesine sahip olmayan kronik hastalar ve engelliler gibi kategoriler ile ev kadınları arasında bu açıdan büyük farklılıklar vardır. Ancak sınıf konumu toplumsal üretim ve toplumsal yenidenüretim içindeki konum tarafından belirlendiğinden, bütün bu kategoriler, aralarındaki büyük farklılıklara rağmen, sınıf aidiyeti bakımından birbirine benzer bir durumdadırlar. Ev kadınlarının, çocuk ve gençlerin, iş göremez durumda olan bireylerin sınıf aidiyetleri en genel düzeyde aileleri dolayısıyla belirlenir. Dolayısıyla, örneğin işçi sınıfından (proletaryadan) söz ettiğimiz zaman, sadece üretim alanında fiilen çalışan işçilerden değil aynı zamanda onların ailelerinden de söz ediyoruz demektir.

Sınıfların tanımlanması üretim ve yenidenüretim içinde varolan ilişkiler temelinde yapılacaksa, bu alanların temel kategorilerinin de analizin bir parçası olması gerekir. Üretim, dolaşım, bölüşüm, tüketim faaliyetleri, bunlar arasındaki farklar, emek kategorisinin tanımı, toplumsal düzenin yenidenüretimine ilişkin faaliyetler, üretken emek ile üretken olmayan emek ayrımı—bütün bunlar sınıfların asgari biçimde kavranabilmesi için elbette temel taşlardır. Bu yazı bunları ayrıntılı biçimde tanımlamayacaktır. Dolayısıyla, bu yazıyı Ahmet Tonak ile birlikte yazmış olduğumuz, *Praksis* dergisinde yayınlanmış olan bir yazımız ile birlikte okumak yararlı olacaktır.² Okur üretim, dolaşım, bölüşüm gibi kategorilerin üretim faaliyetine ve toplumsal düzenin yenidenüretim faaliyetine katılan bireyler arasındaki temel ayrımlar açısından önemi konusunda o yazıda asgari bilgiyi bulacaktır.

1. Burjuvazi: sermayenin ajanları

Modern toplumun hakim gücü sermayedir. Sermaye, üretim araçları sahipliğinin para biçimi altında genelleşmiş bir türüdür. Varlığının tek nedeni de ücretli işçiyle ilişkisi içinde kendini büyütme, yani artık-değer üretmek ve bunu mülk edinmek, sonra bu yeni değeri de sermaye haline getirmek, yani sermaye biriktirmektir. Marx’a göre sermayedarlar (kapitalistler) sermaye ilişkilerinin “taşıyıcıları”dır. Bununla kastedilen, sermayenin insanlardan bağımsız bir kategori olduğu değildir. Tam tersine, sermaye insanlar arasında tarihsel olarak özgül

² Sungur Savran ve E.Ahmet Tonak, “Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi”, *Praksis*, 16, Güz 2006.

belirli bir üretim ilişkisidir. Kapitalistin sermaye ilişkisinin “taşıyıcısı” olması, bir insan olarak kapitalistin kişiliği, huyu, karakteri, yetişmesi ne olursa olsun, **kapitalist olarak davrandığı sürece** sermaye ilişkisinin bir memuru gibi sermayenin mantığına uyması ve ona göre davranmasıdır. Yani mülkedindiği artık-değeri sürekli olarak arttırmak ve sermaye birikimini en hızlı biçimde gerçekleştirmek kapitalistin öznel amacı haline gelir. Bir kapitalist hayatının başka alanlarında iyi yürekli ya da insansever ya da fedakâr olamaz diye bir şey yoktur. Ama kapitalist olarak davrandığı ölçüde, kısmi sapmalar dışında sermayenin mantığı ile davranır. Zaten böyle yapmazsa bir süre sonra rekabet içinde elenir gider. Rekabet sermayenin içkin yasalarını sermayenin tekil ajanlarına dayatan bir mekanizmadır.³

Sermaye ilişkisinin farklı derecelerde taşıyıcıları vardır. Bunlar arasında sermaye ile ilişkisi dolaysız olanlar burjuvaziyi oluşturur. Elbette bu taşıyıcıların merkezinde sermaye sahibi ya da kapitalist yer alır. Kapitalist, kendi sermayesiyle üretim ve/veya dolaşım alanlarında ekonomik faaliyeti örgütleyen, bu amaçla ücretli işçi çalıştıran ve süreç sonunda kâr elde ederek sermayesini genişleten kişidir. Bir üretim ilişkisi olan sermaye ile bir toplumsal sınıf olan burjuvaziyi günlük dilde özdeş kavramlar olarak kullanıyoruz. Bu yazının geri kalan bölümünde de böyle yapacağız.

Kapitalizmin şafağında her ne kadar uzak mesafe ticareti ve büyük yatırımlar için kurulmuş büyük şirketler görülse de, genel kural aile firması idi. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra şirket biçimi yükselişe geçmiş, yüzyılın sonlarına doğru hisse senetli şirketler ortaya çıkmış ve bugünün dev şirketleri hakim sermaye dilimi haline gelmiştir. İşte bu gelişme, büyüyen şirketlerin yönetilmesi için aile bireylerinin sayısının yeterli olmaktan çıkmasına ve bir yöneticiler katmanının şirketlerin yönetimini üstlenmesine yol açmıştır.⁴ 20. yüzyılın başlarından itibaren, ortaya bu gelişmeyi açıklamayı amaçlayan bir dizi yeni teori çıkmıştır: Bu teorilerin odak noktası, şirketleri artık yöneticilerin kontrol ettiği, sermaye sahiplerinin yani kapitalistlerin arka plana düştüğü, dolayısıyla yeni türden bir kapitalizm ile karşı karşıya olduğumuz düşüncesidir. Esas güç artık yöneticiler sınıfındadır (“managerial class”). Bu teoriye paralel olarak üretim süreçlerinin karmaşıklığı ve yüksek teknik düzeyi dolayısıyla “teknokrasi”yi öne çıkaranlar

3 “Ajan” (agent) sözcüğü, buradaki anlamında, Batı dillerinden Türkçe’ye çok zor çevrilen bir sözcük olagelmıştır. Türkçe’de “ajan” dendiğinde ilk akla gelen “casus”tur. Oysa burada bir toplumsal ilişkiyi davranışlarıyla cisimleştiren, o ilişkide taraflardan birini temsil eden, onun adına eyleyen kişi söz konusudur. Bu kavram Türkçe’ye farklı biçimlerde çevrilmiştir: kimi zaman “etmen” olarak, kimi zaman “fail” olarak, kimi zaman “özne” olarak. Bizce bu çevirilerin hiçbiri (ayrıntısına burada girmek gerekmeyen nedenlerle) tam olarak başarılı değildir. Biz bu yazıda Batı dillerindeki sözcüğü olduğu gibi kullanacağız.

4 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi *Devrimci Marksizm*’in bu sayısında Ahmet Öncü’nün yazısında bulunabilir.

da olmuştur. Bizim kanaatimiz, büyük şirketlerin üst düzey yöneticilerinin sermayenin **ikinci dereceden ajanları** olduklarıdır. Bunların varlığı burjuvazinin safalarını çeşitlendirmiştir. Ama bunların ayrı bir sınıf olarak ele alınması yanlışır. Zaten şirketlerin üst düzey yöneticileri, en azından “halka açık şirket” olarak anılan borsa şirketlerinde genellikle hisse senetleri yoluyla sermayeye küçük paylarla ortak edilir. Bunlar genellikle zaman içinde kendileri de dar anlamda kapitalist haline gelirler. Migros’u Koç’tan satın alan konsorsiyumun başında bu perakende zincirinin eski genel müdürünün olması, üst düzey yöneticilerin kapitalist statüsü ile nasıl dinamik bir ilişki içinde olduğunun mükemmel bir örneğidir. Burada, bireylerin sınıflara dağılımı konusunda statik düşünmemek, ilişkileri değişimi ve gelişimi içinde yani **diyalektik olarak** ele almak gerektiğini bir ilk kez görmüş oluyoruz. Bu yönetsel zorunluluk daha sonra çeşitli bağlamlarda yeniden ve yeniden karşımıza çıkacak. Bu söylenenler doğrusa, bir noktayı unutmamak gerekir. Gelir kategorisi açısından bakıldığında yöneticilerin temel geliri maaşlarından kaynaklanır. Yani bir ücret biçimidir. Bu da gelir biçimlerinin bizi aldatmaması gerektiğinin bir ilk ifadesidir. Bir genel müdürün de, bir sıradan memurun da, bir vasıfsız işçinin de temel gelirleri ücretleri olabilir. Ama bu, söz konusu insanları aynı toplumsal sınıfa yerleştirmez.

Böylece burjuvazinin çekirdeğinin dar anlamda kapitalistler ile şirketlerin üst düzey yöneticilerinden oluştuğunu görmüş bulunuyoruz. Elbette kapitalistler deyince sadece büyük kentlerde faaliyet gösterenleri kastetmiyoruz; kasabalarda, hatta köylerde ticaretle, ulaşım faaliyetleriyle veya belirli bir nicel sınırın ötesinde ücretli emek kullanımı söz konusu olduğunda tarımla uğraşan kapitalistlerin de bu sınıfın bir parçası olduğunu unutmamalıyız. Örneğin Antalya’nın bir köyünde geniş ölçekli seracılık yapan biri de Sabancı ailesi kadar kapitalisttir.

21. yüzyılın başında, sadece emperyalist ülkelerde değil, Türkiye gibi kapitalizmin geç gelişmiş olduğu ama büyük ölçüde sanayileşmiş olan ülkelerde de sermayenin hakim diliminin (fraksiyonunun) tekelci sermaye olduğu biliniyor. Emperyalizm çağında gelişen ama kendisi emperyalist olmayan kapitalist ülkeler, 20. yüzyıl başında Lenin’in emperyalist ülkelerin sermayesi için saptadığı gelişmeyi devralmışlardır. Başka bir biçimde söylersek, emperyalizm kendi dışında gelişen kapitalist ülkeleri de kendi suretinde yetiştirmiştir.⁵ Tekelci sermayenin iki özelliğinin altının çizilmesi gerekir: Birincisi, bu sermaye diliminin en önde gelen temsilcileri aynı zamanda finans kapital özellikleri taşır. Yani burada üretime ilişkin faaliyet ve en başta sanayi alanındaki faaliyet ile finans alanına ilişkin

⁵ Bu, gelişmenin geç kapitalistleşen ülkelerde erken kapitalistleşen ülkelerle aynı patikayı izlediği anlamına gelmez. Burada eşitsiz ve bileşik gelişme yasası bütün ağırlığıyla hükmünü icra etmiştir. Bkz. Sungur Savran, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”, *Onbirinci Tez*, 3, Mayıs 1986.

faaliyet tek bir birimde birleşmiştir.⁶ İkincisi, tekelci sermaye sadece sanayi ile finansı değil, aynı zamanda sanayi, tarım, ticaret, dış ticaret, inşaat, ulaşım, enerji gibi çok çeşitli üretim ve dolaşım faaliyetlerini birleştirir. Bu yüzden biz bu sermayeyi **bileşik sermaye** olarak anmayı tercih ediyoruz.⁷ Türkiye’de tekelci sermayenin en tipik örgütlenme biçimi holdingler ve şirket gruplarıdır. Holdinglerin ve bunlara bağlı şirketlerin sadece büyük hissedarları değil, aynı zamanda genel müdürleri (CEO’ları) ve yardımcıları, finans müdürleri, pazarlama ve satış müdürleri, insan kaynakları müdürleri vb. sınıf aidiyeti bakımından burjuva sayılmalıdırlar çünkü üretim içindeki konumları onları sadece ve sadece sermayenin çıkarlarına uygun davranmaya iter. Bu kadronun kapsamının ne kadar dar, ne kadar geniş tutulacağı ancak her bir somut vakada, yetkiler, görevler, gelir biçimleri vb. göz önüne alınarak kararlaştırılabilir. Sınır vakaları sosyal bilimdeki her sınıflandırmada olduğu gibi toplumsal sınıfların ayrıştırılmasında da güçlükler yaratabilir. Ama bu, genel kategorilerin doğruluğunu ortadan kaldırmaz.

Holdinglerin ve bağlı şirketlerin işleri günbegün yürüten icracı kadrolarının yanı sıra bir de Yönetim Kurulları vardır. Buraya sermayedarlar ve bazı üst düzey icracı yöneticiler dışında devletle ve toplumun etkili katmanlarıyla ilişkileri kolaylaştıracak ve/veya yürütecek kişiler seçilir. Bunlar arasına eski yüksek bürokratlar, kamu iktisadi teşebbüsü yöneticileri, emekli generaller, profesörler ve daha genel olarak aydınlar da dahil edilir. Bunlar burjuvazinin bürokrasi ve aydın katmanlar içinden kendi saflarına devşirdiği unsurlardır. Bir büyük holding veya şirketin yönetim kuruluna giren bir profesör veya emekli general elbette otomatik olarak burjuva diye nitelenemez. Ama süreç bu yönde işleyebilir. Burada da diyalektiğin yasaları geçerlidir. Herhangi bir birey hayatının geç bir aşamasında bile olsa sınıf değiştirebilir, burjuvalaşma yaşayabilir. Emekli generalin şu ya da bu kültürel alışkanlığına veya burjuvazinin kendi iç kültürü konusunda bilgisizliğine sınıfın öteki unsurları tepeden bakabilir. Ama bu, sınıf içinde de yaygın olarak varolan bir farklılıktır.

Bugün ciddi ölçüde kapitalistleşmiş bütün toplumlarda sermayenin hakim dilimi olan tekelci burjuvazinin dışında da elbette çok geniş burjuva katmanlar mevcuttur. Bunlar 20. yüzyılın sonunda yaygınlaşan bir terminoloji ile hemen hemen her dilde karşılığı olan bir terimle KOBİ’ler (küçük ve orta boy işlet-

6 Burada terminoloji gerçek bir handicap yaratır. Finans kapital kavramını finansal sermaye ile karıştırmamak gerekir. Bu ikincisi, salt finansal faaliyetlerle uğraşan sermaye demektir. Örneğin, bir tekelci grupla ilişkisi olmayan bir banka üretim faaliyetleriyle de uğraşmıyorsa o finansal sermaye kategorisine girer. Burada sanayi (üretim) sermayesi ile finans sermayesi iç içe girmemiştir. Finansal sermayenin tipik örnekleri, yatırım fonları, hedge fonları ve özel sermaye şirketleridir (“private equity”).

7 Bu konuyu şu kaynakta ayrıntılı olarak ele almıştık: Sungur Savran, “Lenin mi, Kautsky mi? ‘Yeni’ Emperyalizm Teorilerinin Lenin Reddiyesi Üzerine”, *Devrimci Marksizm*, 1, özellikle s. 71-72.

Devrimci Marksizm

meler) olarak anılıyor. KOBİ burjuvazisi elbette kendi içinde önemli farklılıklar gösterir. Bunlar arasında en ileri teknolojiyle çalışan, hatta teknoloji üretiminde ciddi yenilikçilik gösteren ve dünya pazarlarına ihracat yapan sermaye birimleri olduğu gibi, sadece iç pazara veya bütünüyle yöresel bir pazara hizmet eden, son derecede geri teknolojilerle ve iş yönetimi modelleriyle çalışanlar da mevcuttur. “Merdiven altı” diye anılan üretim tesisleri bu ikinci türün en tipik örneğidir. Davutpaşa felâketinde ortaya çıkan işletmeler tam da bu türdendir. Bir üçüncü kategori de tam anlamıyla bağımsız olmayan ve çoğu zaman uzun vadeli sözleşmelerle yerli veya yabancı büyük şirketlere tedarikçi olarak üretim yapan orta ve küçük boy işletmelerdir. Bu kategorilerden hangisine ait olursa olsun, belirli bir miktar işçiyi istihdam ederek onların yarattığı artık-değerin mülkedinilmesi temelinde yaşayan ve koşullar elverdiğinde sermayesini büyüten veya yenileyen her birey ve aile kapitalisttir, burjuvazinin birer mensubudur. Burada zor olan konu, küçük sermayedar ile küçük burjuvazi arasındaki sınırdır. Henüz küçük burjuvaziyi tanımlamamış olduğumuz için bu ayırım üzerinde bu aşamada durmak için henüz erkendir.

Günümüz kapitalizminde büyük yaygınlık kazanmış olan bir ilişki biçimi, burjuvazinin kendine özgü nitelikler taşıyan yeni bir diliminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu, gittikçe yayılan taşeronluktur. Aslında ilk bakışta taşeronluğun yukarıda KOBİ’lerin üçüncü kategorisi olarak anılan, “dışarıya iş veren” bir büyük şirkete uzun vadeli sözleşmeyle bağlı çalışan KOBİ’lerden bir farkı yoktur. İşçi sınıfı kolektifini parçalamak bakımından gerçekten de ikisinin özü aynıdır. Ancak taşeronluk bu tür KOBİ’den, her şeyden önce, teknolojik ve ekonomik hesaplar yüzünden bölünemeyen işyeri türünün kendi bağrında işçi kolektifini bölmesi bakımından ayrılır. Yani bölünmeyi bir kama gibi işyerinin içine sokar. İkincisi, bizim bu yazıdaki amaçlarımız açısından, burjuvazinin özel bir katmanı olarak taşeronlar (bunları KOBİ burjuvazisinden de ayıran) ilginç bazı özellikler taşırlar. Bunlar az sayıda işçi çalıştıran küçük kapitalistlerdir ama köken bakımından kapitalistlerin çoğunluğundan ciddi bir farklılık gösterirler. Ana işletmenin patronu bunları genellikle eski sendikacılardan ya da işletmenin işçileri arasından seçmekte, bu insanları ekonomik ve başka açılardan iş yönetecek asgari bir düzeye kavuşturmakta, sonra taşeron olarak işin bir bölümünü bunlara devretmektedir. Dolayısıyla ortaya Engels’in (aşağıda ele alacağımız) işçi aristokrasisini nitелеmek için kullandığı “burjuva işçi” kategorisinin simetrik olarak karşısında yer alan bir “işçi burjuva” çıkmaktadır! Bunlar solun dönemleri gibi işçi sınıfı dönemleridir. Aynen solun aydın dönemlerinin burjuvazinin has aydınlarından farklı olarak bir solcunun kafasının içini tanımaları gibi, bunlar da eski birer sendikacı veya işçi olarak şimdi karşı karşıya oldukları işçilerin ne düşündüğünü ve nasıl tepki vereceğini içeriden tanırlar, kültürel yakınlıklarından da yararlanarak işçileri manipüle ederler. Bu “işçi burjuvalar”ın varlığı aynı zamanda bazı ailelerde sınıf hatlarının iyice bulanıklaşmasına yol açar. Bazı taşeronların oğulları ya da

kardeşleri işçidir! Aynı aile hem sömürücülerin hem sömürülenlerin safındadır. Bu tür “çok-sınıflı” olarak anabileceğimiz aileler başka durumlarda da ortaya çıkar, ama bu durumda daha sistematik olarak görülen ve iki karşıt sınıfa tek aile içinde bir araya getiren bir çelişki söz konusudur.

2. Devlet bürokrasisi

Marksizmin en büyük, en vazgeçilmez teorik kazanımlarından biri, devletin sınıf karakterini ikirciksiz biçimde ortaya koymuş olmasıdır. Devrimci proletaryanın mücadelesi açısından bu nirengi noktasıdır. Kapitalist bir ülkede devletin yıkılmasını hedef olarak almayan hiçbir hareket işçi sınıfının ve onunla birlikte toplumun emekçi ve ezilen çoğunluğunun kurtuluşunu sağlayamaz. Bu teorik önerme bize aynı zamanda kapitalist toplumda varolan bazı toplumsal grupları yerli yerine oturtmak bakımından yol gösterir. Hayatını devletin çeşitli alanlardaki işlevlerini yerine getirerek kazanan insanlar, devlet bürokrasisi kavramlaştırması altında bütün öteki toplumsal gruplardan farklı bir grup olarak ele alınmalıdır.

Devlet bürokrasisinin ana bileşenlerini kısaca gözden geçirmeden önce, devlet hizmetinde maaşlı veya ücretli olarak çalışan herkesin “devlet bürokrasisi” kavramı içinde ele alınmaması gerektiğini belirtelim. Bürokrasi, devletin yetkilerini kullanırken **devlet adına karar verme yetkisine** sahip yöneticilerden oluşur. Bir yanda bakanlık müsteşarları ve genel müdürler, yargıçlar ve savcılar, valiler ve kaymakamlar, polis müdürleri, belediyelerin üst düzey yöneticileri vardır; öte yanda özel sektör işçisinden pek az farkı olan kamu işletmesi işçisi, hemşire, öğretmen, vergi dairesinde veznedar, tapu sicilinde memur, otoyolda gişe görevlisi, her devlet dairesinde, okulda, hastanede hizmetli. İlk kategorideki kamu görevlileri devlet adına karar alma yetkisine sahiptir. İkinci kategorideki insanlar ise belirli bir işbölümü içinde bu kararların uygulayıcılarıdır. Bunlardan sadece ilk kategori “devlet bürokrasisi” tanımını içine girer. Elbette, bürokratik hiyerarşide aşağıya doğru inildikçe, sınırın nerede çizileceği kolay çözülecek bir sorun değildir ve devletin farklı işlevsel faaliyetlerinde farklı biçimde ele alınmalıdır. Örneğin devletin baskı güçleri (ordu, jandarma, polis, istihbarat, cezaevleri) içinde bürokrasi kategorisine dahil olan unsurlar hiyerarşinin epeyce alt kademelelerine kadar uzanır; buna karşılık hastanelerde, okullarda, belediyelerde bürokrasi hiyerarşinin üst kademeleriyle sınırlıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bilimde farklı kategorilerin aralarındaki sınırın bulanıklığı sorunu her zaman ortaya çıkan bir sorundur ve kategorilerin varolmadığının bir kanıtı olarak kullanılamaz. Aşağıda bir sınıf olarak proletaryayı tartışırken, kamu işçilerinin ve “devlet memuru” olarak bilinen çalışanların önemli bir bölümünün proletaryanın bileşenleri olduğunu göreceğiz.

Şimdi devlet bürokrasisinin bileşenlerine geçebiliriz. Devletin merkezi çekirdeği, Engels’in deyişiyle “silahlı adamlar”dan (bugün silahlı erkek ve kadın-

lardan) oluşur. Ordu, polis teşkilâtı, istihbarat ve cezaevi sistemi, devletin çelik çekirdeğidir. Ordunun subayları, polis teşkilâtının rütbelileri, istihbarat elemanları, cezaevlerinin yönetici kadrosu hep devlet bürokrasisinin birer unsurudur. Güvenlik güçlerinin yanı sıra, devletin merkez teşkilâtında görevli olan ve hiyerarşi içindeki konumları devlet adına karar verme yetkisini kapsayan bütün memurlar bürokrasinin bir parçasıdır. Merkezi idarenin yanı sıra belediyelerin profesyonel yönetici kadrolarını da devlet bürokrasisinin bir parçası olarak görmek gerekir. Belediyelerin onyıllardır sol liberalizm tarafından demokrasinin esas alanı olarak yüceltilmesi, yerel yönetimlerin de burjuva devletin bir parçası olduğunu sola kolayca unutturmaktadır. Yargı görevlileri, hakimler ve savcılar ve yargı teşkilâtında çalışan bürokratlar devlet bürokrasisinin çok esaslı unsurlarıdır. Nihayet, devlet üniversitelerinde idari görev alan bütün unsurlar, geçici biçimde de olsa, bürokrasinin önemli bir parçası haline gelir.

Kapitalist toplumda devlet bürokrasisi, merkezi işlevi burjuvazinin sınıf hakimiyetini korumak olan devletin ve son tahlilde burjuvazinin hizmetkârı olan bir toplumsal katmandır. Aynen devletin kendisi gibi, bürokrasinin maddi çıkarları da kapitalist toplumun istikrarına, düzgün işleyişine ve bekasına bağlıdır. Elbette devlet, burjuvazinin hakimiyetini koruma işlevini, kendine özgü mantığı olan ve burjuvazinin kendisinin hiçbir biçimde çalışma alanı olmayan bir takım faaliyetler (örneğin güvenlik, istihbarat, diplomasi, savaş) aracılığıyla yürüttüğü için, her bir verili anda burjuvazinin sözcüleri ve örgütleri ile devlet bürokrasisinin siyasi, ekonomik, kültürel vb. sorunlara yaklaşımları arasında bir açı farkı oluşması kaçınılmazdır. Bu farklılığa rağmen, bürokrasi işlerini yürütürken her zaman kendi bekasının ve geleceğinin kapitalizmin bekasına ve geleceğine bağlı olduğunun bilincindedir.⁸

Bu temel gerçekler saptandığında, Türkiye solunda bulanık biçimde geçer akçe olan bazı görüşlerin bir kenara bırakılması gerekir. Bunların en önemlisi, Türkiye tarihini Osmanlı'dan bu yana devlet bürokrasisi ile burjuvazinin bir mücadelesi temelinde okuma çabasıdır. Bu yaklaşımı başka yerde ayrıntılı olarak eleştirmiş olduğumuzdan⁹ burada sadece şunu söylemekle yetinelim: Osmanlı'nın bürokrasisi, sosyo-ekonomik temelleri bambaşka olan bir toplumsal gruptu. 1923 burjuva devrimiyle birlikte kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin bürokrasisi ise bütünüyle kapitalist bir devletin bürokrasisidir. Osmanlı bürokrasisinin kapitalizmin gelişmesi önünde ne ölçüde engel olduğu ayrı bir tartışmadır, ama cumhuriyet dönemi bürokrasisi için bu söz konusu bile edilemez. Bu alanda karşıt yönde bir

8 Çarpıcı bir somut örnek, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 27 Nisan 2007 elektronik muhtırasının bir Cuma gecesi, yani borsanın iki gün boyunca kapalı olacağı bir anda verilmiş olmasıdır.

9 Bkz. Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1982; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", *Onbirinci Tez*, 1, Kasım 1985; "Burjuva Sosyalizminin Düşman Kardeşleri: Liberal Sol ve Ulusal Sol", *Devrimci Marksizm*, 2, Kasım 2006.

yanlış da bürokratların esas görevinin burjuva devletinin ve dolayısıyla burjuvazinin bekasını sağlamak olduğunu unutup bürokrasinin bazı unsurlarına kendinden menkul bir “ilericilik” atfetmektir. Dikkat edilsin, burjuva devrimi çağından (örneğin Türkiye söz konusu olduğunda 1908-1923 döneminden) söz etmiyoruz. 21. yüzyıl kapitalizminde sınıfların haritalanmasını tartışıyoruz. Bu çağda, orduya, yargıya veya üniversiteye, hem de 12 Eylül rejiminin çerçevesi devam ederken, şu ya da bu çıkışı için ilericilik atfetmek, olsa olsa insanın 1923’te kurulmuş olan burjuva cumhuriyetine bağlılığını ilan etmesi olarak yorumlanabilir.

Öte yandan, zaman zaman ileri sürülen aksine, devlet bürokrasisi **bir sınıf değildir**. Sınıflar üretim araçları üzerinde mülkiyet temelinde tanımlanır. Bürokrasiyi bir toplumsal grup olarak tanımlayan ise bu değildir. Onun varlığı burjuvazinin iktidarının son tahlilde silahlı yaptırım gücü ile sürdürülmesi işleviden türer. Bu anlamda **türev bir varoluş tarzı** vardır. Burjuvaziden, varoluşunun eğretiliği ve kırılğanlığı ile ayrılır. Bürokrasinin mensupları, üretim araçları üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmadığı için sosyo-ekonomik konumlarını her an yitirme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Burjuva mülkiyetinin kapitalist toplumda kutsallığı, çok özel durumlar dışında, burjuvanın maddi konumunun tehdit edilmesini olanaksız kılar. Bürokrat ise her an gözden düşebilir. Ayrıca burjuva bütün sosyo-ekonomik gücünü kendi soyuna aktarma hakkına (miras hakkı) sahiptir. Miras hakkı özel mülkiyetin asli bir boyutudur. Buna karşılık, en kudretli bürokrat bile kendi makamını çocuğuna otomatik biçimde aktaramaz. Bürokrasinin temel geliri ücret biçimi altında sağlanır. Ama bu onun işçi olduğu anlamına gelmez. Bunun bir nedeni, bürokratin, devletin temsilcisi olarak burjuvazinin hakimiyetinin siyasi ajanı olmasıdır. Bir başka nedeni ise, bürokrasinin özellikle üst katmanlarının emekgücünü satmak zorunda olmaması, bunu seçmiş olmasıdır. (Bir üçüncü nedene birazdan döneceğiz.) Türkiye de dahil birçok ülkede bürokratin ücretinin farklı bir terimle (bizde “maaş”) anılması, terim farklılaşmasının tarihi kökeni ne olursa olsun, bürokratin işçi sınıfından farklılığının toplumsal bilinçte tescili yolunda bir ideolojik çaba olarak okunmalıdır. Nihayet, bizde sık sık yapıldığı gibi, bürokrata küçük burjuva denmesi de yanlıştır. Bürokrasi, yukarıda da belirtildiği gibi, sınıf mücadelelerinin gelişmesinin birçok evresinde burjuvaziden farklı yönelişlere sahip olabilir. Ama bu onu küçük burjuva yapmaz. Bu tür bir adlandırma, bürokrasinin esas efendisinin burjuvazi olduğunu gözlerden saklayarak sınıf tahlilini felç edecek sonuçlar dahi yaratabilir.

Devlet bürokrasisini burjuvaziye bağlayan, sadece devletin nesnel konumu değildir. Yani bürokrat sadece işgal ettiği makamın nesnel olarak burjuvazinin hakimiyetini korumak amacıyla tasarlanmış olması dolayısıyla burjuvazinin hakimiyetini gönüllü biçimde savunmaz. Aynı zamanda bürokrat burjuvazi ve düzen tarafından çok çeşitli mekanizmalarla sürekli olarak **satın alınır**. Bunun bir biçimi, bürokratin, bürokrasi ile burjuvazi arasında varolan bir dizi geçiş koridoru aracılığıyla sınıf değiştirmesi olasılığıdır. Örneğin Türkiye’de kapitalizmin

Devrimci Marksizm

gelişmesinin özgüllükleri dolayısıyla, kamu işletmeleri birer kapitalist ve şirket yöneticisi fideliği olarak iş görmüştür. Örneğin OYAK gibi kuruluşlar burjuva devletin bütün bir kurumunu dolaylı biçimde kapitalist ekonominin çıkarlarına bağlayabilir. Örneğin emekliye ayrılan generallere ve bazı başka bürokrat kategorilerine holding veya şirket yöneticiliği verilir. Örneğin günümüzde emekli subay, polis ve istihbaratçılar, hızla gelişmekte olan özel güvenlik sektöründe kapitalist işletmelerin yöneticisi, hatta ortağı olabilmektedir.

Burjuvazinin bürokrasiyi satın almasının bir başka biçimi ise yolsuzluktur. Yolsuzluğu basit bir ahlâksızlık sorununa indirgeyen bütün görüşler bilimsellikten uzaktır. **Yolsuzluk**, burjuvazi içi rekabette oynadığı rolü bu yazının konusu dışında kaldığı için bir kenara bırakırsak, **bürokrasinin burjuva toplumuyla bütünleştirilmesinin ana mekanizmasıdır**. Devlet bürokrasisinin bütün alanlarında ve kademelerinde bürokrat için burjuva sınıf toplumunun nimetlerinden yararlanmanın **sistemik** yolu yolsuzluktur. Bu aynı zamanda bürokratin temel gelir kategorisi olan ücret biçiminin önemini silikleştiren bir mekanizmadır. Bürokratların çoğunluğu için aldıkları maaş bir asgari gelirdir. Esas hayat tarzlarını belirleyen, üst sınıflara benzer bir tüketim kalıbına ve hayat tarzına geçmelerini sağlayan, onlarla kaynaşmalarını mümkün kılan yolsuzluktur. Yolsuzluk aynı zamanda sınıf haritalamasında daha kesinlikli çizgiler çizilmesini olanaklı kılan bir hayat gerçeğidir. Yukarıda devlet memuru olan herkesin bürokrat sayılmayacağını vurgulamış ama bürokrat ile sıradan kamu çalışanı arasında sınır çizgisinin kaçınılmaz olarak bulanık, belirsiz olduğunu belirtmiştik. Bürokratin temel geliri olan maaşın (ücret biçiminin) yanı sıra ikinci büyük gelir kaynağı olan yolsuzluğun analize dahil edilmesiyle birlikte, bu belirsizliği azaltma olanaklarımız artıyor. Şimdi devlet adına karar verme kriterinin yanına **yolsuzluk/maaş oranını** da ekleyebiliriz. Bu oran ne kadar yüksekse, söz konusu devlet memurunu bürokrat olarak nitelemek o kadar anlamlı olur, ne kadar düşükse söz konusu memur o kadar sıradan kamu çalışanı olarak nitelenebilir. Bürokratin sistematik bir gelir kaynağı olarak yolsuzluk bir ikinci ayrıma da ışık tutar. Yukarıda, bürokratin temel geliri aynen proleterler gibi ücret biçimini almakla birlikte, bürokrasinin neden proletaryadan farklı görülmesi gerektiği sorununu ele almıştık. Orada sözü edilen iki nedene şimdi bir üçüncüsü eklenmelidir. Bürokratin gelir kaynağı olarak yolsuzluk/maaş katsayısı ne kadar yükselirse, bürokrat ücretliler kategorisinden tanım gereği o kadar uzaklaşır; böylece, temel geliri ücret biçimini alsa da bürokratin proleterden farklı olarak emekgücünü satarak yaşamadığı anlaşılmış olur. Bürokrat emekgücünü satarak değil, kendini satarak zenginleşir!¹⁰

10 Devlet bürokratları arasında, sözde gördükleri işlev (“adalet dağıtım”) dolayısıyla en “ahlâklı” olması gereken yargıçların yolsuzlukla ilişkilerinin durumu, bundan bir süre evvel Yargıtay başkanının yargı yılının açılışında yaptığı resmi konuşmada, yargıcın “vicdan ile cüzdân arasında kaldığı” yolundaki sözleriyle açıklığa kavuşmaktadır.

3. Küçük burjuvazi ve orta sınıflar

Bütün kapitalist toplumlarda, ana sınıflar burjuvazi ve proletarya dışında, maddi varoluş tarzı üretim araçlarının mülkiyetiyle ilişkisi temelinde tanımlanabilen üçüncü toplumsal grup küçük burjuvazidir. Küçük burjuvazi, bazen adının çağrışımı dolayısıyla yapılan yanlıştan farklı olarak burjuvazinin küçüğü değildir. Çünkü küçük burjuvazi, burjuvazi değildir. Küçük burjuvazi, bir bakıma kendi şahsında burjuvazi ile işçi sınıfını bir araya getiren sınıftır: Hem kendi üretim araçlarına sahiptir hem de kendi emeğiyle üretim yapar. Küçük burjuvazi Türkiye’de ekonomik istatistiklerde kategori olarak “kendi hesabına çalışan” olarak geçen insanlardan oluşur. Oysa burjuvazinin küçüğü, yani “küçük sermaye”, yani KOBİ’ler kategorisi içindeki “küçük boy işletmeler”, az sayıda da olsa çalıştırdığı işçinin ürettiği artık-değeri bütün ekonomik faaliyetinin merkezine yerleştirmiş olan kapitaliste verilen addır. Bazı tipik küçük burjuva kategorileri sayıldığında, ikisinin farkı anlaşılacaktır: aile emeğiyle çalışan küçük çiftçiler; bakkallar; oto tamir atölyeleri; marangoz atölyeleri; ayakkabı tamircileri; kuru temizleme dükkânları; gazete bayileri; kırtasiye dükkânları; küçük aşçı dükkânları; manavlar, kendi minibüsünün veya taksisinin sahibi olan şoför vb. Bunları, işçilerinin sayısı iki elin parmaklarını geçmese de, asgari yatırımla kurulmuş olsa da, bir tekstil atölyesinde, işçilerinin emek sürecini düzenleyen, kontrol eden, ticari bağlantıları kuran, hesapları yapan, ama **kendisi üretime katılmayan** küçük patronun ayırmak gerekir. Küçük sermayedar ile küçük burjuvaziyi birbirinden ayıran, ilkinin yanında işçi çalışması, ikincisinin ise işçi çalıştırmaması değildir. Sonuç olarak yukarıda sözü edilen ekonomik faaliyet türlerinde de karşılıksız aile emeği dışında ayrıca ücretli işçiler de istihdam edilebilir. Kırtasiyecinin, berberin ya da oto tamircisinin çırakları vardır, minibüslerin muavinleri. Bazı marangoz atölyelerinde veya aşçı dükkânlarında küçük bir tekstil ya da plastik atölyesindeki kadar işçi çalışıyor olabilir. Bunlar arasında sınırı çizmek (birçok başka konuda olduğu gibi) kolay değildir. Yine de küçük burjuvazi ile küçük sermayeyi birbirlerinden ayıran önemli bir dizi nokta vardır. Belki de en kolay pratik kıstas, küçük burjuvanın kendisinin de üretim süreci içinde yer alması, buna karşılık küçük patronun esas olarak üretim sürecinin düzenlenmesi ve kontrolü ile yetinmesi ve ticari bağları kurmasıdır.¹¹

¹¹ Burjuvazi ile küçük burjuvazi arasında bu ayrımı yaptıktan sonra, yukarıdaki bir yargıyı derinleştirmek gerekiyor. Yukarıda henüz elimizde bu ayrım yokken, taşeronlar için “işçi burjuva” demiştik. Yani işçi sınıfı kökenli olduğu halde burjuva bir varlık tarzına sahip unsurlar olduklarını belirtmiştik. Oysa, sıradan burjuvalardan farklı olarak taşeronlar çoğu zaman emek sürecinin teknik bilgilerini haizdirler, zor işleri yaparlar, süreçte bir tıkanma olduğunda işi üstlenirler vb. Böylece, taşeronların sadece “işçi burjuva” değil, aynı zamanda küçük burjuva da oldukları ortaya çıkar. Biraz alaylı bir tarzda taşeronların toplumdaki bütün temel sınıfların sınıf karakterinden pay alan melez sınıf yapılı bir kategori olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Ama bu karmaşıklık içinde, taşeronun ana işletme patronunun uzantısı olduğu, yani sermayenin esaslı bir ajanı olduğu gerçeğini unutmamak kaydıyla.

Devrimci Marksizm

Küçük burjuvazi temel olarak eski ve yeni olarak ikiye ayrılır. Eski küçük burjuvazi, kapitalizmin kapitalizm-öncesi toplumdaki devraldığı veya kapitalizmin gelişmesinin erken aşamalarında ortaya çıkan bir sınıf dilimidir. En önemli bileşenleri, küçük toprak sahibi köylülük ile kentlerdeki esnaf ve zenaatkârlardır. Bunların büyük bölümü, kapitalizmin gelişmesi sürecinde, farklı ülkelerde farklı tempolarda olmak üzere, üretim araçlarını yitirerek proleterleşmeye mahkûmdurlar. Teknoloji geliştikçe, sermaye kendini örgütledikçe, yeni alanlara el attıkça, eski küçük burjuvazinin üretim ölçeği ve pazarlama kapasitesi sermayeyle rekabet olanaklarını yitireceği için, bu yok oluş süreci neredeyse doğal bir yasanın kaçınılmazlığını taşır. Elbette, bu bir eğilim yasasıdır. Zaman zaman tempo çok yavaşlar, zaman zaman eğilim tersine dönebilir. Ama uzun vadede küçük köylülüğün, esnafın ve zenaatkârın çoğunluğunun proleteryanın saflarına katılması mukadderdir. Küçük köylülüğün tasfiyesi kapitalizmin geliştiği bütün ülkelerde iyi bilinen bir yasadır. Kapitalizmin beşiği Britanya bu açıdan her ülkeye geleceğini gösterir: Bu ülkede tarımla uğraşan kırsal nüfusun toplam işgücü içinde oranı günümüzde % 0,5'e kadar gerilemiştir. Türkiye'de de küçük köylülük uzun bir süre yüksek bir direnme gücü gösterdikten sonra son yıllarda ciddi bir çözüme sürecine girmiş görünüyor: Son on yılda tarımsal istihdamda yaklaşık üç milyonluk bir azalma söz konusudur. Kentsel alanda küçük burjuvazinin tasfiye dinamikleri ise Türkiye'de "kahraman bakkal süpermarkete karşı" imgesinde sembolleşmiştir. Birçok sektörde sermayenin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve bileşik sermaye niteliğiyle farklı alanlara el atması küçük burjuvaziyi zorlamaktadır. Örneğin kentsel küçük burjuvazinin en önemli bileşenlerinden biri olan tamircilik (otomobil, el aletleri vb.) dahi, sermayenin son on yıllarda geliştirdiği "satış sonrası hizmetleri" faaliyeti dolayısıyla büyük darbe yemektedir. Artık eve gelen tamirciler eskiden olduğu gibi kendi hesabına çalışan esnaf değil, artan ölçüde bir büyük şirketin ücretli işçileridir. Tabii küçük burjuvazinin proleterleşmesi çok uzun vadeye yayılan bir süreçtir: Bir bireyin hayatı ile değil ailelerin kuşakları ile ölçülür.

Yeni küçük burjuvazi ise kapitalizmin kendi gelişme dinamikleri içinde doğar ve sürekli olarak yeniden üretilir. Yeni küçük burjuvazi, eskisine karşıt olarak, çoğunlukla nüfusun eğitilmiş ve modern katmanları içinden çıkar ve yükselir. Burada en tipik ve en önemli örnek Batı'da "profesyoneller" olarak bilinen, bizde ise "serbest meslekler" olarak anılan faaliyet dallarında görülür. Eczaneler, doktor, dişçi ve (ev hayvanı bakma adeti yaygınlaştıkça) veterinerlerin muayenehaneleri, avukat yazıhaneleri, küçük ölçekli mühendislik, mimari ve iç mimari büroları, muhasebeci ve mali müşavirlik büroları, üniversite mezunu, özel vasıflara sahip işgücü içinden küçük burjuva bir varoluş tarzının gelişmesinin ortamları olarak ortaya çıkar. Kendi hesabına çalışan mühendis, mimar, doktor, eczacı ve muhasebeciler ve (bir ölçüde fazla işgücünün varolduğu) avukatların bir bölümü, eski küçük burjuvaziden farklı olarak çok yüksek gelirler kazanır. Bu meslekler-

de küçük burjuva varoluş tarzının Türkiye’de son yıllarda piyasa ekonomisinin gelişmesine paralel olarak hızla yükselmesi, Türkiye solu için çok önemli olan bazı örgütlerin sınıf karakteri bakımından büyük önem taşır. Mühendis ve tabip odalarının üyeleri artan ölçüde küçük burjuvalardan oluşmaktadır. Bu küçük burjuva bileşenin yanı sıra, bu odalarda bir burjuva (örneğin hastane veya inşaat şirketi sahipleri) ve bir de proleterleşmekte olan unsur söz konusudur. Dolayısıyla, mühendis, mimar, tabip, eczacı, muhasebeci odalarının ve baroların sınıf karakteri son derece karmaşıktır. Bunların her birini teker teker incelemek gerekli ise de, bir kural olarak eczacı odalarının ve baroların neredeyse saf anlamda küçük burjuvalardan oluştuğu, tabip, mühendis/mimar ve muhasebeci odalarının ise burjuva ve gittikçe yaygınlaşmakta olan küçük burjuva unsurların yanında önemli bir proleter ve yarı-proleter bileşen içerdiği söylenebilir. (Burada kullanılan yarı-proleter kavramı aşağıda proletarya tartışılırken açıklığa kavuşacaktır.)

Bu “profesyoneller”in yanı sıra yeni küçük burjuvazinin başka bileşenleri de vardır. Turizm ve modern ikram sektörlerinde (küçük pansiyonlar, restoranlar, kafeler vb.), moda ve tekstilde (lüks butikler, bavul ticaretine hizmet eden toptancı dükkânları), takı ve hediyelik eşya sektöründe, bilişim hizmetlerinde (teknolojinin üst ucunda küçük yazılım işletmelerinden alt sınırında internet kafelere kadar), beyaz eşya ve otomobil bayileri alanında vb. birçok işletme, elbette boyutlarına ve çalıştırdıkları işçi sayısına göre modern, yeni küçük burjuvazinin bileşenleri olarak düşünülmelidir.

Yeni küçük burjuvazinin esas özelliği kapitalizmin kendi gelişme dinamikleri tarafından üretilmesi ve yeniden üretilmesi olmakla birlikte, bu sınıf diliminin eski küçük burjuvazinin üzerinde Demokles’in kılıcı gibi sarkan tasfiye ve proleterleşme tehdidinden bütünüyle muaf olduğunu düşünmemek gerekir. Burada da birçok gelişme küçük burjuvazinin sermaye karşısında rekabet gücünü zayıflatarak onu piyasa dışına atar ve küçük burjuvaları proleterlere yakın bir konuma iter. En itibarlı ve yüksek kazanç getiren mesleklerde bile bu eğilim zaman zaman kendini hissettirir. Örneğin, üstelik çok yakın bir geçmişte yaşanmış olan “mua-yeneheneleşme”, özel hastanelerin açılmasıyla birlikte bazı tıp dallarında darbe yemeye başlamıştır; birçok doktor çareyi muayenehanesini kapatıp özel hastanelerde ücretli olarak çalışmakta bulmaktadır. Küçük burjuva varoluş tarzının çok genel kural olduğu bir meslekte, avukatlıkta, son dönemde ABD’deki “hukuk firmaları”na benzer “hukuk büroları” kurulmakta, sadece buralarda değil, biraz palazlanmış küçük burjuva avukat yazıhanelerinde bile genç avukatlar vasıfsız işçilere yakın ücretlerle çalıştırılmaktadır. 1970’li yıllarda büyük bir atak yapan butikler, bazı özel nitelikler taşıyanlar hâlâ çok gözde olmakla birlikte, tüketicinin dikkatinin, sayısı giderek artan büyük alışveriş merkezlerine yönelmesi ile moda ve tekstil dünyasında yerini bir ölçüde markaların zincir dükkânlarına bırakmaktadır. Modern küçük burjuvazinin sermayenin rekabeti karşısında gerilemesinin bir başka biçimi de, “franchising” yöntemi ile gerçekleşiyor. Bu yöntemde ünlü

Devrimci Marksizm

markalar sadece kendi ürünlerini satacak dükkânlara bütünüyle hakim oluyor, raflarının nasıl düzenleneceğine kadar her şeye karışıyor ve kazancın önemli bir bölümüne el koyuyorlar. Küçük burjuvazinin ve bazen küçük sermayenin bağımsızlığı neredeyse bütünüyle ortadan kalkıyor.

Yeni küçük burjuvazi siyasi bakımdan eski küçük burjuvazi ile çok önemli bazı ortak özelliklere sahiptir. Bunların başında bu sınıfın burjuvazinin çekiciyle proletaryanın örsü arasında sıkışmış olması, ikisi arasında sürekli olarak yalpalaması, hangi taraf güçlüyse o tarafa doğru eğilmesi gelir. Ne var ki, aralarında önemli farklar da vardır. Bunların başında eski küçük burjuvazinin sermayeyle rekabet karşısında daha korunaksız olması, tasfiye ve proleterleşmenin basıncını daha derinden hissetmesi gelir. Kapitalizmin gelişmesi bu küçük burjuvazinin mahvı anlamına geleceğinden bu sınıf diliminin bağrında görünürde anti-kapitalist bir retorik daha fazla prim yapar. Faşist hareketin bütün tarihsel örneklerinde, Türkiye de dahil, küçük burjuvazinin bu katmanları üzerinde böyle bir etki geçerli olmuştur. Tabii bu “anti-kapitalizm” sadece görünürdedir, çünkü küçük burjuvazi daha da köklü olarak proletaryanın konumundan nefret eder, onun yaşadığı duruma düşmekten vebadan korkar gibi korkar. Buna rağmen, kendisi emekçi halkın bir parçası olduğundan işçi sınıfıyla daha yakından ve daha kolay ilişki kurar. Buna karşılık yeni küçük burjuvazi kapitalizmin gelişmesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı için, en azından bazı katmanları yüksek derecede eğitilmiş olduğu için, gelirleri eski küçük burjuvaziden, hatta KOBİ sermayesinin bazı patronlarından (yani burjuvazinin belirli dilimlerinden) dahi yüksek olduğu için, bunun sonucunda burjuvazinin orta hatta bazen üst katmanlarıyla aynı tüketim kalıplarına sahip olduğu ve aynı mekânları paylaştığı için (güvenlikli siteler, lüks restoranlar, lüks yazlık siteler vb.), burjuvaziye her bakımdan çok daha yakındır. Ayrıca, en azından bazı katmanları bütünüyle Batılılaşmış bir hayat tarzından geldiği ve böyle bir eğitim gördüğü, hayatının kısa ya da uzun bir bölümünü muhtemelen yurtdışında geçirdiği için de Türkiye burjuvazisinin hakim kanadının emperyalist Batı ile kurduğu stratejik ilişkisini üzerine titrer. 2007 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Ankara Tandoğan, İstanbul Çağlayan ve İzmir Gündoğdu meydanlarını dolduran en büyük kitle işte bu sınıftan gelmiştir. Bu sınıf eski küçük burjuvaziyle aynı maddi temellere sahip olsa da siyasi davranışı ondan farklıdır. *İşçi Mücadelesi* gazetesi bu yüzden Türkiye’deki İslamcı/Batısızlık çelişkisini ele aldığıda küçük burjuvazinin bu dilimini “orta sınıflar” olarak anmıştır. Bu alanda, yeni küçük burjuvazinin, TÜSİAD burjuvazisi ve dışındaki en yakın müttefikleri devlet bürokrasisidir: subaylar, yargıçlar, savcılar, üniversitenin bürokratik unsurları vb. Onların hayat tarzları, yaşadıkları mekânlar, çocuklarını yetiştirme tarzları vb. de aynen orta sınıflar gibi burjuvazinin en azından orta katmanlarıyla sık sık kesişir. Burada, sınıf dinamiklerinin somut bir örnekte nasıl etkiler yarattığını berrak biçimde görüyoruz.

4. Proletarya

Kapitalist toplumun burjuvazinin karşısındaki ana sınıfı ve Marx'ın ünlü deyişiyle “mezar kazıcısı” proletarya ya da işçi sınıfıdır. Terminoloji konusunda bir uyarıyla başlayalım: Proletarya ile işçi sınıfı Marksizmin amaçları açısından aslında aynı şey olduğu halde, Türkiye’de tarihsel gelişme içinde ortaya çıkan işçi/memur hukuki ayrımı dolayısıyla “işçi” kategorisi özel olarak İş Yasası’na göre istihdam edilen insanlar için kullanılmakta olduğundan pratikte iki kavramın kapsamı farklılaşmıştır. Aşağıda göreceğimiz gibi, “memur” statüsünde çalışan insanların çoğunluğu zaman içinde proleterleşmiş olduklarından işçi/memur ayrımı Marksist teori açısından anlam taşımaz. Bu yazının amaçları açısından biz proletarya ile işçi sınıfı, hatta tek başına işçi kavramını özdeş kavramlar olarak kabul edeceğiz. Çünkü burada teori alanındayız. Günlük kullanım içinde büyük kitlelere nasıl meram anlatılacağı sorununu burada görmezlikten gelebiliriz.

Proletaryanın tanımlanmasına girerken önce çok yaygın bir önyargıya karşı bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Proletarya hiçbir biçimde sanayi işçilerinden ibaret bir kavram değildir. Sanayi işçisinin, gerek sanayinin kapitalist ekonomideki merkezi yeri gerekse mücadelelerde kazandığı önem dolayısıyla proletaryanın içinde merkezi bir konuma sahip olduğu doğrudur. Ama merkezi konum, proletaryanın sanayi işçisinden ibaret olduğu anlamına gelmez. Kaldı ki, 21. yüzyılın başında dünya ekonomisinin ulaştığı aşamada, telekomünikasyon, ulaşım, finans ve bazı başka sektörlerde istihdam edilen işçiler de sanayi işçisine benzer bir merkezi konuma sahip hale gelmiştir. Öyleyse tanımı çok daha geniş yapmak gerekir. Geçimini sağlayabilmek için emekgücünü satmak zorunda olan ve sermayenin ajanı olarak işlev üstlenmeyen her çalışan, işçi sınıfının bir mensubudur. Engels bu konuda son derecede yalın bir tanım veriyor: “... proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır.”¹² Biz buna “sermayenin ajanı olarak işlev üstlenmemiş” nitelemesini ekledik. Bu tanım, yukarıda sermayenin ikinci dereceden ajanı olarak tanımladığımız, ama gelirleri ücret biçimini alan üst düzey şirket yöneticilerini derhal dışarıda bırakır. Hem bunların gelirleri ücret biçimi altında olsa da çoğu zaman emekgücünü satmak zorunda olmayıp bunu tercih etmiş oldukları için hem de sermayenin ajanı oldukları için. Aşağıda gelirleri ücret biçimini alan başka kategorilerin de işçi sınıfının ikirciksiz biçimde parçası olmadıklarını göreceğiz.

Bu tanım bize şunu gösteriyor: Sanayi dışındaki bir dizi sektörde ücretli olarak istihdam edilen işçiler de proleterdir. Her zaman akla gelmeyen bazı sektörleri de kapsayan bir liste verecek olursak, ulaştırma, telekomünikasyon, medya,

¹² Karl Marx/Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, çev. Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 22, Engels’in 1888 tarihli dipnotu.

Devrimci Marksizm

turizm, ikram, inşaat, ticaret (özellikle büyük perakende), finans, sağlık ve eğitim çalışanları büyük ölçüde proletaryanın parçasıdır. Buna reklâm ve halkla ilişkiler gibi işletmelere hizmet sağlayan sektörler veya fitness salonları gibi tüketiciye hizmet veren sektörler de eklenmelidir.¹³

Bunun yanı sıra, geniş anlamda kamu sektöründe çalışanların da çok büyük bölümü proletaryanın parçasıdır. Kamu iktisadi teşebbüslerini (KİT'ler), kamunun öteki dallarından ayıran, bu kuruluşların ürettikleri mal veya hizmetlerin birer meta olarak satılıyor olması, yani bunların devlet mülkiyetinde birer ekonomik işletme olmasıdır. Burada çalışan işçiler de elbette otomatikman birer proleterdir. Buna devlet adına karar verme yetkisi olanlar dışında, **ister işçi statüsünde ister memur statüsünde çalışıyor olsunlar**, bütün merkezi idare çalışanlarını ve belediye çalışanlarını eklemek gerekir. Yukarıda yaptığımız “devlet adına karar verme yetkisi” ayrımına göre Mal Müdürü proleter değildir, ama vergi dairesindeki veznedar proleterdir. Belediye fen işleri müdürü proleter değildir, ama evlendirme dairesinde çalışan memur proleterdir. Burada işçi ya da memur statüsünün sınıf konumu üzerinde herhangi bir belirleyiciliği olmamasının nedeni, toplumsal sınıfın hukuki değil sosyo-ekonomik bir kategori olmasıdır. Farklı hukuki statüler benzer sosyo-ekonomik konumlara tekabül edebilir. Nihayet, genellikle kamu hizmeti olarak anılan faaliyetlerde çalışanlar için de benzer bir durum söz konusudur: Devlet hastanesinde çalışan hemşire veya devlet okulunda çalışan öğretmen de aynen özel hastanelerde ve okullarda çalışan benzerleri gibi proleterdir.

Burada iki noktaya değinmek gerekiyor. Birincisi üretken emek ile üretken olmayan emek arasındaki ayrım sorunudur. Marksist literatüre uzun zaman hakim olan ve daha yakın dönemde Nicos Poulantzas gibi etkili bir teorisyen tarafından da savunulan¹⁴ bir yaklaşıma göre, üretken emek harcayan ücretli çalışanlar proleterdir; buna karşılık, üretken olmayan emek harcayanlar küçük burjuvadır. Bu önermenin anlamını kavrayabilmek için önce üretken emek/üretken olmayan emek arasındaki ayrımı kısaca hatırlatalım.¹⁵ Üretken emek sermaye için artık-değer üreten emektir; üretken olmayan emek ise sermayenin toplam devresi ve yenidenüretimi için gerekli olmakla birlikte artık-değer üretmeyen emek. İlk kategoriye sanayi, tarım, madencilik gibi maddi mallar üreten işçiler girdiği gibi, ulaştırma, telekomünikasyon, turizm, ikram, sağlık, eğitim gibi alanlarda hizmet üreten işçiler de girer. Yani metal fabrikasının işçisi nasıl kendi kapitalisti için artık-değer üretiyorsa, bir havayolunun hostesi, bir otelin temizlikçisi, bir ders-

13 Günümüzde işçi sınıfının nasıl tanımlanması gerektiğine ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Kurtar Tanyılmaz, “Hayalet Artık Bütün Dünyada Kol Gezecek: Günümüzde İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, 3, Mart 2007.

14 Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, Londra, 1975, s. 207 vd.

15 Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Savran/Tonak, “Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek...”, a.g.m.

hanenin öğretmeni veya bir özel hastanenin hemşiresi de kendi patronu için aynı şekilde artık-değer üretiyordur. Üretken olmayan emek kategorisi ise kabaca sermaye tarafından dolaşım alanında (ticaret, finans vb.) istihdam edilen işçiler ile kamu tarafından istihdam edilen ve ürettikleri mal veya hizmetler meta biçimi altında satılmayan çalışanları kapsar. KİT işçilerinin ürünleri (KİT'in fiyat politikası ne olursa olsun) meta biçimi altında satıldığı için bunlar bu tanıma göre otomatikman üretken emek harcayan işçilerdir.

Üretken emek/üretken olmayan emek ayrımı sermaye birikiminin dinamikleri açısından büyük önem taşır. Sermaye birikimi artık-değerin yeniden sermayeye dönüştürülmesi olduğuna göre, hangi emek türlerinin artık-değer ürettiği, yani üretken emek olduğu, sermaye birikiminin önündeki olanaklar ve tahditler açısından belirleyicidir. Buna karşılık, söz konusu ayrım bu emek türlerini harcayan işçiler arasında sınıf ayrımı bakımından hiçbir önem taşımaz. Yukarıda proleterleri tanımlayanın geçimini sağlamak için emekgücünü satmak zorunluluğu olduğunu görmüştük. Emekgücünü satan işçinin üretken emek mi, yoksa üretken olmayan emek mi harcadığının hiçbir önemi yoktur. Her ikisi de üretim araçlarından yoksun olduğu için emekgüçlerini özel bir meta türü olarak satmak zorundadırlar. Onları proleter yapan budur. Kısacası, Migros'larda kasa başında gününü harcayan genç kadın veya adam da, bankaların çalışanları da, bir metal, tekstil ya da otel işçisi kadar proleterdir.

İkincisi, Türk solu uzun bir dönem boyunca memur statüsünde çalışanları “küçük burjuva” olarak anmıştır. Her şeyden önce, “küçük burjuva”, burjuva ve proleter olmayan herkese verilecek genel bir ad değildir. Yukarıda gördüğümüz gibi, “küçük burjuva” doğrudan doğruya üretim araçlarının kontrolü ve üretim süreci ile ilgili olarak özgül niteliklere sahip olan bir sınıftır. Burjuva ve proleter olmayan herkese “küçük burjuva” adını vermek, farklı sınıfların, katmanların, kategorilerin sınıflar mücadelesinde tutacağı farklı konumları birbirine indirgemek anlamına gelir. Bundan da öteye, emekgücünü ekonomik zorunluluk altında satan bir emekçinin, üstelik sermayenin bir ajanı da değilse, proleter olmadığını söylemenin hiçbir anlamı yoktur. Bunu sınımanın çeşitli yolları vardır. Biz ikisine bakalım. Devlet memurlarının önemli bir bölümü bugün devlette ücretli (maaşlı) çalışırken yarın özel sektörde aynı işi yine aynı temelde yani emekgücünün bir kapitaliste satışı temelinde yapabilir. Örneğin bugün bir devlet okulunda öğretmen olan kişi yarın bir özel okulda ya da dershanede çalışmaya başlayabilir. Bu kişinin yaptığı iş aynıdır, işini yapmak için her iki durumda da emekgücünü satmıştır, ama eğer kamu çalışanları “küçük burjuva” olarak nitelenirse, bu kişi akşamdan sabaha küçük burjuva olmaktan çıkarak işçi haline gelmiş olmaktadır. Öte yandan, devletin istihdam ettiği insanlar arasında aynı işi yapanlardan bazıları farklı kurumların farklı kanunları ve kadro yapıları dolayısıyla işçidir, bazıları memur statüsünde çalışır. Bir birey karayollarında bir işi yaparken işçi, vergi dairesinde aynı işi yaparken küçük burjuva olarak anılırsa, bu toplumsal

sınıf analizinin bir karikatürüne dönüşür.

Gerek sermaye tarafından istihdam edildiği halde üretken olmayan emek harcayan ticaret veya banka çalışanlarının gerekse devletin sıradan ücretlilerinin aynen sanayi ya da ulaştırma işçileri gibi proleter olup olmadıklarını anlamak için emek süreçlerinden ve sınıf oluşumundan hareketle (kelimenin aritmetikteki anlamıyla) iki sağlama yapmakta yarar var. Bu sağlamaların ilki çalışma süreçleriyle ilgilidir. Hem banka ve ticaret çalışanlarının hem de devlet memurlarının çalışma süreçleri zaman üzerinden giderek daha fazla sanayi işçilerine benzemektedir. Her iki katman da bilgisayarlar tarafından kontrol altına alınan bir emek süreci içinde Taylorist fabrikanın temposunda ve yaptıkları iş üzerinde bütün kontrollerini yitirmiş oldukları bir bağlamda çalışmaktadırlar. Bir banka çalışanının bilgisayarda müşterinin işini yaparken aynı anda telefona cevap vermek zorunda kaldığını, müşterileri dur durak bilmeksizin ardı ardına kabul ettiğini ya da herhangi bir büyük perakende mağazasında kasiyerlerin aralıksız çalıştığını göz önüne aldığımızda bu çalışma koşullarının kapitalist sanayiden bir farkı olmadığını teslim etmek zorundayız. Kaldı ki, ortalama işgünü örneğin banka çalışanlarında çok daha uzundur. Banka şubelerinin genellikle sabah dokuzda açılıp geceleri on dolayında kapandığını bilmeyen yoktur. Yani on iki-on üç saatlik işgünlerinden söz ediyoruz. “Devlet daireleri”nde ise emek sürecindeki mekanizasyon ve bir örnekleşme ancak yeni başlayan bir eğilimdir ve devlet memurlarının farklı katmanlarına farklı tempolarda yayılmaktadır. Ama finans ve ticaret alanında açıkça görülen eğilim burada da kısmen mevcuttur.

Aynı şey sınıf oluşumu alanında da geçerlidir. Proletaryanın toplumsal mücadeleye katılım tarzının en tipik iki biçimi, zaman içinde hem üretken olmayan emekçilerde hem de kamu çalışanlarında gelişmiştir: sendikalaşma ve grev.¹⁶ Tarihsel olarak önce sendikalaşan sanayi işçileri olmakla birlikte, bu yöneliş daha sonra finans ve ticaret sektörlerine de nüfuz etmiştir. Günümüzde, hemen hemen sendikal hareketin belirli bir güce erişmiş olduğu her ülkede hem bu üretken olmayan emekçiler hem de kamu çalışanları sendikalıdır. Türkiye’deki gelişmeye gelince, bugün banka işçilerinin sendikal örgütlenmesinin minik işyeri sendikalarına bölünmüş olması bizi aldatmamalıdır. 1980 öncesinde Türkiye’nin en militan sendikalarından biri DİSK’e bağlı Bank-Sen idi. Perakende alanının işçilerinin bir bölümü bugün bile ciddi bir sendikalaşma içindedir. Kamu çalışanları ise, 1960 sonrasında Türkiye’de işçi sınıfının sendikal ve siyasi mücadelelerinin yükseliş sürecinde sendikalaşma yolunda gerçekten yılmaz bir mücadele vermişler ve sonunda bugünkü kamu çalışanları sendikalarını inşa etmeyi başarmışlardır.

Ancak şunu unutmamak gerekir: Kamu çalışanlarının büyük katmanlarının proleterleşmesi bir süreç içinde gerçekleşmiştir. 1920’li ve 30’lu yılların

16 “Grev” kavramını bu bağlamda işyerindeki kolektif gücün işi aksatma yolunda kullanılmasının çeşitli biçimlerinin (iş bırakma, iş yavaşlatma, direniş vb.) genel bir ifadesi olarak kullanıyoruz.

Türkiyesinde öğretmenlerin proletaryanın bir katmanı olduğunu söylemek neredeyse mümkün değildir. O aşamada, henüz öğretmenlik kitleselleşmemişken ve eğitim yeni kurulmakta olan burjuva devletin harcında yakıcı bir önem taşıyan, öğretmenler bürokrasiye çok daha yakın bir sosyo-ekonomik konuma sahipti. Bunun sınıf oluşumu bakımından ifadesi de sendikalaşmanın öğretmenlerin gündemine ancak 1960 sonrasında girmesiydi. Elbette bu konuda 1960 öncesinde siyasi rejimin de çok daha baskıcı olduğu gerçeğini unutmamalıyız. Kamu çalışanlarının proleterleşmesi sürecinin bir başka mekanizması da geleneksel olarak devletin düzenlediği süreçlerde onun ücretli çalışanı olarak istihdam edilen insanların yaptıkları işlerin zamanla özel sektörün istihdam ettiği ücretli çalışanlarca da yapılmaya başlamasıdır. Ticari amaçlı okulların (ana ve ilk öğretim okulları, liseler, dershaneler, hatta üniversiteler) eğitim sektöründe ciddi bir ağırlık taşımaya başladığı andan itibaren, kamuda çalışan öğretmenin sosyo-ekonomik konumu çok çeşitli yollardan özeldaki çalışan öğretmenin konumuyla yakınsamaya başlar: Ek iş, kamuda çalışan öğretmenin belirli bir aşamada özele geçmesi vb. Aynı şey, sağlıkta, enerjide, belediyelerin çalıştığı bazı alanlarda, su, elektrik vb. kamu hizmeti alanlarında, kısacası geçmişte neredeyse sadece kamunun tek başına üstlendiği faaliyetlere artık özel sektörün de girdiği bütün alanlarda söz konusudur. Proletaryanın farklı katmanlarının tarihsel gelişme seyrinin incelenmesi aslında son derecede verimli bir konudur. Biz burada sadece genel yönetsel bir soruna dikkat çekmek istedik. Sınıf konumlarının da bir ülkede kapitalizmin gelişmesine paralel olarak değişebileceği, yani sınıf konumlarına dinamik ve diyalektik bir tarzda bakmanın gerekli olduğu burada bir kez daha ortaya çıkıyor. Ama her durumda kamu çalışanlarına “küçük burjuva” etiketinin takılması, hiçbir aşamada doğru bir niteleme olmaz.

Proletaryaya bu genel bakıştan sonra gözümüzü bazı sorunlu alanlara döndürmemiz yararlı olacaktır. Bunlar arasında sınıfın özel katmanları olarak işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisi, orta ve alt kademe yöneticiler, yarı-proleterler, işsizler ve kent yoksulları, lumpen proletarya ve bazı özel kategoriler üzerinde kısaca durmakta yarar var.

İşçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisi

Ufkumuzu yalnızca tek bir ülkeyle sınırlasak dahi, işçi sınıfı içinde sayısız bölünme olduğu konusunda en ufak bir kuşku olamaz. Bunları tüketici olmayan bir biçimde hızla sıralayalım. Birincisi, sınıfın içinde istihdam ve çalışma koşulları dolayısıyla birbirinden farklılaşan katmanlar vardır. Vasıflı ve vasıfsız işçiler, kadrolu işçilerin karşısında taşeron, part-time, süreli sözleşmeyle çalışan, çağrı üzerine çalışan işçiler, büyük işletmelerin işçilerinin karşısında küçük, kayıtdışı işletmelerin işçileri, sendikalı ve sendikasız işçiler, hukuki bakımdan işçi ve memurlar, özel sektör ve kamu sektörü işçileri—bu listeyi daha da uzatmak müm-

kündür. İkincisi, bir ülkenin yerleşik halkından ya da halklarından gelen işçiler ile söz konusu ülkeye ister yasal, ister kaçak olarak girmiş olsunlar, göçmen işçiler veya geçici yabancı işçiler arasında çok ciddi farklılaşmalar ve zaman zaman karşıtlıklar görülür. Üçüncüsü, bir ülkenin yerleşik halkları arasında üstün konumda olan ırk, ulus, etnik grup ya da dinsel grup ile bu özellikleri dolayısıyla ezilen, aşağılanan, horlanan ırk, ulus, etnik ya da dinsel gruplar arasında çok büyük çelişkiler varolabilir. Dördüncüsü, kiminde az kiminde çok olmakla birlikte, bütün kapitalist toplumlarda erkek işçilerle kadın işçiler arasında çok büyük farklılıklar mevcuttur. Bu ve benzeri bölünmelerin her biri, sınıf mücadelelerinde önemli bir yer tutar, hatta bazen bazı ülkelerde işçi sınıfını burjuvaziye karşı mücadelesinde birleştirmek açısından hayati, belirleyici, stratejik bir sorun haline alabilir.

Bütün bu sorunların sınıf mücadeleleri ve devrimci mücadele için ayrıntılı olarak değerlendirilmesi, işçi sınıfının kısa vadeli ve sadece belirli kesimlerini ilgilendiren çıkarlarının yerine uzun vadeli ve genel (buna uluslararası boyutu da katmak kaydıyla) çıkarlarını yerleştirmek için mücadele edilmesi, proleter devrimcileri için hayati bir önem taşır. Ama bunlar arasında bir konu vardır ki, sınıf mücadelesi açısından belirleyici bir ağırlığı vardır. **Bu, sınıfın mücadele için en büyük güce sahip olduğu yerde onu en zayıf hale getiren bir çelişkidir.** Burada sınıfın vurucu güçlerinin özel çıkarlarıyla düzene bağlanması söz konusudur. Sözünü ettiğimiz alan işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisinden doğan sorundur. Önce terimlerimizi tanımlayalım.

İşçi aristokrasisi kavramı önce Engels tarafından kendi döneminin en gelişkin proletaryasına sahip Britanya'nın işçi sınıfının belirli katmanları için kullanılmış, daha sonra Lenin'in düşüncesinde özel bir önem kazanmıştır. Engels, ortalama işçiye göre büyük maddi avantajlara sahip olan, bu yüzden kendini sınıfın geniş kitesine göre üstün gören, sonuçta düzenle uzlaşan sınıf katmanlarına bu adı veriyor ve düzenle bütünleşmelerinden dolayı bunlara "burjuva işçiler" diyordu. Lenin Engels'in bu kavramını kendi döneminin iki büyük olgusuyla bağıntı içinde ele alacaktır. Birincisi, Lenin işçi aristokrasisinin ayrıcalıklı konumunu emperyalizmin aşırı kârlarından bu katmanlara sus payı olarak verilen "rüşvet"e bağlıyordu. İkincisi, uluslararası işçi sınıfı hareketi içinde 20. yüzyıl başından itibaren yükselmeye başlayan, 1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte bütünüyle düzenin yanına geçen oportünist, reformist, sosyal şoven akımın maddi temelini emperyalist ülkelerin işçi sınıfının bu katmanlarında buluyordu. Yani işçi aristokrasisi Lenin'le birlikte bütün bir emperyalist çağ boyunca kilit bir rol üstlenen bir teorik kavram haline geliyordu.

Lenin'in işçi aristokrasisi kavramının hâlâ aynı güncelliğini koruduğuna ve bütün 20. yüzyıl boyunca emperyalist ülkelerde ortaya çıkan birçok gelişmeye ışık tuttuğuna hiç kuşku yok. Ancak günümüzde kavramı emperyalist ülkelerin dışına taşımak, aynı zamanda Türkiye türü kapitalist sanayileşmenin ilerlediği ama emperyalizme tâbiyetin de devam ettiği ülkelere uygulamak gerekir. Bugün

Türkiye’de veya Brezilya’da, Hindistan’da veya Güney Afrika’da, asgari ücret ve altında ücretlerle kayıtdışı çalışan veya işsiz yaşayan işçilerden veya hayatını kazanmak için ne tür gelir kaynağı bulabilirse ona sarılan kent yoksulu kitlelerden oluşan büyük proleter katmanlardan farklı olarak bir işçi aristokrasisi oluşmuştur. Bunlar, ister özel sektörde, ister kamuda, görelî olarak ileri teknolojiyle çalışan, sendikalaşmış ve büyük işyerlerinde istihdam edilen kadrolu işçilerden oluşur.

Bu önerme derhal bir soruyu doğurur: İşçi aristokrasisinin maddî temeli emperyalist aşırı kârlardan işçi sınıfının belirli katmanlarına verilen bir sus payı olduğuna göre, emperyalist olmayan, hatta emperyalizme tâbi ülkelerde işçi aristokrasisinin varlığından nasıl söz edilebilir? Bu sorunun cevabı şudur: Aşırı kârların tek kaynağı emperyalizm değildir. Aşırı kâr aynı zamanda ileri teknoloji ve iş yönetiminin, ölçek ekonomilerinin, pazarlama gücünün ekonomik bakımından güçlü tekil sermaye birimlerine getirdiği, genel kâr oranının üzerinde bir artık-değer miktarını elde etme olanağından kaynaklanır. Elbette, emperyalist şirketlerin elde ettiği aşırı kâr Türkiye gibi ülkelerin sermayesinin elde ettiği aşırı kârdan çok daha yüksektir. Ama tekil ülkelerin sınırları içinde, bazı büyük şirketler ve işletmeler o ekonominin genel koşullarına göre çok büyük aşırı kârlar elde ederler. İşte bu şirket ve işletmeler, eğer işçileri örgütlü ise, “iş barışı”nı korumak ve verimliliği arttırmak amacıyla bu aşırı kârların bir bölümünü kendi işçilerine sus payı olarak verme olanağına sahiptirler. Bu nedenle bugün Türkiye’de de bir işçi aristokrasisi oluşmuştur. Bu işçileri yaşam tarzlarından bile tanımak mümkündür. Çoğu küçük burjuva semtlerde oturur. Altlarında mutlaka yeni model bir otomobil vardır. Yaz tatiline çıkarlar. Çocuklarına daha üst sınıf ailelerin kendi çocuklarına sağladığı eğitim olanaklarını sağlama çabasındadırlar. Sendikalarının hastaneleri, sağlık merkezleri vb. vardır ve/veya bütün üyeleri için özel sigorta poliçeleri. Bunlar gayri meşru olanaklar değildir elbette. İşçi sınıfının tamamının hakkı olan şeylerdir. (Elbette bu olanakların sağlanış biçimi, örneğin özel sigorta, işçi sınıfının bütünü için bu hizmetlerin sağlanmasında başvurulamayacak yöntemlerdir.) Ancak sınıfın geri kalan büyük çoğunluğunun yoksulluktan kıvrandığı, çalışacak iş bile bulamadığı koşullarda bu maddî konum bu işçileri bir işçi aristokrasisi haline getirir.

İşçi bürokrasisi ise farklı bir katmandır. Ekonomik olanakları sınıfın geri kalanından ne kadar farklı olursa olsun, maddî varoluş koşulları gereği **sınıfın bir parçası** olan işçi aristokrasisinden farklı olarak, işçi bürokrasisi sınıfın içinden gelmekle birlikte **sınıfın üstüne yükselmiş** olan bir katmandır. İşçi bürokrasisi, kapitalizmin belirli bir gelişme düzeyine ulaştığı her toplumda en temel kaynağını sendika bürokrasisinde bulur. Birçok ülkede, bu arada Türkiye’de, işçi bürokrasisi sendika bürokrasisinden ibarettir. Sendika bürokrasisi, profesyonel sendika yöneticiliğinin getirdiği ücret avantajının ötesinde, sendikanın sağladığı özel otomobil kullanımı, özel tazminatlar, her türlü masrafın sendika hesabına geçilmesi gibi avantajların bu yöneticileri gittikçe işçi sınıfının maddî konumunda uzaklaş-

Devrimci Marksizm

tırması temelinde oluşur. Yani maddi bir varoluş tarzının ürünüdür.

Ancak, bu koşullardan yararlanıyor olsa bile her sendika yöneticisine otomatikman “bürokrat” damgası vurmak doğru olmaz. Bürokratin maddi varoluş tarzının esas göstergesi, bir yandan patron örgütleriyle ve patronlarla, bir yandan da devletle kurduğu ilişkilerin niteliğidir. İşçi sınıfının mücadele örgütünün başına seçilmiş olan bu yöneticiler, patronlarla ve burjuva devletiyle bir çatışma içine girmek yerine onlarla ve onların düzeniyle bütünleşmeyi getiren bir ilişkiler ağına girmiş ise bürokratlaşma gerçekleşmiş demektir. Bu, aynı zamanda, bürokratin sınıftan sosyo-ekonomik farklılaşmasını daha ileri bir aşamaya taşır. Artık sendika yöneticisinin geliri, maaşı ve yukarıda saydığımız diğer gelir kalemleri ile sınırlı kalmaz. Toplu sözleşme veya örgütlenme mücadelelerinde patrone alınmış rüşvet veya sendikanın aidat gelirlerini kullanarak kişisel zenginleşme faaliyetleri yürütmek veya diyelim AB fonlarını kişisel zenginleşme amacıyla kullanmak, bürokratin düzene kısıklarak bağlanması anlamına gelir. Bunun sonucunda bürokratlar Lenin’in ifadesiyle burjuvazinin işçi sınıfı içindeki ajanları haline gelirler. Yine de sendikaların saf anlamda işçi örgütleri olmaları dolayısıyla, bürokratlar kendi konumlarını koruyabilmek için birçok durumda sınıf mücadelesinin önüne düşmek zorunda kalırlar. Dolayısıyla iki karşıt hatadan kaçınmak gerekir: Sendika bürokrasisi ne burjuvazi ile özdeşleştirilmeli ne de mücadele etmeye başladığında onun hakkında yanılmalara kapılmalıdır.

İşçi bürokrasisinin belkemiğini sendika bürokrasisi oluştursa da, bir siyasi işçi hareketinin, yani kitleleşmiş bir ya da daha çok sayıda işçi partisinin politik hayat içinde uzun vadeli bir kökleşme gösterdiği ülkelerde, işçi bürokrasisi aynı zamanda bu partilerin saflarından çıkar. Örneğin Fransa’da ya da İtalya’da olduğu gibi, işçi partilerinden çok uzun yıllar boyunca belediye başkanları, belediye meclis üyeleri, milletvekilleri, senatörler seçilirse, bu partiler muhalefet partileri olsalar bile, seçilmiş temsilcileri, eğer bunlar üzerinde çok özel tedbirler uygulanmıyorsa, zamanla burjuva toplumunun yönetilmesinin memurları haline gelirler. Aynı şey partilerin üst düzey yöneticisi olan profesyonel politikacılar için de geçerlidir. Bu tür partilerin entelektüel açıdan en gelişkin unsurları da bu seçilmişlere danışmanlık görevleri vb. yoluyla işçi bürokrasisinin saflarına katılır. Bazen, örneğin Avrupa sosyal demokrasisinin çeşitli partilerinin veya bugün Brezilya İşçi Partisi’nin durumunda olduğu gibi, parti uzun yıllar boyunca iktidarda kaldığı zaman, henüz burjuvalaşmış olmasa bile bütünüyle bu bürokrasinin sultası altına girer. Parti bürokrasisini sendika bürokrasisinden kısmen ayıran iki faktör vardır: Bunlardan biri sendikaların ne olursa olsun işçi örgütü olarak kalmalarına karşılık partilerin başlangıçta işçi partileri olsa bile zamanla burjuva partileri haline gelmesi ihtimalidir. Öteki ise sendika bürokrasisinin ezici bir çoğunlukla doğrudan doğruya işçi sınıfı içinden devşirilmesine karşılık, partilerin içinden çıkan bürokratların kökeninin başka sınıflardan da olabilemesidir. Örneğin, küçük burjuvazinin içinden gelmiş bir profesyonel politikacı veya bir

aydın da bu konumları içinde işçi bürokrasisinin bir unsuru sayılmalıdır, çünkü bunlar parti yöneticisi, milletvekili veya danışman olarak sosyo-ekonomik konumlarını, işçilerin “kendi” partileri olarak destekledikleri bir partiye borçludurlar. Belediye meclisinde ya da ulusal politikada işçi sınıfının temsilcisidirler.

Bu bölüme son vermeden önce, işçi aristokrasisi ile işçi bürokrasisi arasında sınıf mücadelelerinin geleceği açısından önem taşıyan bir farka değinmek gerekiyor. İşçi aristokrasisi, her ne kadar maddi varlık koşulları dolayısıyla kendini ayrıcalıklı hisseden, dolayısıyla düzene karşı isyanı törpülenen bir katman olsa da, bu yüzden durgunluk dönemlerinde gerici ideolojilerin ve politikaların (örneğin emperyalist ülkelerde ırkçılığın) yatağı işlevini görse de, düzenle bütünleşmesi koşulludur: Elindeki ayrıcalıklar alınmaya başladığında işçi aristokrasisi de aynen işçi sınıfının öteki katmanları gibi mücadeleye dönmek zorunda kalacaktır. Çünkü varoluş tarzı hâlâ bir proleterin varoluş tarzıdır. Üstelik bu katman genellikle sınıfın en eğitilmiş, en vasıflı ve en yüksek düzeyde sendikalaşmış katmanı olduğu için, onun mücadeleye girmesi sınıf mücadelesinin seyri için büyük önem taşır. **İşçi aristokrasisi karşı-devrimci bir güç değildir.** Buna karşılık, işçi bürokrasisi, özel olarak da sendika bürokrasisi, maddi varoluş tarzı dolayısıyla işçi sınıfının üzerine çıkmıştır, proleter varoluş tarzının dışında yaşamaktadır. Düzenle son derecede sıkı bağlar kurmuştur. Günlük mücadelelerde zaman zaman konumunu sağlama almak için, yukarıda da söylendiği gibi, mücadelenin önüne düşmek zorunda kalsa bile, kapitalist düzenle bütünleşmiş olduğundan dolayı karşı-devrimci bir güçtür.

İşçi aristokrasisi ile işçi bürokrasisini, sınıfın öteki bölünmelerinden farklı olarak neden ayrıntılı biçimde ele aldığımız umarız açıklığa kavuşmuştur. Bu alt bölümün başında, bu iki katmanın sınıfı mücadele gücünün en büyük olduğu alanlarda zayıf kıldığını belirtmiştik. Alt bölüm boyunca söylediklerimiz bu önermeye ışık tutmuş olmalıdır. İşçi bürokrasisi işçi sınıfının kapitalizmle mücadele için geliştirdiği iki kurumun, sendikanın ve partinin ürünüdür ve bunların düzenle bütünleşmesi yolunda bir dinamik yaratır. İşçi aristokrasisi ise genellikle sınıfın en sağlam örgütlerine sahip olan katmandır. Görüldüğü gibi, bu iki katmanın varlığı işçi sınıfının burjuvaziye karşı mücadelesinin önündeki en büyük engellerden biridir. Soruna bu yüzden büyük bir ciddiyetle yaklaşmak Marksistlerin temel görevlerinden biridir.

Orta ve alt kademe yöneticiler

Proletaryanın temel özelliğinin üretim araçlarına sahip olmaması dolayısıyla hayatta kalabilmek için emekgücünü satmak olarak ortaya çıktığını gördük. Kendini içinde bulunduğu bu durum dolayısıyla proleter, yaşamak için ücret karşılığında bir işe girmek zorundadır. Ama her ücretlinin otomatikman proleter olmadığı da gördük. Başka sınıf ve toplumsal gruplardan bireyler de temel gelirlerini

ücret biçimi altında kazanıyor olabilir. Burada en önemli gruplar olarak şirketlerin üst düzey yöneticilerinin ve devlet bürokrasinin proletaryadan başka grup ve katmanlara mensup olduklarını ortaya koyduk. Aynı sorunun izini sürerek şimdi kapitalist işletmelerin orta ve alt kademe yöneticilerinin sınıf konumuna da kısaca bakmalıyız. Şirketlerin üst düzey yöneticilerini burjuvazinin bir parçası olarak niteledik. Örneğin bir şirketin insan kaynakları yöneticisi burjuvazinin saflarına terfi etmiştir. Peki, doğrudan üretim sürecinde veya insan kaynakları, planlama, kontrol, pazarlama, satış, tedarik, muhasebe ve başka servislerde çalışan ve bir ölçüde yöneticilik görevi üstlenmiş çalışanları hangi sınıf konumuna haritalayacağız?

Burada üretim sürecinde görev alan, teknolojiye ilişkin vasıflara sahip kadroları ve öteki servislerde çalışanları bir ilk aşamada birbirinden ayırmak gerekir. Büyük bir kapitalist işletmede üretim sürecinde görev alan mühendisler ve teknik elemanlar aslında en yalın olarak ele alındığında vasıflı işçilerdir. Üniversite mezuniyetinin, bir meslek odasının üyesi olmanın, toplumda “muteber” bir meslek sahibi olmanın yarattığı mistik hale, bu gerçeği bize unutturmamalıdır. Mühendis ve teknik eleman da, aynen üretim sürecinde çalışan üretken emekçiler gibi, sermayenin kolektif üretim sürecinde yaratılan artık-değeri mülkedinmesi sonucunda sömürülen bir işçidir. Vasıflarını modern bir eğitim kurumunda almış olması, öteki işçilerden kültürel bakımından çok farklı bir alemde yaşaması, sosyal çevresinin farklılığı veya toplumun onun mesleğine bir itibar atfetmesi bu yalın gerçeği değiştirmez.¹⁷

Ne var ki, bu yalın gerçek, gerçeğin tamamı değildir. Mühendis ve teknik eleman aynı zamanda tezgâh başında işçiyi kontrol etme ve yönetme görevini sermaye adına üstlenmiş görevlidir. Bir bakıma, üretim süreci içinde sermayenin işçi sınıfı üzerindeki despotizminin aktarma kayışı ve bekçisidir. Bu yanıla mühendis ve teknik elemana sermayenin **üçüncü dereceden ajanı** gözüyle bakılabilir: Sermaye ilişkisinin esas taşıyıcıları olan birinci dereceden ajanların çıkarlarını genel olarak planlayan ve yöneten ikinci dereceden ajanların bu planlarını pratiğe uygulayan ajanlar. Demek ki, mühendislerin ve teknik elemanların sınıf konumu **çelişik bir konumdur**: Bir yanıla proletaryanın durumunu paylaşmakta, onunla birlikte kolektif işçinin bir parçası olarak çalışmakta, ama öteki yandan da bu kolektif içinde sermayenin temsilcisi işlevini de görmektedirler. Elbette, kimi mühendis yöneticilere, kimi de işçilere daha yakındır nesnel konumu bakımından. Bu tür çelişik sınıf konumları söz konusu kitleyi bir ara katman haline getirir; devrim dönemlerinde bu katmanlar proletaryanın safları ile karşı-devrim safları arasında ciddi yalpalamalar gösterirler.

Büyük şirketlerin üretim alanı dışında kalan departman ve servislerinde çalışanların sınıf konumunu saptamaya girişirken, Braverman'ın Taylorizm tahli-

17 Bkz. Ahmet Öncü, “‘Yetkin Mühendis’ ve İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, 4, Temmuz 2007.

lindeki önemli bir noktayı hatırlamamız gerekiyor.¹⁸ Taylorizm işin bilgisini ve kontrolünü işçiden çekip alır ve bunları sermayenin kullanımına sunmak üzere üretim alanı dışında oluşturulan departmanlara devreder. Öyleyse, bu departmanların en azından bazılarının (planlama, tasarım, Ar-Ge, kontrol vb.) işlevi sermayenin işçi sınıfını daha iyi kontrol altında bulundurmasını ve çekilip alınan artık-değerin artırılmasını sağlamaktır. Bu gerçek, bu departmanların orta ve alt kademe yöneticilerini de, aynen mühendisler gibi, sermayenin üçüncü dereceden ajanları haline getirir. Ama öte yandan, aynen mühendisler gibi bu insanlar aynı zamanda sermaye tarafından birer ücretli emekçi olarak sömürülürler. Bu sömürü genellikle son derecede yoğun bir sömürüdür. Burjuva literatürüne “beyaz yakalılar” olarak geçen bu çalışanlar, en azından gerçek büyük şirketlerde, yani tekeli sermaye birimlerinde, çoğu zaman çalışma saatleri (hiç olmazsa son esneklik saldırısına kadar) düzenli olan işçilerden farklı olarak, bazen on iki-on dört saate kadar yükselen işgünlerine maruz bırakılır. Dolayısıyla, orta ve alt kademe yöneticiler de mühendisler gibi çelişik bir sınıf karakterine sahiptir.

Kravatlı takım elbiseli, şirket tarafından altına otomobil verilmiş, belki öğle yemeklerini üst düzey yöneticilerle aynı yemekhanede yiyen bir planlama bölüm başkanı ya da Ar-Ge’deki bir araştırmacının proleter yanına vurgu yapılması yadırganabilir. Ama bu çelişik sınıf konumu boş yere vurgulanmıyor. Bu tür çalışanlar normal zamanlarda gerçekten sermayenin ajanı gibi tutum alabilir, toplumsal çelişkilerde burjuva ideolojisinin aktarma kayışları gibi davranabilir, tüketim normları ve hayat tarzı bakımından zengin orta sınıflarla ortaklaşabilirler. Ama belirli toplumsal grupların sınıf mücadeleleri içinde nasıl bir yer tutacağı sınıf tahlilinin belki de ne önemli konusudur. Bu katmanlar devrim dönemlerinde proletaryanın safları ile karşı-devrim arasında yalpalamaya başlayabilirler. Yani burjuvalardan farklı olarak devrime kazanılabilecek bir nitelik taşırlar. Devrimden sonra da bu katmanların teknik ve ekonomik vasıflarından sosyalizmin planlı ekonomisinin inşasında yararlanılabilir. Elbette hepsi devrime hizmet etmeyecektir. Belki sadece bir azınlık devrimin gerçekten yanında yer alacak, biraz daha kalabalık bir grup da devrimden sonra bükemediği eli sıkacak, ekonomik inşa faaliyetinin bir parçası haline gelecektir. Ama bu mühendislerin, işletmecilerin, planlamacıların, muhasebecilerin devrimin tam karşısına toptan geçmemesini sağlayacak olan, tam da sınıfsal konumlarının karmaşık çelişkileri içinde proleter bir yanlarının olması, sermayenin çıkarlarıyla ilişkilerinin sadece **türev** bir nitelik taşımasıdır.

Bitirirken özel bir deneyim olarak, Fransa’daki özgül tarihsel gelişme içinde bu tür ara kademelerin “*cadres*” (kadrolar) adı altında kendilerine özgü sendika-

18 Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, 25. yıldönümü edisyonu, Monthly Review Press, New York, 1998. Ayrıca şu yazımıza bakılabilir: “Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması”, *Devrimci Marksizm*, 3. Mart 2007.

larda, hatta bu sendikaların oluşturdukları kendilerine özgü bir konfederasyonda (Confédération Générale des Cadres) örgütlenmiş olduğunu kaydedelim. Bu konfederasyon ve ona bağlı sendikalar toplumsal mücadelelerde, hatta yer yer öteki sendikalarla birlikte yer alır. Bu gelişme dahi, bu ara kademelerin maddi varoluşlarının bir yanıyla (ama elbette sadece bir yanıyla) vasıflı işçilerden büyük bir farkı olmadığını ortaya koyar.

Yarı-proleterler

Proleter konumunun esas olarak emekgücünün ücret karşılığında satılmasından kaynaklandığını biliyoruz. Bunun ciddi bazı istisnaları olduğunu yukarıda gördük. Ama genel kural olarak, emekgücünü ücret karşılığı satan, sermayenin ajanı işlevini üstlenmeyen, devlet iktidarının temsilcisi olmayan herkesin proleter olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür bir tanım içinde bir eksiklik olduğu dikkatli okurun gözlerinden kaçmamış olabilir. Bu, emekgücünü satma konusundaki ekonomik **zorunluluğa** ilişkin koşuldur. Engels'in yukarıda alıntıladığımız cümlesini tekrar yazacak olursak: "... proletarya denince kendi üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır." Buradaki "muhtaç" kavramı kilit bir önem taşır. Proleter, canı öyle çektiği için değil, emekgücünü satmaya **muhtaç** olduğu için ücretli işçi olarak çalışıyor olmalıdır. Bu muhtaç olma durumu elbette emekçinin üretim araçlarından kopuşundan kaynaklanır. Ama bazı durumlarda kopukluk ve dolayısıyla muhtaç olma sadece **kısmi** olabilir. İşte böyle durumlarda yarı-proleterlerden söz ediyoruz demektir.

Geleneksel yarı-proleter konumu, söz konusu emekçi ister kırsal/tarımsal bir faaliyet yürütüyor olsun ister kentsel/sınai vb., esas olarak söz konusu işçinin topraktan kopmamış olmasıyla bağlantılıdır. Bu durum küçük mülk sahibi köylülüğün proleterleşmesi sürecinde bir geçiş aşamasına tekabül eder. Bizde tarihsel olarak en çarpıcı örneğini, Zonguldak havzasında kömür madenlerinde dönüşümlü olarak çalışan, belirli bir süre boyunca madende çalıştıktan sonra köyüne dönen, tarımsal faaliyetlerini sürdüren, sonra yeniden madenlerde çalışmaya başlayan işçilerde bulur. Ama bu sadece en çarpıcı örnektir. Türkiye işçi sınıfı uzun bir dönem boyunca, en azından köyden kente göçün kitleselleştiği 1950'li ve 60'lı yıllarda, önemli ölçüde yarı-proleterlerden oluşmuştur. 1970'li yıllardan itibaren kentsel proletaryanın kırla ilişkisi adım adım kopmuş, ikinci, üçüncü kuşak işçi aileleri ortaya çıkmış ve proleterleşme süreci olgunlaşmıştır. Ama kır-kent göçü hâlâ süren, hatta 2000'li yıllarda hızlanarak süren bir süreç olduğu için, proletaryanın içinde, artık azınlık da olsa, sürekli yenilenen bir yarı-proleter kitlesinin var olduğunu belirtmek gerekir. Bunun da ötesinde, gerçek anlamda proleter olduğu halde, hâlâ köyden kısmi bir ayni veya nakdi yardım alan işçiler muhtemelen hatırı sayılır bir azınlık oluşturur.

Geleneksel yarı-proleterlerin sayıca oldukça yüksek ve büyük önem taşıyan bir özel katmanı mevsimlik işçilerdir. Bunlar, tam olarak proleter olmayan ama sahip oldukları üretim araçları, kendi hesaplarına çalışmaları sonucu elde ettikleri gelirin hayatta kalmalarına izin vermeyeceği bir düzeyde kalan yoksul köylülerdir. Yılın belirli dönemlerinde, genellikle hasat dönemi sonbaharda olduğu için o aylarda, belirli tarımsal ürünlerin (pamuk, fındık, soğan vb.) hasatında ailece başka bölgelere göçer, çadırlarda geceleyerek, son derecede kötü sağlık koşullarına maruz kalarak, yollarda telef olarak çalışır, böylece yılın geri kalan aylarında aile bütçelerini doğrultmaya çabalarlar. Mevsimlik işçilerin öteki istihdam alanları yol yapımı ve kentlerde inşaat sektörüdür. Bunlar tarımsal mevsimlik işçilikten bir ölçüde farklılık gösterir ve sendikal örgütlenmeye (özellikle yol işçileri) daha uygundur. Elbette, her ülkede mevsimlik işçilerin çok büyük bir bölümü yoksul bölgelerden zengin bölgelere iş bulmaya giderler. Dolayısıyla, Türkiye’de mevsimlik işçilerin ağırlıklı bir bölümü Kürtlerden oluşur.

Mevsimlik işçilik bir kenara bırakılırsa, geleneksel yarı-proleterler bir geçiş döneminin olgusudur. Bu konumun uzun bir döneme yayılsa da, belki bir elli yıl daha devam edecek olsa da, sonunda ortadan kalkmaya mahkûm olduğu ortadadır. Buna karşılık, kapitalizmin kendi dinamiklerinin ürettiği ve yeniden ürettiği bir başka yarı-proleterler katmanı vardır ki, bu katman nüfusun, geleneksel yarı-köylü yarı-proleterlerine hiç benzemeyen bambaşka bir kesimi içinde ortaya çıkar. Bu, burjuvazinin alt katmanlarının, bürokrasinin ve orta sınıfların çocuklarından devşirilen bir sınıf katmanıdır. Genellikle iyi eğitim görmüşlerdir, hemen hemen hepsi üniversite mezunudur, giderek daha büyük bir yüzdesi yabancı dil bilir, Batılılaşmış bir yaşam tarzına sahiptirler, kısacası birçok bakımdan geleneksel yarı-proleterler kitlesinin karşıtıdır. Çalışma hayatlarına bankalarda, sigorta şirketlerinde, borsa aracı kurumlarında, reklâm ve halkla ilişkiler şirketlerinde, otellerde, imalat şirketlerinin üretim dışı departmanlarında, medyada büro işçisi olarak başlarlar. Bu aşamada üretim içindeki konumları, hayat tarzlarının işçi sınıfının büyük çoğunluğundan çok farklı olduğu gerçeğini bir yana bırakırsak, onları proletaryanın, kendine özgü özellikler taşıyan bir katmanı haline getirir. Ama daha bu aşamada bile bu grupları kelimenin gerçek anlamıyla proleter olarak anmayı engelleyen bir özellik vardır. Geleneksel yarı-proleterleri, “yarı” yapan şeyin, yılın on iki ayı boyunca işçi olarak çalışıyor olsalar bile ailevi bağları aracılığıyla (kısmen de yıllık izinlerini tarımsal faaliyetle geçirerek) tarımsal gelirden bir pay almak olduğunu biliyoruz. Bir bakıma, yarı-proleterleri “yarı” kılan aile içi gelir transferleridir. Aynı şey, modern yarı-proleterler için de geçerlidir.

Üniversiteden mezun olarak bir bankada en alt kademedeki işe başlayan bir genç, genellikle üst ve orta sınıflardan ve bürokrasiden geldiği için ortalama proletere göre çok varlıklı olan ailesinden ekonomik yardım alır. Bu, kira yardımı veya genel nakit akışı olabileceği gibi, o kişiye ailesi tarafından bir ev, ev eşyası, otomobil vb. alınması gibi biçimler de olabilir. Sonuçta, sadece çocukluğunda ve

Devrimci Marksizm

gençliğinde proletaryadan farklı bir sınıftan bir ailenin mensubu olmakla kalmaz, daha çalışma hayatının bu ilk basamaklarında bile sıradan proleterden farklı bir gelir düzeyine kavuşabilir. Üstelik birçok durumda, kişi emekgücünü satmaya muhtaç dahi olmayabilir; belki de öyle tercih etseydi bir butik, bir kafe, Ege ya da Akdeniz kıyılarında bir küçük pansiyon açabileceği ve küçük burjuva bir varoluş tarzını kurabileceği kadar parası bile vardır ailenin. Ama o iyi bir gazeteci ya da bankacı ya da reklamcı olmak istediği için büyük bir şirkete “intisap” etmiş olabilir. Ulaştığımız sonuç açıktır: Bu tür büro işçileri, daha çalışma hayatlarının ilk kademelerinde bile tam proleterden ziyade yarı-proleter konumdadırlar.

Ama baştan beri vurguladığımız gibi, meseleye statik olarak bakmak yetmez; sınıf konumunu diyalektiğe uygun bir yöntemle, yani değişim dinamikleriyle birlikte ele almak gerekir. Bu yöntemi benimsediğimizde, karşımıza bu tür büro işçilerinin çalıştıkları kurumda yükselme/terfi olanakları çıkar. Bankaların alt kademe çalışanları dahi gelecekte şube müdür yardımcılığı, şube müdürlüğü ve giderek daha yüksek mevkilere tırmanma umuduna sahiptirler. Eğitimli bir sıradan muhabir zamanla gelecekte kendisinin de bir Emin Çölaşan, bir Güneri Civaoglu, bir Fehmi Kuru olabileceği hayaliyle yaşayabilir. Büyük imalat şirketinin çalışanı, önce bölüm, sonra departman müdürü, ardından da üst düzey yönetici olmanın planlarını yapar. Bütün bunlar, son dönemde yaygınlaştığı üzere, şirketten şirkete, bankadan bankaya, gazeteden gazeteye transfer yoluyla ve “cazip CV’ler oluşturmakla” daha da hızlı olabilir. Büyük şirketlerin insan kaynakları departmanlarının “kariyer planlaması”, tam tamına taban kademeleri çalışanlarının yarı-proleter konumlarının çekim gücünden uzaklaşmaları, gelecekte yükselebilecekleri ve kendilerine para ve iktidar getirecek mevkilerin çekim alanına girmeleri için düşünülmüş bir yöntem ve bir tuzaktır.

Öyleyse, şu sonuca ulaşabiliriz: Modern yarı-proleterler esas olarak gençlerden oluşan bir sınıf katmanıdır. Bunların normal zamanlarda büyük sınıf mücadelelerinin içine girmeleri beklenemez. Buna karşılık, sınıf mücadeleleri yükseldiğinde bunların da proletaryanın saflarına daha büyük ölçüde katılmaları, devrim anlarında mühendisler ve teknik elemanlar gibi proletarya ile birlikte mücadele etmeleri, devrim sonrasında ise planlı ekonominin inşasına destek vermeleri mümkündür. Ama genel kural olarak bu yarı-proleterler katmanını düzen karşıtı hareketlerin önde gelen ve bağımsız bir unsuru olarak düşünmek hayal olur.

Bu alt bölüme son vermeden önce, uluslararasılaşmış bir kapitalizmin özgül bir boyutunun sıradan proleterleri de kısmen yeni türden yarı-proleterlere benzer bir konuma yerleştirdiğini hatırlamamız gerekir. Daha geri kalmış ülkeden emperyalist ülkeye göç etmiş insanlar, geride bıraktıkları aile fertlerine göre çok daha yüksek bir gelire sahiptirler. Bu insanlar yoksul akrabalarına zaman zaman ciddi bir ekonomik katkıda bulunurlar. Yoksul akrabalar genellikle proleterdir. Dolayısıyla, bu yoksul proleter aileler yardımın sürekliliği ve miktarı arttığı ölçüde yarı-proleter konumunu paylaşırlar. Türkiye söz konusu olduğunda,

Avrupa’da, Avustralya’da, Arap ülkelerinde veya eski Sovyet cumhuriyetlerinde bu şekilde para kazanan, kimi o ülkelere yerleşmiş, kimi ise geçici sözleşmelerle orada çalışan insanların milyonları bulunduğunu göz önüne alırsak, bu aile içi gelir transferlerinin Türkiye proletaryasının sosyo-ekonomik ve politik davranış kalıbına etkilerinin araştırılması gerektiği ortaya çıkar.

İşsizler ve kent yoksulları

Kapitalizm işleyiş mantığı gereği sürekli olarak işsizlik üretir. Marx’ın kullandığı terimle “yedek sanayi ordusu”, yarattığı rekabet aracılığıyla işçi sınıfının çalışan kesimleri üzerinde muazzam bir basınç oluşturur. Sendikasız işyerlerinde çok özel vasıflara sahip işçiler dışındaki bütün işçiler mücadeleye giriştikleri takdirde her an kendi yerlerine işsizler ordusundan yeni işçilerin alınabileceğini bilirler. İşsizliğin yüksek olduğu ülkelerde ve dönemlerde sendikaların işi de aynı nedenle zorlaşır. Bunun ötesinde, uzun süre işsiz kalan işçiler hem (aşağıda değineceğimiz) lumpen proletaryanın saflarına doğru çekilirler hem de gerici ideolojilere av haline gelme potansiyeli taşırlar. Ama öte yandan, Arjantin’in *piqueteros* deneyiminin gösterdiği gibi, örgütlenebildikleri takdirde sınıf mücadelesinde çok önemli bir rol oynayabilirler. Bütün bu nedenlerle sınıf mücadelesi açısından işsizler kitlesi son derecede önemli ve hassasiyetle yaklaşılması gereken bir kitledir.

Her şeyden önce şunu saptamak gerekir: İşsizler esas olarak işçi sınıfının bir parçasıdır. Bunlar da aynen çalışmakta olan proleterler gibi hayatlarını sürdürmek için emekgüçlerini satmak zorundadır. Onları çalışan işçilerden ayıran, yalnızca sermayesini büyütecekleri bir kapitalist bulamamış olmalarıdır. Ancak, işsizler de kendi aralarında farklılaşma gösterirler. Devrimci teorinin bu farklılıkları da kavraması gerekir.

Yedek sanayi ordusu sermaye birikimi sürecinin iniş çıkışlarına bağlı olarak dönemsel olarak genişleyen ve daralan bir büyüklüktür. Kapitalizmin uzun süredir yerleşmiş olduğu toplumlarda, esas olarak emperyalist ülkelerde, işsizliğin ana kaynağı sermaye birikiminin bu iniş çıkışlarıdır. Dolayısıyla, işsizler ordusunun önemli bir bölümü ekonomide yaşanmakta olan daralmanın (krizin) uzunluğuna bağlı olarak kısa ya da uzun süre işsiz kalırlar. Eğer kriz uzun vadeli bir depresyona dönüşmezse, yani ekonomi altı ay, bir yıl, bilemediniz iki yıl içinde yeniden toparlanırsa, işçi sınıfının, işini kriz dolayısıyla yitirmiş katmanları için çok uzun olmayan bir süre sonra yeniden iş bulmak olanaklı olur. Bu işsizler kitlesi yedek sanayi ordusunun konjonktürel bileşenidir. Ve sınıf mücadelelerinin gelişimi üzerindeki etkisi öteki bileşene göre farklı olur. Emperyalist ülkelerde bile yedek sanayi ordusu bu katmanlardan ibaret değildir. Özellikle göçmen nüfus ve ezilen ulus/ırklar içinde ve bunların genç katmanlarında işsizlik çok daha yapısal bir sorundur. Bazı bölgelerde, Avrupa’da genç göçmen nüfus içinde, ABD’de siyahiler

Devrimci Marksizm

ve Amerika yerlileri arasında en azından belli dönemlerde işsizlik oranı % 50'ye kadar yükselir.

Ancak emperyalizme bağımlı ülkelerde sorun çok daha derindir. Bu ülkelerde kapitalizmin kırlarda yoksullaştırdığı nüfus hızla kentlere akmakta ama kentlerde bu nüfusu emecek kadar istihdam yaratılamadığından özellikle genç nüfusun önemli bir bölümü uzun süreli ve yapısal biçimde işsiz kalmaktadır. Türkiye'de bugün işsizliğin yüksek olduğu söylenmekte ama sorun istatistik açıdan olduğundan düşük gösterilmektedir. İşsiz olduğu söylenen yaklaşık 2,5 milyon insanın (işgücünün % 10'u) yanı sıra istatistiklerin göstermediği bir o kadar insan daha vardır. Ayrıca çalışabilir yaşta nüfusun işgücüne katılım oranı da başka benzer ülkelerin oranına göre aşırı düşüktür. Bu teknik istatistik tartışmalara hiç girilmeden rahatlıkla söylenebilir ki, işsizlik en az % 20 dolayında dolaşmakta, 2001 krizinde olduğu gibi en az bir milyon, belki de daha fazla işçi işini yitirdiğinde bu daha da yükseklerle çıkmaktadır.

Yedek sanayi ordusunun bu yapısal ve uzun vadeli bileşeni, Türkiye gibi ülkelerde sosyo-ekonomik yapılanmanın kapitalizmin uzun süredir yerleşmiş olduğu ülkelere göre taşıdığı farklılığın önemli unsurlarından biridir. Sürekli işsiz kalan bu nüfus kesimleri, Türkiye gibi ülkelerde sınıf yapısında ve sınıf mücadelesinde önemli etkiler yaratan bir "kent yoksulları" grubunun oluşmasına yol açar. Kent yoksulları doğası gereği belirli bir sınıfsal temele kesinlikli bir biçimde oturtulamayan, yaşam koşulları sıradan proletaryadan dahi daha zorlu bir sınıf katmanıdır. Kent yoksulu bugün tablacılık, simitçilik veya ayakkabı boyacılığı, yarın değnekçilik veya otoyolda su satıcılığı yapar. Daha sonra minibüs muavinliğine veya kebabçı çıraklığına geçer, bir kahvehanede iş bulur. Yolu zaman zaman lumpen proletaryayla kesişir, küçük mafyalara karışır, hapse düşer. Uzun süreler işsizler ordusunun bir mensubu olur. Belki ara sıra bir merdiven altı atölyede çalışır, sonra amcasının yanında bir tekstil atölyesinin patron yamağı haline gelir. Ama atölye iflas eder ve kent yoksulu yeniden işsizler dünyasına döner. Bu katman içindeki ailelerde ayyaş, kumarbaz, hiçbir işe yaramaz erkek çoktur. Aile genellikle kadının zengin evine temizliğe gitmesi, eve iş alması ("ev eksenli iş"), evde örgü ya da dokuma işleri yaparak pazarlaması ve benzeri işler sayesinde ayakta durur.

Görüldüğü gibi kent yoksulları tam anlamıyla bir sınıfa ait olmaktan uzaktır. Sürekli olarak proletaryanın saflarına doğru meyleder, ama yaptığı işlerin karışıklığı ve farklı sınıf konumlarına tekabül etmesi dolayısıyla hiçbir zaman tam bir proleter konumuna kavuşamaz. Proletaryanın genellikle asgari ücretten ya da bundan da düşük bir ücretle, sendikasıız sigortasız kayıtdışı atölyelerde, merdiven altı işyerlerinde, küçük sanayi sitelerinde çalışan, oto tamirhanelerinde çıraklık yapan en alt (ve genellikle genç) unsurlarıyla zaman zaman yolu kesişir, sonra ayrışır. Bu katmanın hayatboyu mensuplarının yanı sıra çok genç bir bileşeni de mevcuttur. İşte bu genç bileşendir ki, Türkiye'de proleter devrimci bir çizginin

dışında, devrimci demokrat denebilecek temellerde sert bir siyasi mücadele veren siyasi grupların esas örgütlenme alanını oluşturur.

Lumpen proletarya

Lumpen proletarya büyük ölçüde proletaryanın çeperinde yaşayan bu katmandan, yani kent yoksullarından devşirilir. Ağır yoksulluk koşullarında yaşayan insanların, özellikle gençlerin hukuken yasaklanmış faaliyet alanlarında kolay yoldan para kazanma arzusu, bu insanları suç örgütlerinin, kadın tacirlerinin, kaçakçıların kolay avlanma alanına dönüştürür. Lumpen proletarya, burjuva toplumunun hücrelerinde beslenen pislğin taşıyıcısı bir katmandır. Hırsızlığı, kapkaççılığı, gaspı meslek haline getirmiş örgütsüz ya da küçük ölçekte örgütlü unsurlarının yanı sıra, büyük ve küçük çaplı mafyanın askerlerine, çek-senet tahsil mafyasının tetikçilerine, kiralık katillere, bar ve gece kulübü fedailerine, yasadışı kumarhanelerin çalışanlarına, fuhuş şebekelerine esir düşmüş kadınlara, pavyonların konsomatrislerine kadar uzanan geniş bir katmandır. Bunların bir bölümünün hayatının çok önemli bölümü hapiste geçer. Aralarından sınırlı sayıda insan kişisel becerileri veya bağlantıları sayesinde sıyrılır, mafya babası, uyuşturucu kaçakçısı çetesi şefi, fuhuş şebekesi patronu, pavyon hatta gazino sahibi olur. Yani lumpen proletarya bir yandan sefil ve tehlikeli bir hayatın yatağıdır, bir yandan da kent yoksullarının ve arı anlamda proletaryanın alt katmanlarının bir sosyal mobilite ve yükselme kanalı.

Lumpen proletaryanın sınıf mücadeleleri içindeki yeri elbette ülkeden ülkeye ve dönemden döneme değişir. Ama Türkiye örneğinde bir yönü belirgindir: Lumpen proletaryanın bir bölümü, mafyanın seçtiği yol dolayısıyla faşist hareketle ve derin devletle iç içe çalışır ve yaşar. Öte yandan, lumpen proletarya her şeye rağmen proletaryanın ve öteki ezilen ve yoksul katmanların içinden geldiği için işçi sınıfı aileleriyle iç içe geçer ve bu ailelerin mücadele azmi üzerinde, özellikle esrar ve içki tüketimini arttırarak çözücü bir etki yaratır. Buna rağmen bu katmanın bütün unsurlarına, özellikle fahişelik gibi büyük bir ezilmeye maruz kalan kadınlara sosyalist hareketin aynı kalıpla yaklaşması yanlıştır.

Proleterimsiler

Hayatını kazanmak için emekgücünü satmak zorunda olan insanlar arasında bazı özel meslek kategorileri ya da istihdam ilişkileri vardır ki bunlar arı anlamda bir sınıf konumuna tekabül etmezler. Bu tür çok durum olmakla birlikte, bunlardan bazılarını kısaca gözden geçirmek sınıf mücadelesinin dinamiklerini anlamak için yararlı olacaktır.

İlk olarak merkezi idarenin güvenlik güçlerinde çalışan taban elemanlarına göz atalım. Polis memurları ve memureleri, kimi zaman küçük burjuva, kimi

Devrimci Marksizm

zaman bürokrat ailelerin çocuklarıdır, ama çoğunlukla proletaryanın içinden gelirler. Kendi konumları da bir ölçüde proletaryanın konumuyla ortak yanlar taşır. Yukarıda devlet bürokrasisini ele aldığımızda, karar mekanizmalarını elinde tutanlardan farklı olarak devlet memurlarının taban elemanlarını “kamu çalışanı” kategorisi altında görmek gerektiğini, daha sonra proletaryayı tartışırken ise “kamu çalışanları”nın büyük bölümünün tarihsel bir süreç içinde proleter sınıf konumuna doğru evrilmiş olduğunu ifade etmiştik. Rütbesiz polisler bu anlamda proletaryaya yakın bir konuma sahiptirler. Bu sınıf konumları ifadesini bazı ülkelerde (Avrupa’nın birçok ülkesinde böyledir) polis sendikaları kurulmasında bulur. Bu sendikaları tam anlamıyla işçi veya kamu çalışanı sendikalarıyla aynı yere koymak elbette doğru değildir. Ama bunların da olağan sendikalar gibi polislerin ücreti, çalışma koşulları vb. konusunda kolektif mücadelenin örgütleyicisi olduğunu unutmamak gerekir.

Ne var ki, polisleri öteki kamu çalışanlarından ayıran önemli farklar vardır. Bunlardan en önemlisi, polisin devletin silahlı gücünün halk üzerindeki baskısının doğrudan uygulayıcısı olmasıdır. Otoyol ve köprülerde gişelerde veya vergi dairesinde görev yapan memurdan, hastanedeki hemşireden, okuldaki öğretmenden farklı olarak, polis silahlı gücüyle neredeyse devlet adına karar veren bürokrasi mensupları kadar hatta onların bir bölümünden de fazla devlet iktidarını temsil eder çalışma süreci içinde. İkincisi, polis görevi gereği proletaryanın ve öteki ezilen toplumsal grupların karşısında yer alır. Ezilen sınıf ve grupların mücadelesini baskı altında tutmak ve sık sık ezmek onun görevidir. Bu onu, bilincinden ve ideolojik yönelişinden bütünüyle bağımsız olarak, sırf maddi konumu dolayısıyla proletaryadan uzaklaştırır. Üçüncüsü, devlet bürokrasisinin üst ve orta katmanların gelirinde ağırlıklı bir yer tutan rüşvet ve ayrıcalık, polis için vakayı adiyedendir. Nihayet, polisin önemli kesimlerinin küçük ya da büyük suç örgütleriyle iç içe çalışması, işbirliği yapması rütbesiz polisi davranış kalıpları açısından dahi lumpen proletaryaya yaklaştırır. Bütün bunlardan dolayı, özel siyasi konjunktürler dışında, rütbesiz polisler, sınıf mücadeleleri içinde genellikle proletaryadan bütünüyle uzak, hatta onun karşısında bir tavır içindedir. Ama devrimin yükselişi ile birlikte polisin de kısmi çatlaklar yaşamasının, polis gücü içinden belirli kesimlerin proletaryanın saflarına doğru kaymasının mümkün olduğunu bize Türkiye deneyimi açıkça gösteriyor. 1970’li yılların Pol-Der deneyimi, karmakarışık bir ideolojik ve politik yöneliş içinde de olsa, polisin bir kesiminin en azından faşizme karşı ve büyük halk kitlelerinden yana bir tavır benimseyebileceğini ortaya koymuştur.

Kapitalizmin son dönem gelişmesi, polis gücüne benzer, ama bazı bakımlardan ondan köklü biçimde farklı yeni bir mesleğin gelişmesine yol açmıştır. Eskiden fabrikaların ve zengin malikânelerin güvenlik görevlileri olurdu. Bugün bankalardan ve büyük alışveriş merkezlerinden üst ve orta sınıfların yaşadığı sitelere kadar birçok mekânda özel güvenlik uygulaması son derecede yaygın hale

gelmiştir. Üstelik hava limanları, metrolar vb. gibi, eskiden polisin görev yaptığı bazı alanlar da şimdi özel güvenliğe terkedilmiştir. Özel güvenlik ordusu, son dönemde verilen rakamlara göre (120 binin üstü) Türkiye'deki polis sayısını geçmiştir. Özel güvenlik, son derece ağır çalışma koşulları taşıyan (çoğu zaman 12 saatlik vardiyalar), potansiyel olarak riskli bir ücretli iştir. Özel güvenlik görevlisi olarak çalışanların çoğunluğu proleter ailelerden gelir. Bu açıardan bakıldığında bu yeni silahlı adamlar ve kadınlar “ordusu”, kapitalist toplumun bağrında oldukça ilginç bir yeni çelişkinin taşıyıcısıdır. Burjuvazi proletaryanın bazı katmanlarını silahlandırmaktadır! Bu insanlar kendileri, çoğu zaman emekli istihbaratçılar, polis şefleri ve subaylar tarafından kurulmuş olan güvenlik şirketlerince yoğun bir sömürüye maruz bırakılmıştır. Olağan koşullarda bunların işlerini kaybetmemek için hizmet ettikleri burjuva çıkarlarının yanında şevkle yer alacağı kuşkusuzdur. Lüks restoran ve barlar, beş yıldızlı oteller ve büyük burjuvazinin yararlandığı spor kulüpleri gibi mekânların bazı çalışanlarının genellikle burjuvazinin jest ve mimiklerini dahi benimseyecek kadar müşterilerine kul köle bir ruh durumuna girdikleri iyi bilinen bir şeydir. Özel güvenlik görevlilerinin en azından bir bölümü de hizmet ettikleri burjuva camiasının normlarına uymayı bir meslek kurnazlığı olarak benimseyebilir. Bunlara bazı durumlarda polisin yetkilerini kullanma görevi de verildiğinden konumları devlet güvenlik güçlerinin konumuna da yaklaşır. Ama bu insanlar lüks mahallelerin iyi korunmuş sitelerine varoşlardaki evlerinin ve ailelerinin yoğun dokusundan gelmekte, iş sonrasında oraya dönerek proleterlerin kaderini paylaşmaktadırlar. Dolayısıyla, sınıf mücadelesinin yükseldiği dönemlerde nasıl bir davranış içine girecekleri şimdilik meçhuldür. Bunlar devletin manipülasyonunun ya da faşizmin çetelerinin kurbanı haline de gelebilirler, devrimci proletaryanın yanında düzen için tehlikeli bir unsur haline de.

Özel güvenlik görevlilerinin bir bölümünün sitelerin kapılarında görev yaptığı hatırlanırsa, buradan ev hizmetlerinde çalışan proleterlere geçmek mümkün. Bunlar arasında (günlük dilde anıldıkları terimler kullanıldığında) kapıcılar, gündelikçiler, hizmetçiler, özel şoförler, bahçıvanlar, dadılar, yaşlılar için bakıcılar vb. birçok kategori sayılabilir. Aralarındaki farklılıklar ne olursa olsun, bunları birleştiren bir yan vardır. Neredeyse bir küçük işyerinde çalışan işçi sayısı kadar görevliyi istihdam eden gerçek büyük burjuvaların yanında çalışmıyorlarsa, bunların emek süreci genellikle yalıtılmıştır. Yani bunlar bir işçi kolektifinin parçası değildir. Hatta ironik bir biçimde normal proleterler tek bir patronun karşısında az ya da çok kalabalık bir kitle iken, bunların bazıları, örneğin kapıcılar bazen onlarca patronun karşısındaki tek işçidirler! Bu yüzden (her ne kadar kapıcılar Türkiye'de bir aşamada kısmen sendikalaşmış olsalar da) bu katmanlar örgütlenmeye ve sınıf oluşumuna katılmaya çok yatkın değildir. Ancak özellikle ev hizmetine giden kadınların genellikle kadının işgücüne katılmadığı daha muhafazakâr ailelerden geldiği düşünülürse, bunların burjuvazinin, devlet bürokrasisinin

Devrimci Marksizm

ve zengin orta sınıfların yaşamını içeriden tanınmasının sınıf bilincinin oluşumuna (olumlu ya da olumsuz) bir katkıda bulunduğunu hesaplamak gerekir. Bir bakıma, ev hizmetlileri, proletaryanın hakim sınıfların özel yaşamına yolladıkları istihbarat elemanları gibidir.

Ev hizmetlerinde çalışan proleterlerin yalnızlığını paylaşan bir başka grup da, küçük burjuva sınıf konumuna sahip patronların yanında çalışan proleterlerdir. Butiklerde, kırtasiyelerde, marangoz atölyelerinde, oto tamirhanelerinde, avukat yazıhanelerinde, doktor muayenehanelerinde vb. çalışan işçiler, emek süreçlerinde yalnızdırlar, bir işçi kolaktifinin parçası değildirler, ezildiklerini ve sömürüldüklerini hissettiklerinde bunu başka işçilerle ortak yaşayamazlar. Üstelik bunların karşısında artık-değer açlığı ve sermaye birikimi dürtüsüyle çalışan bir kapitalist yoktur. Kimilerinin patronları çok zengin olabilir (örneğin muayenehane sahibi doktorlar), ama kimilerinininki de emekçi halkın içinde eriyecek kadar kıt kanaat geçinir. Bunlar kapitalistlerle karşı karşıya gelmeyen proleterlerdir. Gerek maddi konumları, gerekse bilinçlerinin gelişimi bakımından sınıf mücadelelerine ancak okudukları okuldan, yaşadıkları ortamlardan, işçi mahallerinin dokusundan etkilenerek katılırlar.

5. Özel toplumsal kategoriler

Toplumsal ve siyasi mücadelede özel bir yer tutmakla birlikte esasında bir sınıf olmayan veya üyeleri tek ve aynı sınıfa mensup olmayan bazı toplumsal kategoriler vardır. Bunların toplumsal konumu kafa karıştırıcı bir nitelik taşıdığı için ikisi üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

Aydınlar

Aydınları tanımlamaya girerken Türkiye’de yaygın olarak benimsenen bazı “aydın” tanımlarına karşı uyarıyla başlamak gereklidir. Birincisi, çok yakın geçmişe kadar eğitim görme olanakları sınırlı, ortalama eğitim düzeyi düşük olduğu için, bugün bile her eğitilmiş kişiye “aydın” denmesi oldukça yaygın bir adettir. İkincisi, solda ve Aleviler arasında, ilerici fikirlere sahip, açık görüşlü, hatta sadece mutaassıp olmayan insanlara “aydın” yaftasının yapıştırılması çok sık görülen bir şeydir. Üçüncüsü, özellikle Marksist bir sosyalizmi benimseyen sol siyasi akımlarda işçi ve emekçilerin dışında devrimci siyasi faaliyete katılan herkesi, bunlar öğrenci de olsalar, mühendis de, öğretmen de, “aydın” olarak adlandırmak genel bir yaklaşımdır.

Kelimeler toplumsal yaratıklardır. Tarihsel gelişme içinde bir toplum veya onun bazı kesimleri bir kelimeye kendi ihtiyaçlarına uygun olarak belirli içerikler kazandırabilir. Bu yüzden yukarıdaki tanımların hiçbirine sosyo-lingüistik bir anlamda “yanlış” denemez. Her biri belirli bir bağlamda belirli bir içeriği iletme-

bakımından anlamlıdır. Ancak bu tanımlar Marksist toplumsal ve siyasi analizin “aydın” kavramının yerine ikame edilmeye başlandığı takdirde, ortaya çok ciddi bir sorun çıkar.

Aydınlar bir sınıf değildir, ama Marksizm açısından onlar da her toplumsal grup gibi üretim ve toplumsal yeniden üretim içinde tuttıkları yer temelinde tanımlanırlar. Bu açıdan bakıldığında, aydın, toplumsal işbölümü içinde fikirlerin ve sanatın üretimi ve yeniden üretimiyle uğraşan, o alanda uzmanlaşan insan anlamını taşır. Esas olarak bilim insanları, felsefeciler, sosyal teori alanında çalışanlar, siyasi yorumcular ve sanatçılar ve sanat eleştirmenleri aydın kategorisinin belkemiğini oluşturur.

İlerlemeden önce hemen belirtmek gerekir ki, “aydın” nitelmesi bu bağlamda hiçbir özel olumluluk taşımaz. Örneğin toplumsal işbölümünde hiçbir biçimde fikir ve sanat üretimi ile ilgili olmayan bir alanda yer alan birçok insan aydınlardan çok daha bilgili, akıllı veya geniş ufuklu olabilir. Üniversite öğretim üyelerinin bir bölümü kendi dar alanlarının dışında neredeyse “cahil” denebilecek kadar dar kafalıdır. Sanatçıların bir bölümü, kendilerini ifade ettikleri alanın (edebiyat, görsel sanatlar, müzik, sinema) dışında iki kelimeyi yan yana getiremeyecek kadar çapsiz olabilirler. Aydın ille ilerici olmak zorunda da değildir. Her sınıfın ve her türlü akımın kendine uygun aydınları vardır. Aydınların toplumsal ve siyasi hayat açısından önemi, ne başkalarından daha akıllı olmasından ne de zorunlu olarak ilerici olmasından ileri gelir. Yalnızca fikirler üzerinde uzmanlaşmış olmasından kaynaklanır. Çünkü her siyasi akımın fikirlere ihtiyacı vardır!

Yukarıda söylenenler arasında bir noktayı özellikle berraklığa kavuşturmak gerekiyor: Aydınların ille de ilerici olması gerektiği düşüncesi, Türkiye’de yaygın önyargılara aykırı gelecek bir nitelik taşıyor. Türkiye’deki anlayışın köklerine girmenin yeri burası değil. Ama özellikle solda aydının ilerici bir kategori olarak anılmasında bir tarihsel gelişmenin etkisi var. Bir toplumsal kitle olarak aydınlık fikir dünyasında modalara çok yatkındırlar. Türkiye solunun kitleselleştiği 60’lı ve 70’li yıllarda aydınlık kitle olarak sosyalizmden etkilendiler. Dolayısıyla, Türkiye solu bir kitlesel hareket olarak gözünü dünyaya açtığı andan itibaren aydınlıkların bir genel kategori olarak ilerici olduğunu gördü. İşte bu aydın=ilerici formülüne solun belleğine yazdı. Oysa olan sadece şuydu: Güçlü anında sosyalist hareket aydınlık dünyasında bir hegemonya elde etmişti. Bu hegemonya 12 Eylül’den itibaren yaşanan süreç içinde çoktan ortadan kalkmış olduğu halde, Türkiye solu aydının ilerici olduğu inancını hâlâ yitirmemiştir.

Oysa aydınlıklar her sınıfa ve her politik görüşe bağlı olabilir. Gramsci, bir sınıfın genel toplumsal ve ideolojik ortamı içinde gelişen aydınlara o sınıfa mensup “organik aydın” adını verir. Bu bakış açısı çok daha verimlidir çünkü en gerici sınıftan en devrimci sınıfa kadar her sınıfın aydınlıkları olduğunu ortaya koyar.

Bu genel tartışma ışığında birkaç konuya değinerek aydınlıklar tartışmasını kapatmak doğru olacaktır. Her şeyden önce, proletarya açısından aydının önemi

Devrimci Marksizm

sadece iktidar mücadelesinin her alanda verilecek bir mücadele olması dolayısıyla bilimde, sanatta, kültürde burjuva ideolojisinin hâkimiyetinin kırılmasının gerekli olmasından değil, aynı zamanda kapitalizme alternatif yepyeni bir dünyanın inşası için fikirler alanında da proletaryanın programatik doğrultusunun oluşturulması için aydınlara ihtiyaç duyulmasındandır. Proletaryanın kurtuluşu mutlaka devrimci bir programa dayanan devrimci bir partiyi gerektirir. Bu tür bir programı oluşturmak için proletaryanın uluslararası deneyimini sistemleştiren ve bir programa dönüştüren aydınlara ihtiyaç vardır. Proletarya hareketi içinde her kim aydın düşmanlığı yapıyordur, o işçi sınıfının ufkunu sınıfın kendi dar sorunlarıyla sınırlı kalmaya mahkûm eder ve yeni bir toplumun kuruluşunun olanaklarını ortadan kaldırır.¹⁹

Yukarıda yapılan aydın tanımı ayrıca burjuvazi ile proletaryanın aydınlar üzerinde hiç bitmeyen bir hegemonya mücadelesi vermek zorunda olduğu anlamına gelir. Bu mücadelede elbette burjuvazi baştan büyük avantajlara sahiptir. Üniversiteler, her ne kadar sol eğilimli aydınlara belirli bir hareket serbestisi tanırsalar da, düzenin kurumlarıdır. Basın, televizyonlar, yayınevleri büyük ölçüde ve burjuva toplumu yerleştikçe artan ölçüde sermayeye bağımlıdır. Sanatçılar yaşamak ve sanatlarını icra etmek için paraya ihtiyaç duyarlar; oysa bu alan da koleksiyoncular, müze ve galeriler, Bienaller ve benzeri ortamlar aracılığıyla gittikçe daha fazla sermayenin yatırım ve kültürel hegemonya alanı haline gelmektedir. Burada üniversitelerin özel bir ağırlığı vardır. Üniversitelerde ise neredeyse lonca türü katı bir hiyerarşi, öğretim üyesine toplumda itibar sahibi olma zorunluluğunu dayatır. Üniversite, genç solcu araştırma görevlisinden düzen yanlısı profesör imal etme sistemi olarak çalışır. Üniversite yöneticiliğine soyunan dar bir kadro dışında üniversite öğretim üyelerinin sınıf konumu en çok proleterlere (elbette proletaryanın ayrıcalıklı bir katmanına) yakın olsa da, kendini ayırma ve burjuva toplumuna adapte olma dürtüsü, öğretim üyelerini sürekli olarak üst sınıflara doğru iter. Ama bu daimi bir mücadele konusudur. Öğretim üyeleri için sorun “profesorya mı, proletarya mı?” olarak özetlenebilir.

Öğrenciler

Öğrenciler birçok ülkede siyasi hayat üzerinde, özellikle de sol hareketlerin oluşumunda büyük bir önem taşıyagelmişlerdir. Türkiye bu ülkeler arasında en belirgin örneklerden biridir. Sosyalist hareketin kitleselleşmesi aşaması olan 60’lı ve 70’li yıllarda öğrenciler etkili bir rol üstlenmiş, bugün Türkiye solunu oluşturan örgütlerin önemli bir bölümünün kuruluşunda doğrudan görev almışlardır. Bu yüzden öğrencilerin sınıf konumunu belirlemek sınıf mücadeleleri açısından

¹⁹ Bkz. Sungur Savran, *Lenin’i Yakmalı mı?*, Kardelen Yayınları, İstanbul, 1987.

büyük önem taşır.

Bizde solda öğrenciler için “küçük burjuva” nitelemesinin kullanılması son derecede yaygındır. Bu, her zaman yanlış bir anlayış olmuştur, bugün yanlışlığı ve siyasi bakımdan zararlılığı artmıştır. Öğrenci kitlesinin hiçbir biçimde küçük burjuvazi ile aynı maddi varlık koşullarına sahip olmadığı açıktır. Öğrencilerin kökeninin de küçük burjuva olmaktan ibaret olmadığı ortadadır. Üstelik günümüzde öğrenci kitlesi içindeki sınıf farklılaşması geçmişe göre artıyor olduğu için bu niteleme dün yanlıştı, bugün daha da yanlıştır.

Bütün öteki büyük toplumsal gruplar için olduğu gibi, öğrenciler için de toplumsal üretim ve yeniden üretim içinde hangi konumda bulduklarını bir kıstas olarak kullanmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, öğrencilerin konumunu belirleyen üç temel nokta vardır. Birincisi, üretim sürecinin henüz dışında olmaları. İkincisi, “okul” denen modern kurumda kitlesel halde bulunmaları (“okul” üniversite de olabilir, lise de, dersane de). Üçüncüsü, sosyalleşme sürecini hâlâ yaşamakta olmaları, yani toplumsal işbölümü içinde yerlerinin esas olarak “öğrenme” ile belirlenmesi. Bu faktörlerden ilki, öğrenci kitlesinin boş zamanının siyasi faaliyetlere harcanmasını mümkün kıldığı gibi işini yitirme korkusu içindeki işçi sınıfından ve varlığı pamuk ipliğine bağlı öteki yoksul katmanlardan farklı olarak çok daha hızla militanlaşmasına ve radikal politik akımlara kaymasına olanak sağlar. İkincisi, öğrencilerin hızla kolektif eyleme girmelerini ve bu kolektif eylem temelinde toplumda üretimde tuttıkları yere oranla ölçüsüz derecede ağırlıklı bir siyasi özne konumunu elde etmelerini sağlar. Üçüncüsü ise bu kategoriye düzenin önyargılarından daha kolay sıyrılma, varolan toplumun ideolojik temellerini sorgulama bakımından (aydınlarınkine yakın) bir olanak kazandırır. İşte öğrenciler bu yüzden sol hareketlerde böylesine büyük bir önem taşırlar. Yoksa bazen söylendiği gibi sadece genç olmaları, heyecanlı olmaları bu büyük etkiyi açıklamaz. Çünkü her sınıfta öğrenci olmayan genç insanlar vardır. Genç işçiler de elbette radikal hareketlere daha çabuk katılırlar. Ama bu onların politikada öğrenciler gibi bağımsız bir etki yapmaları sonucunu doğurmaz.

Kapitalizmin son yarım yüzyıldır yaşadığı değişim, başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de öğrenci kitlesinde önemli değişikliklere ve farklılaşmalara yol açmıştır. Her şeyden önce üniversite eğitimi eskisine göre kitleselleşmiştir. Bunun anlamı, gittikçe daha çok sayıda işçi ve yoksul aile çocuğunun, varolan adaletsiz sistemin dayattığı tahditler çerçevesinde, üniversiteye girme umudunu taşıması, yıllar boyunca dersanelerde ve üniversite kapılarında sürünmesi, bunların bir bölümünün ise üniversitelerde kendine yer bulabilmesidir. Öte yandan, hem orta, hem de yüksek öğretim alanlarında yaşanan bir dizi değişiklik, öğrenci kitlesi içindeki sınıf farklılaşmasını da belirginleştirir. Özel okul ve üniversitelerin açılması, devlet liseleri ve üniversitelerinin kendi içinde yaşanan muazzam kalite farklılaşması, evlerde oturan öğrencilerle yurtlarda oturan öğrencilerin aralarındaki farklar, burjuvazinin, bürokrasinin üst katmanlarının ve zengin orta sı-

Devrimci Marksizm

nıfların çocuklarının genel toplumsal gelişmeye paralel olarak zenginlik teşhirine dayanan bir hayat tarzını benimsemesi, öğrenciler arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel uçurumların her düzeyde derinleşmesine yol açmıştır. Bugün sosyalist hareketin öğrenci kitlesine yaklaşımı bu sınıfsal dinamikleri mutlaka göz önüne almak zorundadır.

Sonuç

Kapitalist toplumun bütün temel sınıflarını ve birçok sınıf dışı kategoriyi ele alan ve daha ziyade metodolojik kaygılarla yazılmış olan bu yazıdan dolaysız biçimde politik sonuçlar çıkarmak doğru olmaz. Bunun yerine bazı temel noktaları vurgulayarak bitirelim.

Birincisi, bu yazıda yapılan analiz şunu göstermiştir: Modern kapitalist toplumların sınıf yapısı sadece iki ya da en fazla üç sınıf göz önüne alınarak yapılacak yalınkat bir sınıf analizinin taşıyamayacağı kadar karmaşıktır. Özellikle Marksizm için devrimin motor gücü olan proletarya tartışılırken gördük ki, birçok toplumsal katman her ne kadar proletaryanın bir parçası olsa da aynı zamanda başka sınıf konumlarının basıncını da üzerinde hissetmektedir. Bu bize proletaryanın mücadelesinde devrimci atılımların oldukça uzun aralıklarla ortaya çıkışının nedenlerinden birini veren bir anahtardır. Proletaryanın özellikle emperyalist ülkelerde toplumun ezici çoğunluğunu oluşturduğu, bizim gibi ülkelerde de saflarını her geçen gün genişlettiği doğrudur, ama proletarya yekpare ve baştan birleşik bir sınıf değildir. Birliğinin devrimci temellerde sağlanması gerekir. Bu politik amaç için çalışırken devrimcilerin yukarıda ele alınan değişik proleter katmanların somut ve özgül niteliklerini de çok dikkatle ele almaları gerekir. Bu tür bir sınıf tahlilinin yararlarından biri bu çabaya ışık tutmasıdır.

İkincisi, modern kapitalist toplumun sınıf yapısının bu karmaşıklığı, bizde yaygın olan bir yaklaşımın ne kadar yanıltıcı olduğunu göstermiş olmalıdır. Bu yaklaşım, ana sınıflar burjuvazi ile proletarya dışında her yerde küçük burjuvaziyi görmek, bunlar dışında kalan her katmana “küçük burjuva” sıfatını takmaktır. Burjuva devletin dört yıldızlı generali de küçük burjuvadır, köy öğretmeni ya da sağlık ocağı hemşiresi de, aydınlar da küçük burjuvadır, öğrenciler de. Bu yaklaşımın sözde işçi sınıfını önemseyen bir perspektifle proletaryanın dışında kalan her katman ve akımı küçük burjuva diye aşağılama niyeti olabilir. Ama vardığı yer Marx’ın dediğinin tam tersidir. Marx *Komünist Manifesto*’dan itibaren modern toplumun sınıf yapısının gittikçe daha fazla iki kutuplu hale geleceğini, burjuvazinin karşısında proletaryanın saflarının genişleyeceğini söylerken, bu yaklaşım neredeyse bu toplumu bir küçük burjuvalar toplumu gibi sunmaktadır. Bu tavır birbirlerine göre çok önemli farklılıklar sergileyen değişik toplumsal katmanları birbirine indirgediği ölçüde Marksist tahlil için yoksullaştırıcıdır. Ancak farklı toplumsal grup ve katmanlar arasındaki göreli farklılıklara duyarlı

bir analiz ve politik hat bizi ileri götürebilir.

Nihayet, sınıfların soyut biçimde analiz edilmesinden farklı olarak, somut insan topluluklarının hangi sınıflara mensup olduğunun araştırılması, en ileri te-
orinin kavramlarının bile toplumsal yapının karmaşıklığına bire bir karşılık vere-
meyeceğini ortaya koyar. Lenin'in Goethe'den devralarak söylediği gibi, "teori
gridir, oysa hayat ağacı yeşildir". Sınıflar toplumsal üretim ve yeniden üretim dü-
zeyinde kolayca tanımlanabilir. Ama sonra bir ilk aşamada bunların değişik grup-
lara uygulanmasında karmaşıklıklar, çelişkiler, belirsizlikler doğar. Gerçek dünya
sadece arı anlamda burjuvalar, küçük burjuvalar ve proleterlerden ibaret değildir.
Sırf proletaryayı örnek alırsak, işçi aristokrasisi, yarı-proleterler, sınıf konumu
çelişik proleterler, proleterimsiler—bütün bunlar sınıf yapısını fena halde kar-
maşık ve zengin hale getirir. Bir ikinci aşamada ise toplumsal doku içinde aile,
akrabalık, komşuluk ve dostluk bağları ile sınıf dağılımı arasında çelişkiler doğar.
Aileyi alalım. İlke olarak, bir burjuvanın ailesinin burjuva, bir proleterin ailesinin
proleter olduğunu söylemek doğrudur ama bu somut hayatta karşılığını kolayca
bulamaz. Ailede birden fazla bireyin çalıştığı ve üretim ve yeniden üretim içinde
farklı konumda olduğu durumda daha dar ("çekirdek") ailenin sınıf konumu bile
arı biçimde tanımlanamayabilir. Buna akrabalık ilişkileri eklendiğinde iş daha da
karışır. Komşuluk, dostluk, mahalle ve başka faktörler için içine sokulunca her
şey iyice çapraşık hale gelir. Buraya kadar sınıf analizinin kendi karmaşıklığı söz
konusudur. Buna bir de hemşehrilik, etnik dayanışma ve çelişki, cinsiyet temelli
farklılaşma gibi sınıf dışı faktörler eklenirse tahlilin ne derecede zor, dünyanın ne
derecede karmaşık olduğu daha da berrak hale gelir.

Bütün bunların sonucu, sınıf analizinin başa çıkılamayacak kadar zor olduğu
mudur? Yoksa sınıfların gerçek hayatta teoriden çok farklı belirlenimlere tâbi
olduğu için etkisinin fazla olmayacağı mı? İkisi de değil. Bambaşka şeylere işaret
eder bütün bunlar. Birincisi, hayatta hiçbir şeyin arı olmadığına. Her toplumsal
yasanın karşısında karşı eyleyen etkenler olduğuna. Bu yüzden özdeki çelişkilere-
rin her an ve dolaylımsız biçimde ortaya çıkmadığına, ancak koşullar olgunlaştı-
ğında patlayıcı bir biçim aldığına.

İkincisi, tam da bu karmaşıklık bize klasik devrimci Marksizmin devrim-
ci politikaya temel yönetsel yaklaşımlarından birinin, günümüzün onca moda
söylemine rağmen geçerliliğini hâlâ koruduğunu gösterir. Aile, akrabalık, kom-
şuluk, dostluk, mahalle ve nice başka sosyal doku o kadar karmaşıktır ki, gerçek
bir sınıf politikası esas olarak coğrafi mekân ve tüketim alanı üzerinde inşa edi-
lemez. Gerçek bir proleter politikası, bütün bu yoğun toplumsal dokuyu hiç ih-
mal etmeksizin, sınıfı esas bulunduğu yerde örgütlemek zorundadır: yani üretim
içinde, yani fabrikada, işyerinde, tarlada.

Türkiye işçi sınıfının değişen yapısı

Kurtar Tanyılmaz¹

1- Giriş

Başbakan Erdoğan Sosyal Güvenlik Tasarısına getirilen eleştiriler karşısında “piyasaları rahatsız etmeyin”, (...) ben de emekçiyim, ben de damdan düşenim. Ben bir işçi emeklisiyim. Hiçbir zaman bu ülke için değer üreten kimseye bizler fildişi kulelerden bakmayız”² dedikten bir ay sonra işçilerin 1 Mayıs’ı Taksim’de kutlama ısrarı karşısında “ayaklar başları yönetmeye kalkarsa.....” diyerek ege-men sınıfın işçi sınıfına yönelik gerçek hissiyatını açıkça ifade etti. Burjuvazinin, sosyologları aracılığıyla yıllardır işlemeye çalıştığı “sınıfsız toplum” ve işçi sınıfını görünmez kılma çabaları işçi sınıfı ile burjuvazinin çatışmak zorunda olduğu böylesi tarihi dönemlerde iyice sırtıyor. 14 Mart’ta, 1 Mayıs’ta Türkiye toplumu bu ülkede işçi sınıfının varlığını tekrar hatırlamak zorunda kaldı. Oysa 80’lerden bu yana burjuvazinin o ya da bu tarafının organik aydınları ne çaba sarf etmişlerdi. İşçi sınıfı zaten yok ya da henüz oluşmadı diyenler mi, işçi sınıfını mavi ya-

1 Yazıya ilişkin önerileri ve bazı verilere ulaşmamda gösterdiği katkılardan dolayı bu konularda yıllardır titiz araştırmalar yapan arkadaşım Erhan Bilgin’e teşekkür ederim. Yazıda kullanılan verilerin/tablolara kaynağını tek tek belirtmedim. Başka bir referans verilmedikçe, söz konusu verilerin kaynağının başta DİE Çalışma İstatistikleri; ÇSGB Çalışma Hayatı İstatistikleri; TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları ve SSK verileri olmak üzere yazının sonunda yer alan eserler olduğunu, bu nedenle bu eserlerin sahiplerine ve verileri derleyenlere teşekkür borçlu olduğumu da belirtmek isterim. Elbette yorumların bütün sorumluluğu bana aittir.

2 *Milliyet*, 12.3.2008.

kalı erkek işçilerle özdeşleştirip, ortadan kalktı diyenler mi, işçi sınıfı orta sınıfa dönüştü diyenler mi³.

Aralarındaki bütün farklılıklara rağmen işçi sınıfını görmezden gelenlerin paylaştıkları ortak nokta şudur: Bu tür yaklaşımlar çeşitli toplumsal kesimlerin tüketim standartlarından, özellikle de gelir ve mesleki statüden, gerek piyasaya gerekse de politik süreçlere katılabilme kapasitesinden, bu süreçlerdeki öznel konumlarından hareket etmektedirler. Farklı kimliklere, yaşam tarzlarına ve statülere dayalı *yurttaşlık*, farklı gelir düzeylerine dayalı *zenginlik ve yoksulluk*, piyasalarda söz sahibi olabilmeye dayalı *girişimcilik* ve yönetim erkine sahip olabilmeye dayalı *elitler ve halk sınıfları* gibi kavramlara farklı kesimler tarafından farklı amaçlarla Türkiye'nin toplumsal analizinde sıkça başvurulması tesadüf olmasa gerek. Ayşe Buğra bu anlayışı şöyle ifade ediyor:

Sınıf kavramından hareket ederek insan davranışlarıyla ilgili çıkarsamalar yapmak yerine, insan davranışlarından yola çıkarak sınıf oluşumunu incelemeye çalışmak daha anlamlı olacaktır⁴

Türkiye'deki sosyolojik analizlerde de benimsenen toplumsal katmanlaşma ve çıkar grupları yaklaşımının temel hedefi bir üretim ilişkisi olarak sınıfların varlığının yadsınmasıdır. Merkezdekiler ve çevredekiler, elitler ve halk ya da “Beyaz Türkler” ve “öteki Türkiye” gibi ayrımlar hep toplumsal eşitsizliğin şiddetlendiği dönemlerde Türkiye’de işçi sınıfının somut varlığını yadsıma işlevini görmüştür. Sömürüyü yapısal bir çelişkinin ürünü olarak değil, birey ya da grupların davranışlarının (rantiyeler, işbirlikçiler, bürokratlar vb.) bir ürünü olaral görmenin önemli bir sonucu üretim ilişkilerinde oynanan ayrıcalıklı rolün, üretim araçlarının sahipliği gibi nesnel konumun göz ardı edilmesidir.

Sınıfsal analiz, belli bir toplumda yaşayanları, gelir düzeylerine, tüketim kalıplarına göre değil, üretimdeki rollerinden hareketle tanımlamayı gerektirir⁵. İşçi sınıfının “maddi varlığını” ortaya koyabilmenin önemi Marksistler açısından burada yatıyor. Marksistler açısından Türkiye işçi sınıfının günümüzdeki gerçek-

3 Her bir yaklaşıma somut örnekler için bkz. Kurtar Tanyılmaz, “Hayalet Artık Bütün Dünyada Kol Gezecek: Günümüzde İşçi Sınıfı”, *Devrimci Marksizm*, Sayı: 3, s. 115-117; orta sınıflaşmayı öne çıkaran bir örnek olarak bkz. Taha Akyol: “eski ezik, çekingen köylü Anadolu, atılgan, girişken bir orta sınıf Anadolu’suna dönüşüyor” (*Milliyet*, 20.12.2006) ya da aynı yazarın başka bir ifadesi (“...”) piyasa ekonomisi ‘hasolar, memolar’dan işadamları çıkaracaktı elbette! (...) Türkiye’de eski ‘merkez’ ve ‘kenar’ yapıları artık aşıyor, bir ‘orta sınıflaşma’ süreci yaşanıyor” (*Milliyet*, 28.12.2007).

4 Ayşe Buğra, “Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E.P.Thompson’ı Okumak”, *Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan*, Köse/Şenses/Yeldan (der.), İletişim yay., 2003, s. 213.

5 Sınıfsal konumların belirlenmesinde izlenecek yöntemin mükemmel bir örneği için bkz. Sungur Savran’ın bu sayıdaki yazısı: “Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”.

liğinin nesnel analizi, Marx'ın "kendinde sınıf" diye nitelendirdiği işçi sınıfını ortaya çıkaran koşulları ve bu sınıfın bir devrim yapabilmesinin nasıl mümkün olabileceğini kavrayabilmek, süregelen sınıf mücadelesini, sınıfın bu nesnel konumuyla uyumlu örgütlenme biçimleriyle birleştirebilmek bakımından can alıcı öneme sahip. Sınıf analizi gerçek bölünme ve farklılaşmalara rağmen sınıf içi kesimler arasında birleştirici, bütünleştirici olan eğilimleri, gelişme dinamiklerini bulup çıkarmalı, böylece sınıfın tüm kesimleri arasında ortak çıkar birliğini sağlayacak örgütlenme biçimleri geliştirmeye hizmet etmelidir.

Türkiye işçi sınıfının bugünkü varoluş koşullarını anlamak, işçi sınıfının maddi varlığını, son yıllardaki gelişme eğilimlerini ana hatlarıyla ortaya koymak bu çalışmanın ana amacı. Çalışmanın tamamen yeni ve kapsamlı bir Türkiye işçi sınıfı araştırması olmadığını, daha önce gerçekleştirilmiş mevcut araştırmalardan hareketle bir fotoğraf çekme ve sonuçlar çıkarma amacı taşıdığını belirtmek isterim. Bu çalışmada Türkiye işçi sınıfının toplumsal yapısı ele alınırken bu yapının dönüşüm geçirmesine yol açan toplumsal dinamikler (80 sonrası Türkiye kapitalizminin yeniden yapılanması, dünya pazarına eklenme çabası, bu süreçte taşeronlaşma eğilimleri, Kürt Sorunu vb.) üzerinde fazla durmadan özellikle Türkiye'deki emekçileri bir sınıf olarak ortak hareket etmeye zorlayan eğilimler ile aynı zamanda onları farklılaştırarak, bölen karşı eğilimleri ortaya koymaya çalışacağım.

Böylesi bir amaç doğrultusunda öncelikle Türkiye'de işçi sınıfının nicel büyüklüğünü değerlendireceğim. İkinci bölümde işçi sınıfının nesnel gücünü değerlendirebilmek için sadece işçi sınıfının nicel büyüklüğünü ortaya koymanın yeterli olmayacağından hareketle işçi sınıfının yapısındaki ve bileşimindeki değişimleri, farklılaşmaları ve bölünmeleri sergilemeye, ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığına, bunun sınıfın toplumsal gücü açısından sonuçlarına da bakmaya çalışacağım. İşçi sınıfının artan bölünmesi ve farklılaşmasının başta sendikalar olmak üzere dayanışmacı bir sınıf politikasının geliştirilmesinin önünde bir engel olduğu önermesini sorgulamak bakımından da işçi sınıfının maddi varlığındaki gelişmeleri kavramak önem taşıyor. Nihayet son bölümde sınıfı bir bütün olarak birleştiren ve bölen eğilimlere ilişkin sonuçları özetleyeceğim.

2- İşçi sınıfının maddi varlığı

2.1- İşçi sınıfının kapsamı ve nicel profili: İşçi sınıfı büyüyor

Marksizmde işçi sınıfının gücü, yoksulluğundan, dışlanmışlığından değil, üretim sürecindeki *nesnel* konumundan ve bu nesnel konumun kendisine verdiği kollektif davranabilme potansiyelinden gelmektedir. İşçi sınıfı kavramı, üretim araçlarından yoksunluk, iktisadi bir zorlama altında, emek gücünü satma zorun-

luluğuna ve bu emek gücünün başka biri tarafından kullanılmasına, yani sömürüye dayanır. Bu tespitlerden hareketle Türkiye’de işçi sınıfının niceliksel gelişimini kavramak bakımından daha önceki bir yazımızda başvurduğumuz Ernest Mandel’in tanımını tekrar hatırlamakta fayda var⁶:

Bu kavram, kesinlikle sanayideki kol işçileriyle sınırlı değildir. Proletaryanın bu kısmı epeyce zamandan beri büyümekte, tersine gittikçe azalmaktadır. Proletarya tanımını işçi sınıfının sadece bu kısmı ile sınırlayan bilim adamları ya da politik militanlar, sonunda proleteryanın toplumu değiştirme olanaklarının artmaktan ziyade daha da azaldığı sonucuna varacaklardır. Ancak Marx için proletarya, Gesamtarbeiter, yani ‘işçiden başka bir şey olmayan işçi’ demektir. Bu kavram beyaz yakalı işçileri, teknikerleri, mühendisleri ve hatta işyerindeki üretim sürecini planlayan ve kontrol edenlerin (kelime anlamında “yönetenlerin”) belirli bir tabakasını, kamu hizmetlerinde ve devlette çalışanları da içerir (elbette üst yöneticiler ve yüksek memurlar hariç olmak üzere); yani ekonomik baskı altında işgücünü satan ve gelirleri normal olarak sermaye biriktirmelerine ve kendilerini bu proleter hayat şartlarından bireysel olarak kurtarmalarına olanak tanımayan bütün herkesi kapsar⁷.

Bu tanımdan yola çıkarak bir ülkede çalışan nüfus içinde işçi sınıfı kapsamını şöyle saptayabiliriz:

- Ücretli, maaşlı ve yevmiyeli⁸ geçinenler
- işçi sınıfına ait olmayan kimseler (yöneticiler, idareciler, profesyonel çalışanlar)
- + profesyonel olarak istihdam edilenlerin içinde hemşireler, öğretmenler vb. kesimler, gazeteci, sosyal hizmet görevlisi gibi görece vasıflı beyaz yakalı işçiler
- + kendi hesabına çalışanlar içinde de bağımsız taşeron gibi olup da aslında üretim ilişkilerindeki konumu itibarıyla işçi olanlar⁹

6 Marksizmde işçi sınıfı tanımı, kapsamı vb. tartışmalar ve tanımlar için bkz. Kurtar Tanyılmaz, *Devrimci Marksizm*, Sayı:3, Mart 2007, s. 120-121.

7 Ernest Mandel, *Sosyalizmin Geleceği*, der. ve çev. Fikret Başkaya, 1991, İmge yay., s. 93-4.

8 Türkiye İstatistik Kurumu tanımları şöyledir: Ücretli veya maaşlılar: başkasının yanında bir gelir elde etmek amacıyla ücret veya maaş karşılığı bir işveren için çalışanlardır (müdür, müstahdem, işçi, haftalık ya da aylıkla çalışan kunduracı, berber, terzi vb. mesleklerdeki kalfa vb.). Yevmiyeliler: Bir başkasının yanında bir gelir elde etme amacı ile yevmiyeli çalışan (çırak, kalfa, amele vb.) veya bir işverene bağlı olarak, düzenli ve sürekli olmadan işine göre mevsimlik ya da geçici olarak veya iş buldukça çalışanlardır.

9 Bununla ne kastettiğimize somut bir örnek vermek gerekirse: Torna tezgahında ustalık yaptıktan sonra kendi şirketini kuran bir kişinin rekabetin şiddetlendiği, kriz koşullarında işini kapatıp tekrar usta olarak bir başkasının yanında çalışmaya başlaması. Türkiye’de somut örnekler için bkz. *Referans*, 14.8.2006.

Devrimci Marksizm

- + emekli işçiler, iş aramaktan vazgeçenler, işsizler, ev eksenli çalışan kadınlar
- + göçmen işçiler

2007 verilerine göre Türkiye’de 15 ve daha yukarı yaştaki çalışabilir nüfus 52 milyon 484 bin kişidir. 2007 yılı itibariyle işgücüne katılma oranı yüzde 49.3’tür. İşgücüne dahil olmayanlar toplam çalışma çağındaki nüfusun yüzde 51.7’sini oluşturmaktadır. Bunun içinde ev kadınları, emekliler, öğrenciler ve hasta ve engellilerin oranı yaklaşık yüzde 85.0 düzeyindedir. 1988 yılında Türkiye’de işgücüne katılım oranı yüzde 57.5 iken, bu oran 2007 yılında yüzde 49.3’e gerilemiştir. Bunun anlamı çalışabilecek yaştaki her 100 kişiden ancak 49 kişinin ya çalışmakta ya da bir iş aramakta olduğudur.

Türkiye’de işçi sınıfının temelini oluşturan ücretli ve maaşlı emeğin toplam istihdam içindeki payı geçmiş yıllar boyunca sürekli artma eğiliminde olup, 2006 yılı itibariyle toplam istihdamın yarısından fazlasını ücretli veya maaşlı kesim oluşturmaktadır. Bu ana eğilim işçileşme ve ücretlileşme sürecinin hızlandığına, mülksüzleşme, proleterleşme eğiliminin arttığına işaret etmektedir. Türkiye’de ücretli emeğin (esas olarak ücretli ve yevmiyeliler toplamı) toplam istihdam edilenler içindeki payı, 1970’te yüzde 27.6, 1980’de yüzde 33.3 iken, 2000 yılında yüzde 45.4 ve 2006 yılında ise yüzde 57.4’e çıkmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye’de çalışan 10 kişiden yaklaşık 5’inin ücretli ve yevmiyeli konumunda olduğu görülmektedir; geri kalan 5 kişinin 3 kişisi kendi hesabına ve işveren olarak çalışmakta, 2 kişi ücretsiz aile işçisi olarak ya tarlada ya da kentlerde küçük ölçekli aile işletmesinde hiç bir ücret almadan çalışmaktadır. 1988-2006 döneminde ücretsiz aile işçileri yüzde 51.3 oranında azalırken, ücretli ve maaşlı çalışanlar ile yevmiyeliler yüzde 40 oranında artmıştır.

Türkiye’de 2006 yılı itibariyle 12.7 milyon kişi ücretli ve yevmiyeli olarak çalışmaktadır. Toplam çalışanların sayısının aynı yıl 22 milyon 300 bin olduğu dikkate alınrsa, yukarıda belirtildiği gibi işçi sınıfının kabaca toplam çalışanların yüzde 57’sine tekabül ettiği görülmektedir. Bununla birlikte 12.7 milyon ücretli ve yevmiyeliye 2.6 milyon açık işsiz ve 3.3 milyon “sayılmayan işsizler” (iş bulma ümidini yitirenler, part-time çalışanlar, mevsimlik işçiler vd.) eklendiğinde Türkiye’de işçi sınıfının toplam 18.6 milyon kişi olduğu görülmektedir. Ancak gerçek işçi sınıfı sayısının bu rakamın biraz altında olduğunu kabul etmek gerekir, zira ücretliler kategorisi altında aslında işçi sınıfı kapsamında yer almaması gereken bir dizi yönetici, idareci, profesyonel vb. yer almaktadır. Dolayısıyla bu oranı biraz ihtiyatla değerlendirmekte fayda vardır.

Tablo-1: İşteki Duruma Göre İstihdam Verileri

	2000 (bin kişi)	(%)	2007 (bin kişi)	(%)	Fark (2000-2007, bin kişi)
Toplam istihdam	21.581	100	22.638	100	+1057
Ücretli	8.354	38.7	11.499	50.7	+3145
Yevmiyeli	2.134	9.9	1.583	6.9	- 551
İşveren	1.109	5.1	1.207	5.3	+98
Kendi Hesabına	5.324	24.7	5.186	22.9	-138
Ücretsiz aile işçisi	4.660	21.6	3.163	13.9	-1497

90'lı yıllardan itibaren bir eğilim olarak kendi hesabına çalışanların oranı az da olsa gerilerken, ücretsiz aile işçisi olanların oranının büyük ölçüde ve hızla gerilediği söylenebilir. Yoğun azalmanın görüldüğü ücretsiz aile işçiliğinden çözülen nüfusun büyük ölçüde ücretli olarak istihdam edildiği söylenebilir. İşverenlerde az da olsa görülen büyüme eğilimi ise son yıllarda taşeronlaşmanın ve aslında büyük firmalara bağımlı küçük yan sanayi sahiplerinin payında görece artıştan kaynaklanmaktadır. Kendi hesabına çalışanların yine de az sayılamayacak oranı küçük ve dağınık işletmelerin ve enformel işlerin yoğunluğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yukarıdaki verilerden hareketle Türkiye işçi sınıfının toplam çalışan nüfus içinde çoğunluğu oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.

2.2- İşçi sınıfının değişen yapısı ve nitel profili

Sınıfın nesnel gücünü ve niteliksel yapısını ortaya koyabilmek için kendi içindeki bölümlenmelere ve farklılaşmalara da bakmak gerekir. Ekonominin hangi sektörlerinde yoğunlaştığı, hangi çalışma koşullarına tabi olduğu gibi etkenlerin onun nesnel toplumsal gücü bakımından önemli sonuçları vardır. İşçi sınıfı içindeki söz konusu bölümleri analize dahil etmek, işçileri bu bölümleri aşmak için zorlayan faktörleri hesaba katmak bakımından da gereklidir. Aşağıda tek tek Türkiye'de işçi sınıfını bölen ve farklılaştıran unsurları ele alıyorum.

2.2.1- Sektörel dağılım

İstihdama sektörel dağılım açısından bakıldığında tarımın payının azalma eğiliminde, sanayinin payının ise az da olsa artma eğiliminde olduğunu görmektedir. Buna karşılık hizmetler sektöründe istihdam sürekli artma eğilimindedir.

**Tablo-2: İstihdamın sektörel dağılımı
(15 yaş ve üstü istihdam edilenler içinde, milyon kişi)**

	1980	2000	2007
Tarım sektöründe çalışanlar	8.4	7.8	6.1
Sanayi sektöründe çalışanlar	2.3	3.8	4.4
Hizmetler sektöründe çalışanlar	4.1	9.9	12.3
Toplam istihdam	15.7	21.5	22.8

Tablo-3: İstihdamın sektörel dağılımı (%)

	1927	1953	1980	1990	1995	2000	2006
Tarım	87.7	79.0	53.2	46.9	43.4	34.5	27.3
Sanayi(+inşaat)	4.3	7.2	14.6	20.2	22.3	24.5	19.7
Hizmetler	7.8	13.8	32.1	33.0	34.3	40.9	53.0

Tarım sektörünün istihdamdaki payı gerilemekle birlikte yine de belli bir ağırlığa sahiptir. İmalat sanayiinde istihdam hem kamu hem de özel sektörde gıda, dokuma-tekstil ve ana metal sektörlerinde yoğunlaşmış durumdadır¹⁰.

Tablo-4: Ücretlilerin ve yevmiyelilerin sektörel dağılımı (2004, %)

	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
Ücretli ve yevmiyelilerin payı (%)	5.4	82.7	69.1	50.6
İşveren ve kendi hesabına çalışanların payı (%)	43.7	14.7	26.9	29.8
Ücretsiz aile işçisi payı (%)	50.9	2.6	4.0	19.6

Tarım sektöründe ücretsiz aile işçileri, hizmetler sektöründe ücretliler önemli bir nişpi çoğunluk, sanayide ise ücretliler mutlak bir ağırlık oluşturmaktadırlar.

Özetle Türkiye’de işçi sınıfı içinde sanayi işçisinin payının az da olsa arttığı söylenebilir. Bu tespitin Türkiye’de zaman zaman gündeme gelen “sanayisizleşme” tartışması bakımından önemli sonuçları vardır. Denmektedir ki, sanayi sektörü hızlı bir genişleme içinde olmasına karşın istihdam yaratamamaktadır. “Sanayi sektörünün toplam üretimi 1990 ile 2000 arasında reel olarak (1987 fiyatlarıyla) %51 artış göstermiştir. Oysa aynı dönemde sanayi sektöründeki istihdam toplam olarak %33.8 artmıştır”¹¹. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Toplam istihdam içinde imalat sanayi işçilerinin hem sayısında hem de payında

10 İmalat sanayii toplam istihdamının yarısı dokuma (%34) ve gıda (%15.6) sektörlerinde gerçekleşmektedir, içinde F. Şenses/E. Taymaz, “Unutulan bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor, Ne Olmalı?”, A.H. Köse/F. Şenses/E. Yeldan (der.): *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar; Oktar Türel’e Armağan*, İletişim yay., İstanbul, s. 447.

bir artış söz konusudur; öte yandan ekonomide yaratılan toplam değerın yaklaşık bir göstergesi olarak Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içinde imalat sanayii üretiminde belirgin bir azalma söz konusu değildir.

Tablo-5: İmalat sanayiinin toplam istihdam ve GSYİH içindeki payları

	İmalat san. istihdamının toplam istihdam içindeki payı (%)	imalat sanayinin GSYİH içindeki payı (%)
1990	15.3	32
2000	17.8	29
2005	19.3	30

Bu gelişme eğilimi sanayi işçisinin taşıdığı önem bakımından önemli ipuçları içermektedir. Türkiye işçi sınıfının kabaca dörtte biri¹² yaratılan değerın yaklaşık göstergesi olan GSYİH'nın yaklaşık olarak üçte birini üretmektedir. Söz konusu olan “sanayisizleşme” değil, “bağımlı sanayileşme” koşullarında sanayi işçilerinin emek üretkenliğinin, dolayısıyla da üretim sürecindeki nesnel güçlerinin artmış olmasıdır.

İşteki durum ve meslekler açısından bakıldığında, ücretliler açısından ticaret ve satış personeli ile hizmet işlerinde çalışanların sayısında belirgin bir artış söz konusudur. Bunları artış bakımından tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinaları kullananlar izlemektedir.

İşkolları itibarıyla madenlerde ve inşaat sektöründe çalışan ücretlilerin sayısı belirgin bir şekilde azalırken, toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller ile elektrik, gaz ve su grubunda çalışanlar kategorisinde ücretlilerin büyük çaplı büyümesi söz konusudur.

Tablo-6: Ücretli-maaşlı-yevmiyeli-mevsimlik işçilerin sektörel dağılımı (%) (2000-2004 yılları)

İmalat sanayii	28.0
Ticaret-turizm-lokanta	19.0
Devlet bütçesi kapsamında çalışanlar	17.0
İnşaat	10.0
Kişisel hizmetler, “sosyal” hizmetler	8.0
Ulaştırma-haberleşme-liman-depo-taşımacılık	6.0
Banka-mali kurum-sigorta çalışanları	5.5
Tarım işletmelerinde ücretli-maaşlı-yevmiyeli işçi	3.5
Madencilik	1.0
Enerji	1.0

11 Yeldan, “İşgücü Piyasalarında Yapısal Dönüşüm”, *Cumhuriyet*, 29 Mart 2006.

12 Toplam istihdamı yaklaşık 22 milyon, imalat sanayiinde istihdam edilenleri yaklaşık 3.6 milyon olarak alırsak (4.4 milyonun yüzde 82'si) ve işçi sınıfı sayısını da kabaca 17 milyon (18.6'dan yönetici ve idareci vb. kapsam dışındakileri çıkartarak) alırsak; işçi sınıfına dahil olanların yaklaşık dörtte birinin imalat sanayi çalışmanı olduğunu varsayabiliriz.

2.2.2- Hizmetler sektörü

Yukarda da belirtildiği gibi 1990'lerden 2000'lere kamu ve özel sektörde sanayi ve tarımın payı azalırken, hizmetler sektörünün istihdamdaki payı artmaya devam etmiştir. Burada hizmetler sektörünün payının sanayiden ziyade tarım sektörü pahasına büyüdüğünü belirtmekte fayda vardır. Hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısındaki artış 1988-2004 yılları arasında yüzde 64.8'dir. Hizmetler sektöründe oluşan toplam istihdam içinde ücretli ve yevmiyelilerin payı yüzde 70'e yakındır. Hizmetler sektörünün alt dalları itibariyle en yüksek istihdam artışı toptan ve perakende ticaret ile lokanta ve otellerde görülmektedir. Bu veriler ışığında hizmetler sektöründe çalışan işçilerin sayısında önemli bir artış olduğu ve özellikle altyapı (telekomünikasyon, enerji vb.) ve ticaret (başta perakende olmak üzere) alanlarında yoğunlaştığı söylenebilir.

2.2.3- Kamuda istihdam eğilimleri

Kamuda çalışanları 657 sayılı yasaya tâbi olan memurlar ile Kamu İktisadi Teşekkülleri'nde (KİT'ler) çalışan işçileri ayırarak ele almak gerekir. Ücretli emeğin kamu ve özel sektör arasındaki dağılımına baktığımızda kamunun istihdam içindeki payının sürekli azaldığı görülmektedir. Her ne kadar kamuda çalışan sayısı mutlak olarak artmışsa da, kamu kesiminin istihdamdaki payı hızlı bir düşüş göstererek 1970 yılında yüzde 40'tan 1997 yılında yüzde 21.6'ya ve 2005 yılı itibariyle yüzde 15.2'ye kadar gerilemiştir.

Tablo-7: Kamu kesiminin istihdamdaki payı (%)

	1970	1980	1990	1997	2005
Kamu kesiminin istihdamdaki payı (%)	40.0	36.1	28.5	21.6	15.2

Tablo-8: Kamuda çalışan sayısı¹³

	1995	2002	2007
Memur	1.864.996	1.742.000	2.070.207
Sürekli işçi	612.701	317.000	317.265
Geçici işçi		410.000	209.585
Sözleşmeli personel	248.624	198.000	165.557
Geçici personel			69.849
Diğer statüde personel			113.513
Toplam	2.726.321	2.750.000	2.945.976

13 *Referans*, 30.3.2005.

Kamu çalışanları içinde bir yandan memurların sayısı artmakta, öte yandan memurlar “esnek çalışma” adı altında taşeronlaştırma ve geçici işçi kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak çalışma koşulları ve iş güvencesi bakımından tehdit altında kalmaktadırlar. KİT’lerde çalışan işçilerin sayısında ise belirgin bir azalış söz konusudur. Bunun temel nedeni özelleştirme kapsamında KİT’lerdeki çoğu işçinin işten çıkarılmasıdır. Türkiye’de bugüne kadar 185 kamu kuruluşu özelleştirilmiş ve 150 binden fazla insan işini kaybetmiştir¹⁴. Kamudaki bu gelişmelerin en önemli sonucu hem ağırlıklı olarak KİT’lerde örgütlü Türk-İş’in üye tabanının erimesi hem de kamuda işçi-memur arasındaki ücret farklarının aşınmasıdır¹⁵.

2.2.4- Kadınların proleterleşmesi

Nüfusun yarısını oluşturan kadınların işçi sınıfı içindeki sayısı ve oranı da (kentleşmeyle birlikte) artmıştır. 1988’de istihdamın yüzde 30.6’sını kadınlar oluştururken, bu oran 2007’de yüzde 22.2’ye düşmüş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye’de bir çok ülkede görülen işgücünün “kadınlaşmasından” söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Türkiye genelinde her dört kadından sadece biri işgücüne katılırken, bu oran kentsel alanlarda sadece beş kadında bire kadar düşmektedir. Dolayısıyla tarım-dışı kesimin yer aldığı kentlerde işgücünün “kadınlaşması” daha düşüktür. Kadınların işgücüne katılım oranındaki düşüşün nedeni (göç olgusuyla beraber düşünüldüğünde) kadın nüfusun kırdaki işgücü kapsamında iken kentte ev kadını rolüyle kapsam dışında kalmasıdır.

Tablo-9: Cinsiyete göre istihdam (2004 yılı verileri)

	15+ yaş	işgücü (bin kişi)	istihdam (bin kişi)
Kadın	25.150	6.388	5.768
Erkek	24.756	17.902	16.023

Bununla birlikte işçi sınıfı (ücretli, maaşlı, yevmiyeli emek) içinde kadın işgücünün payı da sürekli artmıştır. 1994 yılında işçi sınıfı içinde kadın işgücünün payı yüzde 25.5’den 2004 yılında yüzde 39.6’ya yükselmiştir. Ücretli kadın emeğinin sektörlere göre dağılımına bakıldığında, hizmetler sektöründe ücretli kadın emeğinin payı yüzde 57.5 olup, alt sektörler itibariyle kadınlar toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller, ulaştırma, haberleşme ve depolama, mali kurumlar ve yardımcı iş hizmetleri ile özellikle toplum hizmetleri, sosyal ve ki-

14 *Referans*, 15.8.2005.

15 Kamuda memur-işçi ayrımının yavaş yavaş kalkması açısından önemli bir gelişme olarak kamuda çalışan işçi ücretleri ile memur maaşları arasındaki orana bakılabilir. Kamu işçisinin ortalama aylık ücreti ile memur maaşlarının ortalaması arasındaki fark işçiler lehine 1994 yılında 3.45’den 2004 yılında 1.8 düzeyine gerilemiştir (*Radikal*, 16.11.2004).

Devrimci Marksizm

şisel hizmetler alanında çalışmaktadırlar. Sanayide kadın emeğinin payı yüzde 31.5'dur. İmalat sanayiinde kadınlar daha çok dokuma ve hazır giyim, gıda, içki ve tütün alt sektörlerinde çalışmaktadırlar. Beyaz yakalı işlerde de payları artma eğilimindedir.

2.2.5- Kürtlerin proleterleşmesi

Türkiye'de işgücü piyasasının yapısını etkileyen yurtdışı göç olgusu bölgeler arası işgücü hareketliliğine yol açan en temel etkenlerden biridir. 1990-2000 yılları arasında bu bölgelerde yer alan illerin (Artvin, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Muş, Siirt, Tunceli, Bayburt, Ardahan başta olmak üzere) verdikleri göçün aldıklarından fazla olduğu¹⁶ görülmektedir. Özellikle 90'lı yıllardan itibaren şiddetlenen Kürt Sorunu ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden "batıdaki" kentlere doğru yaşanan büyük çaplı göçlerin bir yandan tarımdaki köylülüğün çözülmesine, öte yandan bazı Kürtlerin sanayi ve hizmetler sektörlerinde proleterleşmelerine, bazılarının ise büyüyen kent yoksulları dinamiğine yol açtığı söylenebilir.

2.2.6- Göçmen işçiler

Kayıtdışı istihdam ve özellikle taşeronlaşma ve sendikasızlaştırma ile birlikte 80'lerden ve özellikle 90'lardan itibaren Doğu Bloku ülkelerindeki yıkımla birlikte daha başka bir çok ülkeye olduğu gibi, ticari ve kültürel bağların da etkisiyle Ukrayna, Romanya, Moldova, Azerbaycan başta olmak üzere çeşitli ülkelere Türkiye'ye yönelik bir işgücü göçü ortaya çıkmıştır. Sayılarının yaklaşık bir milyon olduğu tahmin edilen bu göçmen işçiler daha çok tarım, tekstil, inşaat ve hizmetler (özellikle ev içi hizmetler) gibi emek yoğun alanlarda, çoğunlukla kaçak olarak çalışmaktadırlar¹⁷.

2.2.7- İşçi sınıfının coğrafi/mekansal dağılımı

Türkiye'de genel olarak istihdamın coğrafi dağılımına baktığımızda Marmara Bölgesi'nin ağırlığını devam ettirdiğini görmekteyiz. Karadeniz, Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinde ise istihdam azalma eğilimindedir.

16 Buna negatif değerli net göç hızı denmektedir (K. Lordoğlu, *Türkiye İşgücü Piyasaları- Durum Raporu*, İSMMMO yayın no: 56, 2006, s. 23).

17 M. K. Kiroğlu ve K. Tanyılmaz, "Türkiye'de Göçmen İşçiler ve İşgücü Piyasası Üzerine Etkileri", A. Arı (der.): *Türkiye'de Yabancı İşçiler*, Derin yay., 2007, s. 129-155.

Tablo-10: İstihdamın bölgelere göre dağılımı (%)

Bölgeler	Bölgenin istihdamdaki payı (%)		
	1990	2000	2004
Marmara	22.6	26.9	29.4
Ege	15.0	14.4	15.1
Akdeniz	12.3	11.4	12.1
İç Anadolu	16.6	15.4	14.2
Karadeniz	16.4	16.2	13.1
Doğu A.	9.8	7.5	7.6
Güneydoğu A.	7.3	8.2	6.6
Türkiye	100.0	100.0	100.0

Türkiye’de sanayinin bölgesel dağılımına baktığımızda, imalat sanayiinin özellikle dört bölgede yoğunlaştığı (İstanbul, İzmir, Ankara ve Çukurova) ve bu dört bölgenin imalat sanayiinin toplam istihdamının %73’ünü oluşturduğu görülmektedir. Türkiye’de imalat sanayinin mekansal dağılımı, İstanbul bölgesi (İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ, Bursa), İzmir Bölgesi (İzmir, Manisa, Aydın, Denizli), Çukurova Bölgesi (Adana, İçel, Hatay), Ankara Bölgesi (Ankara, Kırıkkale), Ankara çevresindeki sanayi merkezleri (Yozgat, Çankırı, Çorum, Niğde, Nevşehir, Kırşehir) ve bazı bölgesel merkezler (Kayseri, Gaziantep,

Tablo-11: Çeşitli iller itibariyle imalat sanayii istihdam payı¹⁸ (%)

	1987	1999
Adana	4.76	2.94
Ankara	5.72	5.34
Balıkesir	0.94	1.08
Bursa	6.01	8.89
Denizli	1.10	3.17
Eskişehir	1.81	1.84
Gaziantep	1.30	2.02
İçel	1.62	1.38
İstanbul	29.30	27.13
İzmir	9.23	8.16
Kayseri	1.79	2.21
Kocaeli	6.06	5.32
Konya	2.25	1.66
Manisa	1.77	2.04
Sakarya	1.13	1.25
Tekirdağ	1.95	4.15
Zonguldak	2.62	0.85

18 Karaçay-Çekmak/Erden: Yeni Sanayi Odakları ve Sanayinin Yeni Mekan Arayışları: Denizli ve Gaziantep Örneği, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s. 118.

Devrimci Marksizm

Konya, Samsun, Eskişehir) olarak tanımlanacak olursa, bu toplam 10 bölge ve bölgesel merkez Türkiye'nin toplam imalat sanayii istihdamının %80'inden fazlasını oluşturmaktadır. İstanbul Bölgesi başlıbaşına, Türkiye'nin toplam imalat sanayii istihdamının %45'ini oluşturmaktadır¹⁹. Sadece sanayi istihdamı bakımından değil, işsizler bakımından da İstanbul, Çukurova, Ankara ve İzmir toplam işsizlerin yarısına yakınının (yüzde 47) toplandığı dört merkez olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo-11'deki verilerden de görülebileceği gibi Bursa, Tekirdağ, Denizli, Gaziantep, Manisa illerinde Türkiye ortalamasının üzerinde istihdam artışı gerçekleşmiştir. Böylesi bir gelişmenin arkasında sanayinin bölge merkezlerinden (İstanbul, İzmir gibi) çevre illere yayılması yatmaktadır. Öte yandan Gaziantep, Denizli gibi bazı illerin de ihracat odaklı bir sanayi istihdam artışına yöneldikleri söylenebilir.

2.2.8- İstihdam biçimleri: Güvencesiz ve enformel istihdam

Aşağıdaki veriler Türkiye'de kayıt dışı çalışmanın boyutları hakkında fikir vermektedir²⁰:

Tablo-12: İşteki duruma göre istihdam biçimleri (2007)

	Toplam istihdam (bin kişi)	Kayıt dışı çalışan (bin kişi)	Kayıt dışı oranı (%)
Toplam	23.548	11.464	48.7
Ücretli	11.618	2.498	21.5
Yevmiyeli	1.935	1.756	90.7
İşveren	1.294	379	29.3
Kendi hesabına	5.034	3.295	65.5
Ücretsiz aile işçisi	3.667	3.536	96.4

12.5 milyon proleterin (ücretli ve yevmiyeli) 4.2 milyonu herhangi bir sosyal güvenlik şemsiyesinden yoksun olup, kayıt dışı²¹ çalıştırılmaktadır. Bunun anlamı her 3 ücretliden birinin kayıt dışı çalıştırıldığıdır.

18 S. Akgüngör/P. Falcıoğlu, "Türkiye İmalat Sanayiinde Bölgesel Uzmanlaşma ve Sanayi Kümeleri", 2004, s..23. www.econturk.org/Turkiyeekonomisi/sedef_keas.doc.

20 TÜİK verilerinden aktaran *Milliyet*, 17.11.2007.

21 Kayıt dışı istihdam, "işinin yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmaması" olarak tanımlanmaktadır. Enformel sektör ise "şirketleşmemiş ve 10 kişiden az çalışanı bulunan ve sabit olmayan işyerlerinde ve evde çalışanlar ile düzenli bir işyerinde herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan çalışanlar" olarak tanımlanmaktadır. Esas itibariyle enformel sektörü kayıt dışı ekonomiden ayıran en önemli özellik bu sektörün kayıt içi ekonominin bir bölümünü de içeriyor olmasıdır.

Kayıtdışı çalışmanın en yüksek olduğu kesimler ücretsiz aile işçileri ve yevmiyeli çalışanlardır. Bu oranlar tarım kesiminde çok daha yüksektir. 2006 yılı verilerine göre tarım dışı kesimde kayıtdışı çalışma oranı yüzde 34.5 iken tarımsal kesimde bu oran yüzde 88.4'tür²². Kayıtdışı istihdamın en çok görüldüğü diğer sektörler inşaat, ticaret ve imalat sanayiidir.

Tablo-13: İmalat sanayiinde kayıtdışılık (15+ yaş, 2005 verileri)

Kayıtlı kişi sayısı	%	kayıtdışı	%	Toplam
2.777.000	68	1.307.000	32	4.084.000

Kayıtdışı çalışma tarımda ücretliler, tarım dışında yevmiyeliler hariç her alanda kadın istihdamında çok daha yüksek oranlardadır. Tarım sektöründe kadın çalışanların oranı yüzde 47'ye ulaşırken, her 100 kadından sadece birinin sosyal güvencesi vardır²³. Öte yandan çalışma hayatında yer alan 15-19 yaş grubundaki her 100 gençten 82'si, 20-24 yaş grubundaki her 100 gençten 54'ünün kayıtdışı çalıştığı bulgulanmıştır²⁴.

2.2.9- İşyeri büyüklüğü

Türkiye'de çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli işyerlerinde istihdam edilmektedir. Ücretliler açısından bakıldığında ise 25'den fazla çalışanı olan işyerlerinde yoğunlaşma söz konusudur. 1994-2003 yılları arasında ücretli çalışan sayısındaki 2 milyon 487 bin kişilik artışın yüzde 82.4'ü 25'den fazla istihdamın olduğu işyerlerinde gerçekleşmiştir.

Tablo-14: İşletmelerin büyüklüklerine göre dağılımı ve çalışan nüfus içinde istihdam payı (%)

(2002 yılı verileri)	Tüm işletmeler içindeki payı (%)	Çalışan nüfus içinde istihdam payı (%)
Mikro işletmeler (1-9 Çalışan)	96.0	51.0
KOBİ'ler (200'den az çalışan)	99.9	80
İmalat sanayiinde KOBİ'ler	99.5	66

22 Tarım-İş Sendikası Başkanı'nın açıklamasına göre Türkiye'de 700 bin civarında kişi işçi olarak tarımda çalışmakta ve sektörde ücretli olarak çalışanların yarısından fazlası, yevmiyeli olarak çalışanların ise yüzde 98'i kayıtdışı konumundadır. *Referans*, 27.12.2007.

23 TÜİK verilerinden hareketle *Milliyet*, 16.1.2007.

24 ATO'nun hazırladığı "Kayıtsız Gençler" raporundan aktaran *Milliyet*, 19.5.2007.

Devrimci Marksizm

Tablo-15: İşyeri büyüklüğüne göre imalat sanayiinde çalışan sayısı (2004)

İşletme büyüklüğü	işyeri sayısı	ort. çalışan sayısı	katma değer içindeki oran (%)	
1-9 çalışan	198.700	527.624	7.05	mikroişletmeler (%31)
10-49 çalışan	6.970	179.152	7.40	
50-99 çalışan	1.743	121.697	5.66	
100-150 çalışan	770	94.242	5.86	KOBİ'ler (%43)
151-250 çalışan	704	135.424	10.07	
251+ çalışan	930	599.959	63.96	Büyük işletmeler (%36)
Toplam	209.817	1.658.098	100.0	

Büyük işletmelerin toplam imalat sanayii istihdamı içerisindeki payı 1980 yılı itibariyle %84.1 iken, 1996 yılında %77.3'e ve 2004 yılında % 63.9'a gerilemiştir. Bu gelişme imalat sanayiinde geçmişe nazaran daha küçük fabrika ya da işletmelerde istihdam edilenlerin sayısının artma eğiliminde olduğuna işaret etmektedir. Türkiye burjuvazisinin dünya pazarına eklenme sürecinde uluslar arası taşeron işlevinin bir uzantısı olan bu eğilim, aynı zamanda söz konusu sürecin bütün çelişkilerinin küçük işletmelerde çalışan işçilere aktarılması sonucunu da doğurmaktadır.

Tablo-16: 1997-2001 yılları arasında işletme ölçeğine göre imalat sanayinde istihdam artışı/azalışı ve yaratılan katma değer dağılımı

Ölçek büyüklüğü	10-49	50-99	100-199	KOBİ Toplamı	200+	Toplam
İstihdam	8992	-5630	3651	7013	-55145	-48132
Toplam imalat san. katma değer payı (%)						
1997	6.9	6.2	10.6	23.7	76.3	100
2001	8.4	6.6	14.9	29.9	70.1	100

Yukardaki veriler kriz dönemlerinde küçük ölçekli işletmelerin taşıdıkları işlevi göstermesi bakımından anlamlıdır: 1997-2001 yılları arasında KOBİ'lerde 7013 kişilik istihdam artışı söz konusu iken, büyük işletmeler 55.145 kişiyi işten çıkarmışlardır. Başka bir ifadeyle ana firmanın kendisi daha da küçülmüştür, bilakis eskisine göre yan sanayi ve küçük firmalar üzerindeki artı-değer denetim kapasitesi çok daha artmış durumdadır. Bununla ne kastettiğimize dair bir kaç örnek verelim:

TÜSİAD üyelerinin sahip oldukları 1300 şirkette çalışan sayısı yaklaşık olarak 600 bin kişidir. Bu firmalarda Türkiye'de yaratılan toplam katma değerinin yüzde 43.2'si üretilmektedir. Söz konusu firmaların toplam ithalattaki payı yüzde 22.9, toplam ihracattaki payı yüzde 38.2'dir. MÜSİAD üyelerinin sahip oldukları yaklaşık 8000 şirkette çalışan sayısı ise yaklaşık bir milyon kişi-

dir. Türkiye’de 220 bin sanayi işletmesi olmasına karşın ilk 50 büyük işletme ihracatın %40’ını gerçekleştirmektedir²⁵. Sadece 10 firma Türkiye’nin toplam ihracatının %21.4’ünü gerçekleştirmiştir²⁶. KOBİ’lerin ihracattaki payı ise sadece yüzde 10’dur. 2007 yılı itibariyle İstanbul ihracatın yüzde 55.6’sını gerçekleştirirken, Bursa, İzmir, Kocaeli ve Ankara ile birlikte ilk beş ilin payı yüzde 80’e ulaşmaktadır. Diğer 76 il toplam ihracatın yüzde 20’sini yapmaktadır. Öte yandan “Türkiye’nin İlk ve İkinci 500 İhracatçı Firması” araştırmasına göre ilk beş yüzde yer alan şirketler toplam ihracatın yüzde 66.8’ini, ikinci beş yüzde yer alan ve orta ölçekli olarak tanımlanan şirketler toplam ihracatın yüzde 8.6’sını gerçekleştirmişlerdir²⁷. İhracatı gerçekleştiren şirketlerin il ve bölge dağılımına bakıldığında ilk 500 firmanın 253’ü İstanbul’da, 49’u İzmir’de ve 34’ü Bursa’da yer almakta, diğerlerinin ise Gaziantep, Denizli ve diğer illerde olduğu görülmektedir. İlk 500 büyük arasında yer alan büyük ölçekli olarak tanımlanan şirketlerin satışlarını dış piyasaya yapmaları, ikinci 500’deki orta ölçekli olarak tanımlanan şirketler ile küçük ölçekli olarak tanımlanan şirketlerin ise satışlarını yoğunluklu olarak iç piyasaya yönelik yapmaları büyük firmalarla çoğu KOBİ arasındaki üretim bağlantıları üzerinde ayrıntılı durmayı gerektirmektedir. Küçük ölçekli çoğu işletmenin “büyüklerle” alternatif değil, onları tamamlayan, onların üretim hatlarının uzantısı olan bir işlev gördüklerinden hareket edildiğinde, bu işletmelerde çalışan işçiler arasındaki bağımlılığın getirdiği üretim sürecindeki maddi gücü azımsamamak gerekir.

Tablo-17: İSO 500 Büyük Firma içinde çalışanların sayısı

	Özel büyük kuruluşlar		kamu kuruluşları	
	İşyeri sayısı	çalışan sayısı	işyeri sayısı	çalışan sayısı
1990	409	327.659	91	375.664
1995	445	314.664	55	224.574
2000	469	366.635	31	191.633
2005	485	440.155	15	74.487

Tablo-18: İSO 500 Büyük Firma

	GSMH içindeki Payı (%)	Toplam İmalat Sanayi Sektörü Katma Değeri içindeki payı (%)	Toplam imalat sanayi çalışanları içindeki payı (%)
1990	11.2	44.7	25
1995		45.3	16
2000		52.9	15
2005	13.0	59.1	12

25 Referans, 10.6.2005.

26 Milliyet, 1.8.2005.

27 Referans, 18.8.2004.

Devrimci Marksizm

Bu veriler ışığında şu tespiti yapmak mümkündür: İmalat sanayiinde işçilerin büyük çoğunluğunun küçük ölçekli işletmelerde çalışmasına rağmen katma değer oldukça küçük bir bölümünü yaratması, büyük işletmelerde yoğunlaşmış olan işçi kesiminin önemini artırmaktadır.

Türkiye kapitalizmi açısından Serbest Bölgeler (SB), Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) ve Küçük Sanayi Siteleri (KSS) özellikle 80 sonrası dış pazara dayalı sermaye birikimi açısından öne çıkan, aşırı sömürü elde etmeyi hedefleyen esnek üretim mekanlarıdır. Günümüzde Serbest Bölgelerde istihdam 42 bin kişi olup, bunların 34 bini işçi, 5 bini büro personeli ve 3 bini ise diğer statülerde çalışmaktadır²⁸. 1987’de 9 adet olan OSB 2004’de 77 adete çıkmış ve istihdam sayısı 2004 yılı itibarıyla 534 bin olmuştur. KSS ise 1980’de 97 adetten 2004’de 386 adete çıkmış ve istihdam sayısı 2004’de 522 bin olarak gerçekleşmiştir. Bu verilerden hareketle 2004 yılı itibarıyla 4 milyon civarındaki imalat sanayi işçisinin yaklaşık dörtte biri SB, OSB ve KSS’de istihdam edilmektedir.

Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin sayısındaki artışa paralel olarak istihdamda da artış söz konusudur. 2003 yılında yabancı sermayeli firmalarda çalışan sayısı 74 binden 2005 yılında 132 bine çıkmıştır.

2.2.10- Sendikalaşma düzeyi:

Resmi verilere göre sendikalaşma oranı 1985/86 yıllarında %47 iken 2004 yılında %18 düzeyine gerilemiştir.

Tablo-19: Sendikalaşma düzeyleri

	Toplam ücretli ve maaşlı	TİS Kapsamındaki işçi sayısı	Toplam sendika üyesi	Toplam Sendik. Oranı (%)
1990	7.419.000	1.385.919	1.385.919	18.7
2000	10.345.000	1.042.473	1.042.473	10.1
2004	11.344.000	919.364	1.707.246	15.1

1990 yılında toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısının toplam ücretli ve yevmiyeli işçilere oranı %19 iken, 2004 yılında bu oran %8’e düşmüştür. Toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısında son 14 yıl içinde %30’un üzerinde bir düşüş yaşanmıştır²⁹.

1980 darbe öncesinde sendikalı işçi sayısı resmi verilere göre 5.7 milyona ulaşmıştı. Gerçek rakamlar ise 2.5 milyon seviyesindeydi. 2005 yılı Çalışma Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de işçi sendikalarının 2 milyon 908 bin, memur sendikalarının da 748 bin üyesi bulunuyor. Buna göre işçilerde sendikalaş-

28 Dış Ticaret Müsteşarlığı verilerinden aktaran *Referans*, 8.1.2007.

29 S. Yorgun, “Küreselleşme Sürecinde Türk Sendikacılığında Yeni Yönelişler”, *Çalışma ve Toplum*, 2005/3, Sayı:6, s. 146-7.

ma oranı resmi verilere göre %50-60 civarında görünmektedir. Oysa Toplu İş Sözleşmesi'nden (TİS) yararlanan işçi sayısının 2004 yılı itibariyle 919 bin olduğu dikkate alındığında işçiler arasında sendikalaşma oranı %8.1'dir. Uluslararası Çalışma Örgütü ILO da memur sendikalarıyla birlikte Türkiye'de sendikalaşma oranını %12.1 olarak kabul etmektedir³⁰.

İşçi sendikalarının örgütlü olduğu 28 işkolundan en çok sendikalaşma geleneksel olarak kamu işletmelerinin (şeker, sanayi, demiryolu taşımacılığı, enerji, Milli Savunma, sağlık vb.) yoğun olduğu sektörlerdir.

3- Sonuçlar

“İşçiler arasındaki rekabet sadece sermayeler arasındaki rekabetin başka bir biçimidir”³¹

Dünya ekonomik kriziyle birlikte şiddetlenen sermayeler arası rekabet, sermaye birikim yapılarının yeniden örgütlenmesine yol açmakta, bu da işçi sınıfının bileşimini değişime uğratmaktadır. 80 sonrasında Türkiye kapitalizminin uluslararası kapitalizmle bütünleşme sürecinin bütün çelişkileriyle derinleşmesinin en önemli sonucu, sermaye sınıfının saldırı stratejilerinin (özelleştirme, taşeronlaştırma, enformel sektörlere ve spekülatif alanlara yönelme, bazı sektörlerde ise yeni teknolojilere yönelmenin de etkisiyle artan işsizlik, ücretlerin baskılanması gibi) 21. yüzyılın başında Türkiye işçi sınıfının yapısında ve bileşiminde önemli değişiklikler ortaya çıkarması olmuştur. Özellikle bu saldırının merkezinde yer alan “esnek üretim” uygulamalarında asıl amaç işçi sınıfını bölmek, aynı işyeri içinde ya da işyerinin kendisini parçalayarak (çekirdek-çevre, kadrolu-taşeron gibi) sömürü oranlarını artırmaktır. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması eğiliminin bir tezahürü olarak Türkiye işçi sınıfının da yeniden biçimlenmesine yol açan söz konusu değişiklikler ve tespitler yukarıda ortaya konulan veriler ışığında şöyle özetlenebilir:

- Türkiye'de işçi sınıfı hem sayısal olarak hem de toplam nüfus içindeki oranı itibariyle büyümüştür. Geçimini emekgücünü satarak sağlayanların (ücretli, maaşlı ve yevmiyeli), sağlamaya çalışanların (işsizlerin) ve geçmişte sağlamış olanların (işçi ve memur emeklileri) sayısı artmış, ücretli emek-sermaye ilişkisi, tüm toplumsal ilişkilerin merkezine yerleşmiştir.

- Türkiye işçi sınıfı büyürken, yeniden şekillenmekte, yapısı karmaşıklaşmaktadır. Nüfusun yarısını oluşturan kadınların işçi sınıfı için-

30 *Radikal*, 27.8.2006.

31 K. Marx, *Kapital*, 1. cilt, 1973, s. 651.

deki sayısı ve oranı da (kentleşmeyle birlikte) artmıştır.

- Türkiye işçi sınıfının ulusal ve etnik bileşiminde çeşitlenme, sınıf içinde kadınların artan proleterleşmesi, daha az örgütlü, geçici ve güvencesiz istihdam koşulları, kamu çalışanlarının, büro işçilerinin ve bilgi işçilerinin artan proleterleşme eğilimleri bu yeniden şekillenmenin temel unsurlarıdır.

- Son yıllarda kadınlar, gençler, çocuklar, göçmenler ve Kürtler Türkiye işgücü piyasasına daha yoğun oranda girmişlerdir.

- Hizmetler, özellikle de ticaret alanında (başta perakende zincirleri olmak üzere) çalışan ücretlilerin ağırlığı, sanayi işçileriyle karşılaştırıldığında artmaktadır. Günümüzde beyaz yakalı ve hizmetler sektörü işçileri işçi sınıfı içinde çoğunluğu oluşturmaktadırlar.

- Üretimin artan uluslararasılaşması ile de ilişkili olarak altyapıya yönelik sektörlerin (ulaşım, telekomünikasyon, enerji gibi), dolayısıyla da bu “hizmetler” sektöründe çalışan işçilerin önemi giderek artmaktadır. Bu sektörlerdeki özelleştirme temelinde ilerleyen yeniden yapılanma süreçleri ilgili sektörlerdeki “işçi aristokrasisi”nin temellerini aşındırıcı nitelikte olacaktır.

- Her ne kadar sanayi işçilerinin sayısında belirgin bir artış söz konusu olmasa da halen sanayide istihdam edilen işçilerin emek üretkenlikleri oldukça artmış durumdadır, dolayısıyla bunların toplumsal güçlerinin görece daha arttığı söylenebilir.

- Çalışanların büyük çoğunluğu küçük ölçekli işyerlerinde istihdam edilmekle birlikte, Türkiye kapitalizminin büyük sermayeleri arasındaki merkezileşme ve yoğunlaşma mücadelesinin (üretim, ihracat, katma değer vb.açılardan) bir sonucu olarak özellikle imalat sanayiinde büyük işletmelerin, dolayısıyla buralarda çalışan işçilerin kritik önemi artmaktadır.

- İstanbul, İzmir başta olmak üzere geleneksel sanayi kentleri ağırlıklarını ana eğilim olarak korumakla birlikte özellikle son yıllarda bunların ardalanı olarak nitelendirilen çevre illerde (örn. Tekirdağ, Manisa) ve bazı az sayıdaki Anadolu kentlerinde (özellikle Denizli ve Gaziantep) sanayi istihdamı artmaktadır.

Bu tespitlerden hareketle Türkiye işçi sınıfının değişen yapısına ilişkin bazı politik sonuçlar çıkarılabileceği kanısındayım:

İşçi sınıfının bu değişen yapısının her şeyden önce işçileri birlikte hareket etmeye, dayanışmaya sevk eden eğilimler barındırdığı açıktır. Bunların başında ortak çalışma deneyimlerinin ve çalışma koşullarının (kadın işçilerle erkek işçiler, göçmen işçilerle yerli işçiler, tam zamanlı, güvenceli işçilerle kısmi-zamanlı,

güvencesiz işçiler, işçilerle memurlar, mavi yakalılarla beyaz yakalılar gibi) artması, giderek birbirlerine yakınsaması gelmektedir. Yine yukarda belirtilen kamu çalışanlarının, büro işçilerinin, bilgi işçilerinin (özellikle “ilmi ve teknik elemanlar” kategorisinde yer alan çalışanlarda görülen) proleterleşme eğilimlerinde görülen artış, işçi sınıfının niteliksel, entelektüel düzeyinin yükseldiği ve toplumu yönetme potansiyelinin güçlenmekte olduğu anlamı taşımaktadır.

Türkiye işçi sınıfının bu yeniden şekillenmesi ve bileşiminde yaşanan değişimler birleştirici, bütünleştirici eğilimlerine rağmen sınıf içindeki çok yönlü bölünme ve rekabete de hizmet edici, işçi sınıfının birliğini ve dayanışmasını olumsuz yönde etkileyen karşı eğilimler de taşımaktadır. Özellikle işsizlikte görülen ciddi artış ve işgücünün giderek genişleyen bölümünün kayıtdışı istihdam edilmesi güvencesiz, eğreti çalışma koşullarının Türkiye’de de yoğunlaşmasına yol açarak işçinin işçiye karşı rekabetini şiddetlendirici bir işlev görmektedir.

Türkiye işçi sınıfının yapısındaki bu dönüşümlerin önümüzdeki dönemde de benzer eğilimler taşıyacağı, özellikle metropollerde yedek işgücü ordusunun ve kent yoksullarının niceliksel olarak artacağı ve “çevre”deki yeni sanayi kentlerinde işçileşme eğilimlerinin güçleneceği söylenebilir. Bu öngörünün en önemli politik sonucu, yedek işgücü ordusunun (işsizler, eksik istihdam edilenler, geçici işçiler) günümüz kapitalizmi açısından taşıdığı işlev dikkate alındığında, “örgütsüzleri örgütlemek” noktasında karşımıza çıkmaktadır.

Sendikaların güç kaybetmelerinin arkasında yatan yapısal bir neden işçinin işçiye karşı rekabetidir³². Bu nokta büyük işyerlerindeki istihdamın görece azalışından ya da üretimin coğrafi olarak kaymasından daha önemlidir. Sektörel değişimler başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de geçmiş dönemlerde de söz konusu olmuştur. Bugüne özgü temel fark, sektörel bileşimde yaşanan değişim değil, sendikaların yeni alanlarda işçi örgütleyememeleri, genç işçileri üye yapamamalarından kaynaklanmaktadır. Part-time ya da güvencesiz çalışan işçileri örgütlemek elbette kolay değildir, ama bu tür istihdam edilen işçilerin çoğu tam zamanlı ve düzenli istihdam edilen işçilerle birlikte çalışmaktadırlar, en azından üretim sürecinde birbirlerine olan bağımlılıkları artmaktadır. Üretim sürecinin sürekliliği bakımından taşeron firmaların büyük firmalar tarafından denetim altında tutulmaları daha bir önem kazanmıştır. Bunun sonucunda taşeron firmalarda çalışan işçiler aslında kritik bir işlev görmektedirler ve “merkez” işçiler olarak değerlendirilmeleri yerinde olacaktır.

Dolayısıyla işçiler arasındaki bu rekabeti ortadan kaldırmanın tek çözümü örgütlenmedir. Sadece örgütlenme işçileri bu rekabetin içinden çıkarıp alabilir.

32 Türk burjuvazisinin bu rekabeti daha da şiddetlendirme doğrultusunda ne gibi niyetleri olduğuna ilişkin bir örnek olarak Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) Başkanı şöyle diyor: “81 ilimiz var. Bundan sonra hepsini birbiriyle yarıştıracamız. Yenilikçi bir bakış açısıyla bunların her birinin birer Singapur olmaması için bir neden yok.” *Referans*, 7.11.2007.

Devrimci Marksizm

İşçi hareketinde belli bir mücadele geleneği olan metal sektörü işçileri ile “yeni işçi kitlesi”nin temel özelliklerini (genç, part-time, örgütsüz, güvencesiz çalışma) taşıyan işçiler arasında köprüler kurmayan bir örgütlenme ve politika hattının başarı şansı bulunmamaktadır. İşçi sınıfının günümüzdeki yapısından hareketle, Türkiye işçi hareketi ve sendikal hareket açısından önümüzde duran en önemli görev sanayi işçisiyle kamu emekçisinin, teknik elemanla kent ve kırsal yoksullunun, çalışanla işsiz, sigortalıyla sigortasızın, sendikalıyla sendikasızın sınıfsal birlik ve dayanışmasını kuracak somut politikalar üretmektir.

Faydalanılan Kaynaklar

Yüksel Akkaya (2003): “Küreselleşme” Kısacasında Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Temel Özellikleri, *Petrol-İş Yıllığı*, s. 219-238.

Yıldırım Koç (2000): *Türkiye’de İşçi Sınıfının Yapısı*, Yol-İş vd. Ortak yay., Ankara.

Hakan Koçak (2006): “Türkiye’de 1988-2003 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış”, *Praksis*, Sayı: 16, s. 171-193.

Kuvvet Lordoğlu (2006): *Türkiye İşgücü Piyasaları (Durum Raporu)*, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Derneği, Yayın No: 56, İstanbul.

Mustafa Sönmez: *Türkiye İşçi Sınıfının Nicel Profili*, BİA Haber Merkezi, 2007.

İnsan Tunalı vd. (2004): *İstihdam Durum Raporu: Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İstihdam Durum Raporu*, Türkiye İş Kurumu, Ankara.

Ercan Türkan (2005): *Türkiye’de İşgücünün Yapı ve Nitelikleri: Gelişme ve Değerlendirmeler*, T.C. Merkez Bankası, Ankara.

Türkiye’de kırdaki sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi

Burak Gürel

Türkiye’deki sınıf mücadelelerinin dün ve bugüne ışık tutmayı amaçlayan herhangi bir araştırmanın tarım kesiminde yaşanan sınıfsal ayrışmaları ve mücadeleleri görmezden gelme veya genel olarak kentlerde geçen bir anlatımın dipnotu olmaya mahkum etme lüksü yoktur. Bunun iki nedeni var. Birincisi, Türkiye kapitalizmi bir dizi gelişmiş kapitalist ülkeden farklı olarak kırsal nüfusun ilk elden, hızla tasfiye edilerek proleterleştirilmesi yoluyla gelişmemiştir. 1920’lerde ülke nüfusunun yüzde sekseninin köylerde yaşadığı, 1980’lerin başına kadar kır nüfusunun kent nüfusundan fazla olduğu gerçeği bu tespiti doğrulamaktadır. Ülke nüfusunun yarısından çoğunu hesaba katmadan yapılacak bir sınıfsal analizin eksik, hatta yanlış olacağı aşikardır. Bununla birlikte, kırlara ve köylülüğe ilişkin sınıfsal analizin önemi sadece bu istatistiki gerçeğe bakılarak anlaşılabilir. Esas önemli olan sınıf mücadelelerinin tarihsel seyrini açıklayabilmektir. Marmara ve Ege gibi nispeten gelişkin bir sanayiye ve kent nüfusuna sahip bölgelere ilişkin çıkarılacak sonuçlarla 1990’lardaki zorunlu göç uygulamasına değin nüfusunun ezici bölümü köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan Kürt coğrafyası hakkındaki sınıfsal analizin sonuçlarının aynı olması beklenemez. Bu farklılık yalnızca ekonomik ve sosyal göstergelerdeki değişimi açıklamak için değil, siyasal mücadele

dinamiklerinin kavranması bakımından da önemlidir. Örneğin Kürt ulusal sorununu ve hareketlerini toprak sorununa, topraksız ve az topraklı köylüler ile büyük toprak sahipleri arasındaki karmaşık ilişki ve çelişkilere ve Türk devletinin bu sorunlar karşısındaki tutumuna bakmadan anlamak mümkün değildir.

Tarımsal dönüşümün ve kırlardaki sınıf mücadelesinin Kürt meselesi bağlamındaki merkezi öneminin altını çizmek fakat orada durmamak gerekiyor. Sungur Savran'ın *Devrimci Marksizm*'in elinizdeki sayısında yayımlanan yazısında “yarı-proleterler” olarak tarif ettiği, elindeki toprakların tamamını kaybetmemekle birlikte geçimini tamamen bu topraktan sağlayamayan ve dolayısıyla emek gücünü kapitalistlere satarak proletarya saflarına katılan kesim, gerek imparatorluk gerekse de cumhuriyet dönemindeki proletarya kitlesinin çok önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Dahası, bugün de elindeki toprağı geçimine yetmediği için yılın belirli bir döneminde mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan ve ülke proletaryasının en fazla sömürülen kesimleri arasında yer alan azımsanmayacak bir kitle mevcuttur. İşçi sınıfını yalnızca kentlerde arayan bir yaklaşımın bu kesimlerin mücadelelerini fark etme ve ona yön verme şansı yoktur. Sadece bu geniş kesimin varlığı dahi kırlardaki gelişmelere, mücadele dinamiklerine yakından bakmak için yeterli bir nedendir. Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, kır nüfusunun çoğunluğunu oluşturan az topraklı, küçük köylü yığınlarının özellikle 1940'ların sonundan itibaren tarımın hızlı modernleşmesine bağlı olarak yaşadığı ayrışma, göç ve işçileşme süreçleri ile bu süreçlerin işçi hareketi ile devrimci mücadelenin genel seyri ile ilişkisini araştırmanın ülkenin sınıf mücadelesi dinamiklerini kavramanın ön şartı olduğu açıkça görülür.

Yukarıda sıralanan nedenlere bağlı olarak, bu yazının amacını Türkiye’de köylülüğün tarihsel süreçte yaşadığı sınıfsal ayrışmaları ve buna bağlı olarak gelişen sınıf mücadelelerini özetle incelemek olarak tarif edebiliriz. Kapitalizmin kırlardaki gelişimi ve köylülüğün farklı sınıf ve katmanları ile kapitalist devletin ilişkisi bu analizin merkezinde bulunuyor. Tarımın dönüşümünü ve kır temelli sınıf mücadelelerini tarihsel gelişimi içinde özetle ele alacak bu yazı ilki teorik, ikincisi tarihsel olmak üzere iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Marksist teorinin tarım ve köylü sorunlarına ilişkin yaklaşımını kısaca inceleyeceğiz. Yazının ana gövdesini oluşturan ikinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminden günümüze değin gerçekleşen tarımsal dönüşümlerin ve sınıf mücadelelerinin özet bir bilançosu çıkarılacak. Bu çerçevede, öncelikle 20. yüzyılın başında köylülük içindeki temel sınıflar, büyük toprak sahiplerinin Kemalist iktidar bloğu içindeki konumu, Türkiye’deki toprak reformu tartışmaları ve uygulamaları ele alınacak. 1940’ların sonunda kapitalist dünya ekonomisinde oluşan yeni işbölümü sonucunda Türkiye’ye biçilen role bağlı olarak gelişen tarımın modernleştirilmesi sürecinde yaşanan sınıf mücadelelerine bakılacak. Tek-parti iktidarından çok-partili döneme geçişin bu dönüşümlerle ilişkisine değinilecek. Tarımın modernleşmesine bağlı olarak ortaya çıkan ve farklı tempolarda ilerle-

yen mülksüzleşme süreçleri, alt sınıfların buna verdiği tepkiler ve ortaya koydukları farklı türdeki direniş yöntemleri, 1960'ların ikinci yarısından 1980'e kadar devam eden düzen karşıtı politik hareketlerin bu direnişlerle olan etkileşimi ele alınacak. 12 Eylül 1980'den günümüze değin neoliberal saldırının etkisiyle ciddi değişimler geçiren tarım sektörünün durumunu ve kırlardaki sınıfların karşılıklı konumunu ise bu yazıda ele almıyoruz. Bu konuyu derginin sonraki sayılarından birinde ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Marksist teoride tarım ve köylülük

Marksist teorinin tarıma ve köylülüğün içindeki sınıflara ilişkin genel yaklaşımını iki genel başlıkta özetlemek mümkün: ilk birikim¹ ve köylülüğün içindeki sınıfsal ayrışma. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde yer alan “ilk birikim” sürecine ilişkin bölümde tarımda kapitalizmin gelişimi ile her türlü üretim aracından koparılmış, geçimini sağlamak için emek gücünü kapitaliste satmaktan başka çaresi bulunmayan işçi sınıfının oluşumu arasında dolaysız bir neden-sonuç ilişkisi kurar. Marx'a göre, toprağın ve diğer tarımsal üretim araçlarının köylülere ait olduğu, köylülerin kendi hesabına üretim yapabildiği koşullarda ücretli emekçiler sınıfının oluşumu, sermaye birikimi ve bir bütün olarak kapitalist üretim biçimi mevcut değildir.² Marx'ın “sermayenin tarih-öncesi”³ ve “kapitalist üretim biçiminin başlangıç noktası”⁴ olarak tarif ettiği “ilk birikim” sürecinde toprağın ve diğer üretim araçlarından zorla koparılan, mülksüzleştirilen köylüler ya kırlarda gelişen kapitalist tarım işletmelerinde ya da kentlerde kurulan fabrikalarda işçi olarak çalışmak zorunda kalırlar. Köylülerin proleterleşmesi rızaya dayanan bir süreç değildir. Tersine, ellerindeki üretim araçlarına tarım kapitalistleri ve zengin köylülerce el konmasına karşı koyan geniş köylü kesimlerinin yüzyıllar boyunca devam eden direnişi (genellikle) devletin uyguladığı şiddet sayesinde bastırılır ve (üretim araçlarından koparılmak anlamında) “özgür” bir işçi sınıfı ancak bu sürecin sonunda ortaya çıkar.

Marx, “ilk birikim” sürecini incelerken (*Kapital*'in diğer bölümlerinde olduğu gibi) esas olarak İngiltere örneğinden yararlanmıştır. Bilindiği gibi, 15.

1 Marx'ın *Kapital*'in Almanca yayımlanan orijinal versiyonunda kullandığı, (ilk, orijinal birikim anlamına gelen) “Ursprüngliche Akkumulation” teriminin İngilizceye hatalı biçimde “primitive accumulation” (ilkel birikim) biçiminde çevrildiğini, İngilizce baskıyı esas alan Türkçe çevirinin de bu nedenle “ilkel birikim” kavramını kullandığını kaydetmek gerekiyor. Kavram esas olarak kapitalist üretimin başlamasını mümkün kılan ilk sermaye birikimini ifade ettiği için “ilkel birikim” yerine “ilk birikim” kavramını kullanmak daha doğru görünüyor.

2 Karl Marx, *Capital-A Critique of Political Economy*, birinci cilt, New York: Vintage, 1977, s. 940.

3 a.g.e., s. 875, 928.

4 a.g.e., s. 873.

Devrimci Marksizm

yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonuna kadar bu ülkede devam eden “çitleme hareketi”nin sonucunda köylü nüfusunun büyük çoğunluğu tarlalarından zorla çıkarılmıştır (buradaki “çitleme” sözcüğü tarlaların zengin çiftçilerce devletin yardımıyla çevrilmesi, kapatılması anlamına geliyor). Bu tarlaların bir bölümü birleştirilerek ücretli emek kullanan büyük kapitalist çiftliklere dönüştürülmüş, geri kalanı da dönemin Britanya kapitalizminin motor gücü olan tekstil sektörüne hammadde sağlamak üzere koyun yetiştirilen –ve özel kişilerin mülkiyetinde bulunan- mera ve otlaklara tahsis edilmiştir. Üretim araçlarından tamamen kopartılan yığınlar Britanya sanayisinin ucuz işgücü ihtiyacını karşılayan “özgür” emekçiler sınıfını oluşturmuştur.

Öte yandan, Marx’ın da altığı çizdiği gibi, İngiltere örneği bize yalnızca genel bir resim verir. Köylülüğün mülksüzleşmesi süreci her yerde aynı hızla ilerlemez: “Tarımsal üreticilerin, köylülerin mülksüzleştirilmeleri, topraktan ayrılmaları, bütün bu sürecin temelidir. Bu mülksüzleştirilmenin tarihi, farklı ülkelerde, farklı yönler alır ve farklı evrelerini farklı sıralar izleyerek farklı dönemlerde tamamlarlar. Yalnız örnek aldığımız İngiltere’de klasik biçimde görülür.”⁵ Az gelişmiş kapitalist ülkeler bir yana bırakılsa bile, örneğin Fransa ve İsviçre gibi gelişmiş kapitalist ülkelerde dahi köylülüğün topraktan kopması süreci İngiltere’ye benzer biçimde işlememiştir. Bunu bu ülkelerde gerçekleşen burjuva devrimlerinin farklı sonuçlarında açıkça gözlemlemek mümkündür. İngiltere’deki burjuva devrimi köylülüğün mülksüzleştirilmesi ile paralel olarak gelişirken, Fransa’da burjuva devrimi toprak reformu yoluyla küçük köylülüğün temellerini –en azından orta vadede- güçlendirmiştir. Diğer kıta ve ülkelerde de köylülüğün mülksüzleşmesi ve “özgür” işçi haline gelmesi bu bölgelerin dünya ekonomisine bağlanma biçimine ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak farklı tempolarda ilerlemiştir. Türkiye örneğini tartışırken bu nokta özellikle akılda tutulmalıdır.

Marx’a dayanarak yaptığımız bu uyarı yalnızca bir zaman sorununa ilişkin değildir. Tarımda kapitalizmin gelişimi ve küçük köylülüğün mülksüzleşmesi dünya tarihsel bir eğilim olmakla birlikte, farklı ülkelerde ve hatta aynı ülkenin farklı bölgelerinde çeşitli ve karmaşık sınıf oluşumlarına yol açar. Köylülüğün sınıflara bölünmüşlüğü dünyanın pek çok yerinde saf haliyle büyük kapitalist çiftçiler ile tarım proletaryası arasındaki net bölünmeden ibaret değildir. Tıpkı kentlerde olduğu gibi, kırlarda da küçük ve orta burjuvazinin kapitalizmin gelişimine bağlı olarak geçirdiği farklı türden ayrışmalar ile büyük bir yarı-proleter kitlesinin varlığı hesaba katılmalıdır. Ek olarak, tüm bu ayrışma ve yeniden kurulma dinamikleri tarihsel gelişimi içinde, değişim halinde anlaşılmalıdır.

Bu noktada, Marx’ın *Kapital* ve *Komünist Partisi Manifestosu*’nda ortaya koyduğu genel çerçeveye getirilen eleştiriler ile Marksizmin tarım sorununa ilişkin yaklaşımına yönelik eleştiriler arasındaki benzerlik hatırlanmalıdır. Marx’a

5 a.g.e., p. 876.

yöneltilen eleştirilerin büyük bölümü, ortaya koyduğu teorik yapıtın dünya çapındaki genel değişim dinamiklerini tahlil ettiğini görmezden gelerek, tekil olguları genel çerçeveyi yanlışlamak üzere kullanmaya çalışmakta birleşirler. Tarihsel gelişme çizgisinin Marx'ın ortaya koyduğu çerçeveyi doğruladığı ortadayken, küçük burjuvazinin ve orta sınıfların varlığını genel tablonun yanlışlığını kanıtlamak için kullanırlar. Aynı şey Marksizmin tarım ve köylü sorununa yaklaşımı için de geçerlidir. Tarım sektöründeki proleterleşme eğiliminin üzerinden atlanarak, küçük aile işletmelerinin ve orta köylülüğün varlığının Lenin'in altını çizdiği sınıf kutuplaşmasının gerçekleşmediğine kanıt olarak sunulması yaygın bir alışkanlıktır. Oysa, Marx'ın metodunu takip eden Lenin, tarımda kapitalizmin gelişimine ve sınıfların karşılıklı konumuna ilişkin genel eğilimi başarıyla tasvir etmiştir. Üstelik, muarızlarının ileri sürdüğünün aksine, sınıf oluşumunun çeşitliliğine ve karmaşıklığına da -Marx'ın bıraktığı bazı boşlukları da giderecek şekilde- dikkat çekmiştir.

Lenin'in tarımda kapitalizme ilişkin görüşlerini oluştururken başvurduğu temel kaynak Karl Kautsky'nin *Tarım Sorunu* (1899) başlıklı kitabıdır. Bu kitapla ilgili değerlendirme yazısında Lenin, Kautsky'nin eserinin *Kapital*'in üçüncü cildinden sonra yazılmış olan en önemli iktisadi çalışma olduğunu belirtmiştir.⁶ Kautsky, bu yapıtında Marx'ın konuya ilişkin tezlerini eleştirel bir temelde geliştirmeye çalışır. İlk olarak, Marx'ın "köylülüğün proleterleşmesi"ne ilişkin tezlerinin geçerliliğine dikkat çeker. Yalnızca "çitleme hareketi" türünden açık mülksüzleştirme saldırılarıyla değil, yüksek vergiler, tefecilere borçlanma, büyük kapitalist işletmelerin rekabeti gibi faktörlerin de etkisiyle küçük aile işletmeleri proleterleşme basıncı altındadırlar. Kırsal nüfusun istikrarlı olarak azalması küçük işletmelerin çözülmesinin ve proleterleşmenin bir sonucudur.⁷

Bununla birlikte, tarımsal dönüşümün, Marx'ın da işaret etmiş olduğu karmaşık ve çeşitli niteliği tarım kesiminin saf biçimde büyük kapitalist işletmeler ve tarım işçileri biçiminde bölünmesini engeller. Kautsky, büyük toprak sahiplerinin küçük üreticileri tamamen mülksüzleştirmeyi kendi çıkarlarına uygun bulmadığına dair çok sayıda örneğin bulunduğunu belirtir. Kendisine ait küçük bir toprağı olmakla birlikte bu topraktan elde ettiği gelirle geçinemeyen köylüler, en yakınlardaki kapitalist işletmelerde işçi olarak çalışırlar. Topraktan elde ettikleri gelirin emek güçlerinin yeniden üretim masraflarının bir bölümünü karşılaması ve bu anlamda bir tür ek gelir işlevi görmesi nedeniyle, bu kesim emek gücünü tamamen mülksüzleşmiş emekçilere nazaran daha ucuza satar.⁸ Kısacası, kapita-

6 V.İ. Lenin, "Review of Karl Kautsky's Book *Die Agrarfrage*," *Collected Works*, cilt: 4 içinde, Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1960, s. 94.

7 Kautsky'nin köylülüğün proleterleşmesiyle ilgili tespitleri için bkz: Karl Kautsky, *The Agrarian Question*, cilt: 1, Londra, Winchester, Mass: Zwan Publications, 1988, s. 13-19, 168-197.

8 Az topraklı köylülerin ek gelir elde etmek amacıyla işgücünü satması hakkında bkz: a.g.e., s. 179-197.

listler köylünün ne olmasını ne de ölmesini isterler.

Elindeki toprakla geçinebilen köylü emek gücünü kapitaliste satma ihtiyacı duymaz. Köylülerin tamamen mülksüzleştirilmesi ise emek gücünün yeniden üretim masraflarının tamamını kapitalistin üzerine yükler ve sınıf mücadelesini keskinleştirici bir etki yaratır. Öte yandan, kırsal bölgelerden kentlere doğru yaşanan göçün kontrol edilemez boyutlara ulaşması bu bölgelerde işgücü kıtlığı yaratabilir ve işçi ücretlerini yükseltebilir. Bu nedenle, toprağa **sınırlı** erişimi olan, istikrarlı bir ucuz emek gücü arzı sağlayan kitlelerin varlığı sadece büyük toprak sahiplerinin değil, kırsal bölgelerin yakınında kurulan fabrikaların, irili ufaklı üretim tesislerinin sahibi burjuvaların da çıkarlarına uygundur. Kautsky, tarım ve sanayi burjuvazisinin baskısıyla çıkarılan pek çok yasanın köylülerin elinde az miktarda toprak bulunmasını sağlamayı amaçladığını ve köylülerin tamamen mülksüzleşerek yok olmasını önlediğini önemle vurgular. Sonuç olarak, tarımsal yapıların kapitalizm altında dönüşümü bir yandan köylülüğün mülksüzleşmesine, kentlere göç ederek proletaryanın saflarına katılmasına yol açarken, diğer yandan kırlarda önemli oranda bir az topraklı köylü kitlesinin varlığına da izin verir ve tarımdaki sınıf ilişkilerini karmaşıktırır. Türkiye gibi uzun müddet boyunca topraktan tamamen kopmayan, fakat emek gücünü çeşitli yollardan satan büyük bir emekçi kitlesinin bulunduğu bir ülkenin tarımındaki üretim ilişkilerinin anlaşılması için Kautsky'nin bu saptaması özellikle dikkate alınmalıdır.

Marx ve Kautsky ile paralel biçimde, Lenin de meta ekonomisinin ve kapitalizmin gelişimi sonucunda küçük üreticilerin üretim araçlarını yitirerek yoksullaşmasını ve ücretli emekçi haline gelmesini dünya tarihsel bir eğilim olarak niteler.⁹ Tarımla uğraşan nüfusun kent nüfusuna oranının sürekli biçimde azalmasını kapitalist üretimin doğal bir sonucu olarak tarif eder.¹⁰ Bu durumu toplumun burjuvazi ve proletarya olmak üzere iki ana sınıfa bölünmesi sürecinin bir ifadesi olarak kavrar. Bununla birlikte, küçük tarım üreticilerinin kapitalist toplumların neredeyse tamamında varlığını sürdürdüğünü de gözden kaçırmaz. Bunun nedenini küçük üretimin üstünlüğünde değil, küçük çiftçi ailelerinin kendi tüketim masraflarını mümkün olduğunca azaltabilme ve emek güçlerini çeşitli yollarla ucuza satarak elde ettikleri ek gelire ellerindeki koruyabilme kapasitesinde aramak gerekir. Esas olarak Kautsky'den devraldığı bu temel tezleri özetledikten sonra Rus tarımında üç ana sınıfın varlığına işaret eder. Meta ekonomisinin ve kapitalizmin gelişimine paralel olarak zengin köylülerin daha yoğun biçimde ücretli işçi kullanmaya yöneldiğini ve tarım burjuvazisine dönüştüğünü açıklar. Kendi geçimine yeter derecede üretim yapabilen orta köylülüğün uzun vadede gücünü yitirerek proletarya saflarına doğru itileceğini ileri sürer. Lenin, yoksul

9 Lenin, *The Development of Capitalism in Russia*, Moskova: Progress Publishers, 1974, s. 68, 69.

10 a.g.e., s. 40, 41.

köylülüğü proletaryanın dışında, ondan tamamen farklı bir sınıf olarak tanımlamaz. Tersine, proletarya ile iç içe geçmişliğine özel vurgu yapar. Bu kesimi kendi içinde ikiye ayırır. Birinci grup üretim araçlarını tamamen yitirerek işçileşmiş olan topraksız köylülerdir. Az miktarda toprağı geçimine yetmeyen ve emek gücünü satmak zorunda kalanlar ikinci grubu oluşturur.

İşçi-köylü ittifakı sorununda devrimci ve reformist tutum

Kautsky ve Lenin'in buraya kadar özetlenen temel tezleri, tarımda kapitalizm ve sınıflar konusunda genel olarak benzer görüşleri savduklarını gösteriyor.¹¹ Ancak ekonomik koşulların analizindeki bu benzerlik buradan çıkarılması gereken politik sonuçlar konusuna gelindiğinde yerini açık bir zıtlığa bırakmıştır. İkinci Enternasyonal'in evrimci-ilerlemeci yaklaşımına uygun biçimde, kapitalizmin tarım sorununu köylüleri işçileştirerek zaten çözmekte olduğunu ileri süren Kautsky, dönemin sosyal demokrat partilerinin yoksul köylülerin toprak taleplerine sahip çıkarak bu süreci durdurulması gerektiğı görüşünü özellikle de üyesi olduğu Alman Sosyal Demokrat Partisi'nde yaşanan tartışmalar sırasında ısrarla savunmuştur. Kautsky'nin aşamacı yaklaşımına göre, "sosyal gelişme proletaryanın ve Sosyal Demokrasinin çıkarlarından üstün"dü.¹² Proletarya partisi, yoksul köylülükle ittifak kurmanın yollarını aramak yerine kapitalizmin yeterince olgunlaşmasını, köylüleri işçileştirmesini beklemeliydi. Köylülerin büyük toprak sahiplerine ve devlete karşı giriştikleri mücadelelere işçi hareketinin müdahale etmesine gerek yoktu. Kautsky'ye göre, proletarya partileri köylülüğü devrim uğruna seferber etmeye çalışmamalı, en fazlasından onları tarafsızlaştırmaya uğraşmalıydı. Daha sonraları, bu evrimci, apolitik konumunu daha da derinleştirdi. 1909'da köylülerin milliyetçi, sağcı partilere destek verdiğini söyleyerek, onların giderek "proletaryanın en şiddetli düşmanı" haline geldiğini, "gerici bir yığın"a dönüştüğünü yazdı.¹³ Alman sosyal demokrat hareketinin tamamen sırtını döndüğü, kapitalizmin kendilerini daha da mülksüzleştirerek tasfiye edeceği günü beklemelerini salık verdiği köylülüğün burjuva siyasetlerinin peşinden gitmesi Kautsky'yi öfkelen diriyordu! Alman partisinin köylülüğün karşı-devrimci akımların arkasına düşmesindeki açık sorumluluğunu fark etmek bir yana, proletaryanın köylülükle ittifak kurulması gerektiğı tezinde ısrar etti. Dahası, Alman

11 Orta ve yoksul köylülüğün kapitalist ekonomideki konumu ve geleceğı ile sosyalist inşadaki yerine ilişkin olarak Marksistlerin gerek kendi aralarında, gerekse de A.V. Çayanov gibi popülist tarım ekonomistleri ile yaptıkları teorik tartışmaların pratiğe ilişkin önemli sonuçları olmuştur. Bu tartışmaların taraflarının ileri sürdükleri argümanların güçlü ve zayıf yanlarının incelenmesi yazıyı gereksiz ölçüde uzatacağı için bu konuyu burada ele almayacağız.

12 Hamza Alavi, Teodor Shanin, "Introduction to the English Edition: Peasantry and Capitalism," Kautsky, *The Agrarian Question*, cilt: 1 içinde, s. xvii.

13 a.g.e., s. xxviii.

partisinin sol kanadını oluşturan ve daha sonra Spartakistler Birliği'ni kuran Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht gibi devrimciler de yoksul köylülüğü ittifak siyasetinin tamamen dışında bırakan bu yaklaşıma ciddi biçimde karşı çıkmadılar.¹⁴ Özetle söylemek gerekirse, Kautsky ve Alman sosyal demokrasisi tarımda kapitalizmin gelişimi ve sınıfsal çelişkilerin keskinleşmesi konusundaki teorik tespitlerden yola çıkarak köylülük sorununun çözümünü kapitalizme havale eden, işçi-köylü ittifakını reddeden bir politik tutuma savruldu. Kautsky'nin temsil ettiği siyasi akımın yalnızca köylülüğü değil, işçi sınıfının kendisini de devrim için seferber etmeye niyeti olmadığı kısa zaman sonra ortaya çıkacaktı.

Öte yandan, tarımsal yapılar ve köylülük konusunda Kautsky'ye benzer tezler savunan Lenin, bu tezlerden Kautsky'yle taban tabana zıt politik sonuçlar çıkarmıştır. Lenin'e göre, köylülük içindeki sınıf çelişkilerinin artıyor oluşu, komünistlerin "devrimci köylü hareketinin derin kaynakları"ni fark etmesini sağlamalıydı. Yaklaşan devrimci süreçte köylülüğün içinde biri proleter diğeri mülk sahibi/burjuva olmak üzere iki kanat ortaya çıkacaktı. Ekonomik temelleri olan bu ayrışma nihai aşamasına devrimci proletarya ile karşı-devrimci burjuvazi arasındaki hesaplaşma sırasında ulaşacak, proletaryanın öncüsü orta ve yoksul köylülüğü yanına çekecek politik müdahaleleri yapabildiği ölçüde bu geniş kesimi devrim uğruna seferber edebilecekti. Lenin, Rusya'daki serflik kalıntılarının iki farklı şekilde aşılabileceğini öngörüyordu: ya Almanya'daki Junkerler gibi Rus büyük toprak sahipleri de kendilerini başarıyla tarım kapitalistlerine dönüştürecek ya da devrimci proletarya ile köylülüğün ittifakı serflik kalıntılarını devrim yoluyla aşacaktı.¹⁵ Köylülerin devrimde proletaryanın yanında yer almasının öncelikli koşulu onların toprak taleplerine cevap vermektir. Bu nedenle, ilk aşamada toprak dağılımı ile köylülük proletaryanın yanına çekilmeli, her türlü mülk sahipliğinin aşılmasına yönelik sosyalist inşaa faaliyeti adım adım gündeme getirilmeliydi. Görüldüğü gibi, tarımda kapitalizme ilişkin benzer ekonomik tahliller bir yandan Kautsky ve Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından reformizmi ve pasifizmi meşrulaştırmak için kullanılırken, Lenin ve Bolşevik Partisi için köylülüğe yönelik olarak aktif ve devrimci bir siyasal doğrultu izlemeye yarayan teorik bir kaynak işlevini görmüştür. Bu yazının Türkiye siyasal tarihinde köylülüğün yerinin tartışılmasına hasredilen sonraki bölümleri, Lenin'in temsil ettiği hattın tarihsel ve güncel politik önemi üzerine düşünmeye katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde tarımda birikim dinamikleri ve sınıflar

Bu bölümde, Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut sınırları içinde gerçekleşen

¹⁴ a.g.e., s. xxx.

¹⁵ Lenin, *The Development...*, s. 32, 33.

tarımsal dönüşümlerin Osmanlı mirası ile olan bağlantısını kısaca inceleyeceğiz. Bu nedenle, bu yazının konusunun dışında kalan, birinci emperyalist paylaşım savaşının öncesine kadar Osmanlı topraklarının çoğunluğunu oluşturan Balkan ve Arap bölgelerindeki tarımsal dönüşüm ve sınıf ilişkilerini burada ele almaya-
cağız.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarımsal yapılar ve sınıf ilişkileri hakkında birbirinin zıddı iki yaklaşım ortaya çıkmıştır. Türkiye solunun pek çok akımının da paylaştığı ilk yaklaşım, Osmanlı tarımını ağırlıklı olarak toprak ağaları ile toprak köylülerin mücadelelerinin tarihi olarak okur. Bağımsız köylü üretiminin varlığı ile küçük köylülüğün büyük toprak sahipleri ve devletle kurduğu karmaşık ilişkileri bu yaklaşımın içinde bulmak neredeyse imkansızdır. Bu çerçevede, cumhuriyet dönemindeki sınıf ilişkileri de bütünüyle mülksüzleştirilmiş köylülük ile toprak ağaları arasında geçen mücadelelere indirgenir. Diğer yaklaşım ise 19. yüzyılın ortalarından önce imparatorlukta özel mülkiyet hakkını güvence altına alan yasal bir çerçeve olmadığı ve tüm topraklar yasal olarak devlete ait olduğu için sınıfsal ayrışmanın yaşanmadığını iddia eder. Kendi otoritesinin yerel güçlerce sarsılmasından endişe eden merkezi devletin her fırsatta yerel toprak ağalarının gücünü kırdığını, hatta köylüleri ağaların baskısına karşı koruduğunu ileri sürer. Bu yaklaşıma göre, Osmanlı-Türkiye tarımının tarihini –bazı istisnai dönemler ile Kürt coğrafyası dışarıda bırakıldığında- küçük ve bağımsız köylülerin mülksüzleşme basıncı hissetmeden varlıklarını devam ettirebildikleri, büyük toprak sahipliğinin gelişmediği, alt ve üst sınıflar arasında kutuplaşmanın yaşanmadığı bir dönem olarak ele almak mümkündür. Her iki yaklaşım da tablonun bütününe yansıtmadığı ölçüde eksiktir. Eksik parçalardan yola çıkarak genelleme yapmakta ısrar ettikleri ölçüde de somut tarihsel gerçeği kavramaktan uzaktırlar. Osmanlı-Türkiye tarımının daha yetkin bir tasvirini yapabilmek için varolan tarımsal yapıların ve sınıfların çeşitliliğine, bölgesel farklılıklara ve köylülüğün içindeki sınıfların devletle kurduğu farklı türden ilişkilere yakından bakmak gerekiyor.

Osmanlı tarımı incelenirken fark edilmesi gereken ilk nokta tamamen yasal çerçeveye, mülkiyet haklarına odaklanan bir bakış açısının sınıfsal farklılaşma dinamiklerini kavrayamayacağıdır. Tapu kaydına rastlamadığı yerlerde sınıfları ve sınıf mücadelesini göremeyen bir yaklaşım, topraktaki mülkiyet hakkını yasal güvenceye kavuşturan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin öncesinde tarımsal alanda sınıflar yerine sadece devlet ve –homojen bir topluluk olarak tarif ettiği- köylüleri görmeye eğilimlidir. Oysa toprakta özel mülkiyet hakkının bulunmadığı bir dönem olarak tarif edilen 16. ve 17. yüzyıllarda büyük toprak sahiplerinin varlığı ile fiilen kontrol ettikleri toprakları özel mülk edinme konusundaki çabaları biliniyor. Bu dönemde devletin ve mültezimlerin¹⁶ köylülere yükledikleri ağır

16 Devletten vergi toplama hakkını satın alan nüfuzlu kişiler.

Devrimci Marksizm

vergilerin yanı sıra, büyük toprak sahiplerinin “yasal olmayan” yollarla köylülerin kendi başlarına işlediği toprakları kendi mülkleri haline getirme gayretlerine karşı ciddi direniş ve isyanlar da yaşanmıştır.¹⁷ Kısacası, toprakta özel mülkiyete izin veren bir yasal çerçevenin bulunmadığı dönemlerde dahi yerel ve merkezi devlet otoriteleriyle ilişkileri sağlam olan büyük toprak sahipleri, bir yolunu bulup topraklarını sürekli olarak genişletmeyi başarmıştır.¹⁸ Toprakta özel mülkiyet hakkını tanıyan 1858 Arazi Kanunnamesi’nin kabul edilmesi ve sonraki dönemlerde konuyla ilgili çıkarılan pek çok yasa, var olan durumu yasal çerçeveye kavuşturmuş ve mülk edinme/mülksüzleştirme süreçlerine ivme kazandırmıştır. Bu belirlemeyi yaptıktan sonra, Osmanlı’nın son döneminde tarımdaki sınıfları incelemeye geçebiliriz. Lenin’in Çarlık Rusya’sına ilişkin yaptığı sınıflamaya uygun biçimde, son dönem Osmanlı İmparatorluğu’ndaki köylülüğün üst, orta ve alt sınıflar biçimindeki bölünmüşlüğüne kısaca ele alacağız.

Osmanlı döneminde tarımsal yapı ve sınıf mücadelesi

Osmanlı döneminde büyük toprak mülkiyeti farklı bölgelerde farklı biçimlerde yerleşmiştir. Kürt bölgesindeki büyük toprak sahipliğinin arka planı çok daha eskilere gitmekle birlikte, cumhuriyete devredilen mirasın kökleri Osmanlı ile Safevi devleti arasındaki mücadelenin zirveye ulaştığı 16. yüzyılın başlarında aranmalıdır. Safevi devletiyle olan sınır bölgesinde yer alması nedeniyle askeri/stratejik bakımdan büyük öneme sahip olan Kürt bölgesi, Osmanlı merkezi devletinin sürekli biçimde kontrol etmekte zorlandığı bir coğrafyada bulunuyordu. Osmanlı devleti, buradaki Kürt aşiretlerinin desteğini alabilmek için bölgeye geniş bir otonomi tanımak zorundaydı. Bu çerçevede, Kürt aşiretlerine askeri hizmet karşılığında bölgedeki toprakları kontrol etme hakkı tanındı. Anadolu’daki tımar sahiplerinin aksine, Kürt aşiret liderleri topraklarına devlet tarafından el konulmasından endişe etmeden hakimiyetlerini tesis edebildiler. Osmanlı devletinin askeri gücünün ve eyaletlerini kontrol edebilme kapasitesinin azalmasına paralel olarak kendi konumlarını sağlamlaştırdılar. Bölgedeki sınıf farklılaşması ağalar ile onların yanında ortakçı, yarıcı vb. olarak çalışan köylüler arasındaydı. Ücretli emek kullanımı oldukça azdı. Bölgenin dünya pazarı ile bağlantısı da çok sınırlıydı. Bölgede tarımın ticarileşmesi ve kapitalist üretim ilişkilerine geçilmesi uzun bir döneme yayıldı.

Çukurova’da büyük toprak mülkiyetinin kuruluşu daha geç bir döneme rastlar. 19. yüzyıla değin bu bölgenin büyük bölümü bataklık ve insan yerleşimi oldukça sınırlıydı. 19. yüzyılın başında Çukurova’nın pamuk tarımına oldukça el-

17 Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State-The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991, s. 18, 41.

18 Yücel Terzibaşoğlu, “Landlords, Refugees, and Nomads: Struggle for Land Around Late-Nineteenth Century Ayvalık,” *New Perspectives on Turkey*, sayı: 24, Bahar 2001, s. 79, 80.

verişli olduğunun keşfedilmesinin ardından bölgenin kaderi değişti.¹⁹ Mısır'daki pamuk üretiminin başarısını örnek alan Osmanlı devleti, bataklıkların kurutulmasını ve çevredeki göçebe aşiretlerin bu topraklara yerleşmeye zorlanmasını sağlayarak pamuk üretimine elverişli koşulları hazırladı. Mersin'in bölgede yetişen pamuğu dünya pazarlarına taşıyan bir liman kenti olarak ortaya çıkması tarımın dünya pazarına açılarak tamamen ticarileşmesini kolaylaştırdı. Bu gelişmelerin sonucunda 19. yüzyılın başında insan yerleşimine kapalı bir bataklık arazisinden oluşan Çukurova, yüzyılın sonuna gelindiğinde dönemin en modern tarım tekniklerinin kullanıldığı, dünya pazarına tamamen entegre olmuş bir üretim merkezi haline geldi. Daha önceleri küçük köylülüğün bulunduğu bir bölge olmadığından burada büyük topraklı işletmeler daha hızlı ve kolay kurulabildi. Yerel ve merkezi otoritelerle ilişkileri iyi olan çevreler topraklara hızla el koydu. Aynı şekilde, imparatorluğun dünya ekonomisiyle olan bağlantısında kilit rol oynayan gayrimüslim ticaret burjuvazisi, özellikle de Ermeniler Çukurova'da oldukça geniş araziler satın aldı. Göçebe aşiretlerinin yerleşik hale getirilmesi işgücü arzı problemini çözmeyi amaçlayan bir önlemdi. Pamuk üretimi kısa dönemli ve yoğun emek kullanımına dayandığından Kürt bölgelerinden ve Suriye'den yılın belirli dönemlerinde bölgeye gelen binlerce tarım emekçisi bölgedeki sınıf oluşumunun ayrılmaz bir parçası haline geldi. Büyük topraklı işletmelere dayanan kapitalist tarım bu temelde gelişti.

Yukarıda anılan iki bölge, emek kullanımı ve pazarla olan ilişkileri bakımından oldukça farklı özelliklere sahip olmakla birlikte, her ikisinde de ana sınıfsal çelişki büyük toprak sahipleri ile toprağa erişimi oldukça sınırlı olan yoksul köylüler arasındaydı. Kendine ait tarlasında geçimlik tarım yapan, bağımsız köylü tipi bu bölgelerdeki üreticilerin oldukça küçük bir kısmını oluşturuyordu. Oysa diğer tüm bölgelerde geçimlik miktarda üretim yapan köylülüğün ciddi tarihsel temelleri vardı. Bununla birlikte, büyük topraklı işletmeleri buralarda da gözlemlemek mümkündür. Osmanlı döneminde bu karmaşık yapının en açık gözlemlendiği yerin Ege bölgesi olduğu söylenebilir. Karaosmanoğlu ailesi gibi geniş topraklara sahip ailelerin bu bölgede oldukça köklü bir geçmişi bulunuyordu. Öte yandan, bölgedeki alt sınıflar topraktan koparılmış, tamamen işçileşmiş proleterlerden değil, kendine ait toprağı bulunmakla birlikte bu topraklarda ortakçı, yarıcı vb. olarak çalışıp (ücret yerine, ürünün bir bölümünü, çoğunlukla yarısını alarak) ek gelir elde eden ailelerden oluşuyordu. Ek olarak, büyük toprak sahibi ile bağları zayıf, daha bağımsız konumda olan bir üreticiler kitlesi de mevcuttu. Bu yapının varlığı, Türkiye'deki küçük köylülüğün tarihsel temellerini görmezden gelen, konuyu basitçe topraksız köylüler ile ağalar arasındaki çelişkiye indirgeyen ve buradan kalkarak siyasal strateji öneren sol tezlerin geçersizliğini

¹⁹ Bölgenin kısa bir süre için Mısır'daki devasa pamuk plantasyonlarının temelini atan Kavalalı ailesinin hakimiyetinde kalması bu gelişmenin nedenlerinden biridir.

Devrimci Marksizm

kanıtlıyor.

Britanya emperyalizminin 19. yüzyılda Ege bölgesinde tarıma yaptığı devasa yatırımların kaderine bakarak küçük ve orta köylülük olgusunun önemini daha iyi anlayabiliriz. Osmanlı devletinin 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, neredeyse ara vermeden çok sayıda savaşa girmesi, ülkenin pek çok bölgesinde olduğu gibi, Aydın vilayetinde de çalışabilecek olan genç erkek nüfusun kitleler halinde askere alınmasına neden oluyordu. Bu durum, Karaosmanoğlu ailesi gibi büyük toprak sahibi ailelerin tarlalarında çalışan köylülerin sayısında büyük bir düşüşe yol açtı. Makinalaşmanın ve modern üretim yöntemlerinin neredeyse hiç var olmadığı koşullarda işgücü arzında yaşanan bu daralma, üretimi ve gelirleri azalttı. Bu durumda toprak ağalarının önünde iki seçenek vardı: ya “köylüleri toprağa bağlayan ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık anlaşmalarını feshetmek ve toprağın sahibi tarafından doğrudan işlenmesini sağlamak yöntemi”ni deneyeceklerdi, ya da topraklarının işlenmeyen bölümlerini satışa çıkaracaklardı. İkinci yöntemi tercih ederek topraklarını satışa çıkardılar. Dönemin en önemli liman kentlerinden biri olan İzmir’de yoğun faaliyet gösteren İngiliz kapitalistlerine topraklarını satın almaları teklifinde bulundular. Bu teklifleri ilk başta kârlı bulmayıp reddeden İngiliz kapitalistleri, Aydın demiryolunun tamamlanmasından sonra kararlarını değiştirerek toprak satın almaya başladılar.²⁰ Böylece Osmanlı-Türkiye tarihinin –Çukurova ile birlikte- en geniş çaplı kapitalist tarıma geçiş hamlesi başlatıldı. 1868’de İzmir çevresindeki tarım arazilerinin üçte biri İngiliz kapitalistlerinin elinde bulunuyordu, 1890’lara gelindiğinde satın aldıkları toprakların genişliği 2.400.000 ile 2.800.000 dönüm arasındaydı.²¹

İngiliz burjuvaları, bu devasa yatırımı yaparken büyük çiftlikler kurmayı ve demiryolu sayesinde iyileşen ulaşım olanaklarından da yararlanarak ürünü İzmir limanına ve oradan da dünya pazarlarına kolay ve ucuz biçimde nakletmeyi planlıyorlardı. Tabii bunu yapabilmek için ucuza çalışacak emekçi bulmaları gerekiyordu ve en büyük zorluğu da bu konuda yaşadılar. Bu kadar geniş topraklarda çalışacak emekçi bulamadıkları ve üretim biçimini dönüştürecek adımları derhal atamadıkları için köylülerle ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları yapmaya başladılar. Köylülere angarya uygulamasını dayatma girişimleri ise başarısız oldu:

Karaosmanoğlu Hüseyin Efendi topraklarından bir bölümünü J.B. Paterson’a sattığı zaman köylülerin her yıl altı gün toprak sahibi hesabına çalışması gerektiğinin bir gelenek olduğunu da söylemişti. Buna göre her köylü ailesi bir çift öküz ile iki gün tarla sürmek, iki gün tohum serpmek ve iki gün de hasat yapmak zorunda idi. Paterson köylülerden bu görevleri yerine getirmelerini istediği zaman köylüler “toprak sahibi gavur olduğu zaman angarya ile yükümlü

20 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Bilim Yayınları, 1974, s. 96, 100 (Bu çalışma, Mart 2008’de Yordam Kitap tarafından yeniden yayımlandı).

21 a.g.e., s. 101, 103.

olmadıklarını” ileri sürerek Paterson’un isteğini reddettiler. Rum asıllı İngiliz vatandaşı D. Baltazzi’nin aynı yönde istekleri de köylüler tarafından aynı gerekçe ile reddedildiği zaman Baltazzi durumunu kurtarmak için “köylülere iyilik olsun diye angarya geleneğine son verdiğini” açıkladı.²²

Angaryanın kaldırılması ile sonuçlanan bu örnek olay iki olguyu kanıtıyor. Birincisi, köylülerin büyük bölümü kendi tarlalarında geçimlik üretim yapıyor ve yalnızca yılın altı günü Karaosmanoğlu ailesi hesabına çalışıyordu. Bağımlılık ilişkisinin sınırı buydu. Topraklarını tamamen yitirip bütünüyle ağalara bağlanmış köylü tipi burada yaygın değildi. İkincisi, mülklerini kaybetmemiş olmaları sayesinde küçük ve orta köylüler kendi konumlarını daha etkili olarak savunabiliyorlardı. Bu durumun küçük ve orta köylülüğün yaygın olduğu diğer bölgeler için de genel olarak geçerli olduğunu söylemek mümkün.

Bununla bağlantılı diğer bir olgu ise işgücü kıtlığının yaşandığı koşullarda köylüleri zorla topraklarından kovmadan ucuz işgücü sağlamanın imkansızlığıdır. Bu gerçeğin farkında olan Britanya kapitalistleri köylüleri topraklarından atmak için çeşitli yollar denediler. 1883’te Söke ve Nazilli’de köylüler bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek direndiler. 1895’te devasa Baltazzi çiftliğini işgal eden köylüler üzerlerine gönderilen iki yüz silahlı zaptiyeye karşı üç hafta direndiler, “sonunda yenildiklerini anlayınca, kendilerini atalarından kalan topraklardan atan kişiye karşı yapabilecekleri son şeyi yaptılar ve çiftlikte yanabilecek her şeyi, evleri, ağılları, ahırları, makineleri ve ürünleri ateşe verdiler. Madam Baltazzi’nin hesaplarına göre yangın sonucu ve işgal sırasında çiftlik 56.000 sterlinlik zarar gördü.”²³

Bölgede yaşanan toprak mücadelelerinin sertliği Britanya kapitalistlerinin ucuz işgücü sağlayacak emekçi kitlesi yaratma planlarını başarısızlığa uğrattı. Bu başarısızlık, köylüleri çiftliklerde çalışmaya ikna etmek isteyen burjuvaları yüksek ücretler ödemeye zorladı. 1856’da bölgedeki tarım işçilerinin ortalama ücreti 1 şilin iken, 1863’e gelindiğinde bu rakam İzmir çevresinde 2 şiline, diğer yerlerde 1 şilin 6 peniye yükseldi, 1878’de ortalama işçi ücreti 1 şilin 8 peniydi.²⁴ Konuyla ilgili bir araştırma zorla mülksüzleştirmenin başarısızlığa uğradığı koşullarda, işgücü kıtlığı ile yüksek ücretler arasında ortaya çıkan yakın ilişkinin boyutlarına şöyle dikkat çekiyor:

İşgücü kıtlığının Türk toprak sahiplerini büyük güçlülere uğrattığı devirlerde bile, İngilizler ödedikleri yüksek ücretler sayesinde işçi bulmakta zorluk çekemediler. İngilizlerin yanında çalışanların kazandığı yüksek ücretler masal gibi dilden dile dolaşıyor ve bölgenin en doğu ucu olan Yalvaç’tan bile İngiliz çift-

22 a.g.e., s. 103, 104.

23 a.g.e., s. 107, 108.

24 a.g.e., s. 108.

Devrimci Marksizm

liklerine işçi akması sonucunu doğuruyordu. Bu mevsimlik işçiler ürünlerin erken olgunlaştığı kıyı şeridindeki çiftliklerden başlayarak içlere doğru gidiyorlar ve her çiftlikte ortalama 15 gün çalışarak sonbahara doğru Yalvaç do-laylarına varmış oluyorlardı. 1868 yılında mevsimlik işçi kıtlığının en yüksek düzeye çıkması sonucu birçok ürün gibi incirlerin bile ağaç üzerinde çürümeye bırakıldığı bir zamanda İngilizler işçi sıkıntısı çekmediler. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında İngilizlerin ödediği ücretlerin 3 şilin gibi yüksek bir düzeyde oldu-ğunu görüyoruz. 1911 yılında tütün toplama ve dizme işinde çalışacak işçilere ödedikleri ücret ise 6 şilindi ve o zamana kadar bölgede hiçbir gündelikçi işçi bu kadar yüksek ücret almamıştı.²⁵

Yaygın mülksüzleşmeyi önleyen köylü direnişlerinin tarım burjuvazisi karşı-sında yarı proleterlerin pazarlık gücünü büyük ölçüde arttırdığını gösteren bu çarpıcı örneğin altı özellikle çizilmelidir. Bu durumun sonucunda, kârları düşen Ege bölgesindeki kapitalist çiftliklerin büyük çoğunluğu 19. yüzyılın sonunda krizden kurtulamayarak üretime son verdi. Böylelikle Çukurova’da başarılı olan büyük kapitalist çiftlikler, yoğun sınıf mücadelesinin etkisiyle Ege bölgesinde başarısız oldu.²⁶ Bu iki bölgenin deneyimi karşılaştırıldığında, Çukurova’daki tarım sektö-rünün kurulmasından önce bölgede insan yerleşimi ve küçük köylü mülkiyetinin bulunmamasının büyük topraklı kapitalist işletmelerin (devletin emek arzı yarat-ma konusundaki yardımı sayesinde) en baştan kurulabilmesini kolaylaştırdığını, bu koşulların bulunmadığı (ve devletin işgücü arzı sorununu mülksüzleştirme yo-luyla çözemediği) Ege bölgesinde ise büyük kapitalist çiftliklerin gelişiminin cid-di engellerle karşılaştığını göstermektedir. Kürt bölgesi ve Çukurova haricindeki diğer bölgelerde de bu sınırların **farklı oranlarda** var olduğu söylenebilir.

Yukarıda üç bölge örneği üzerinden yapılan değerlendirmenin ortaya koydu-ğu sonuçları kısaca özetleyelim. Birincisi, büyük toprak sahipleri ile az topraklı veya topraksız köylüler arasındaki çelişki Kürt coğrafyasında ve Çukurova’da belirgindir. İlkinde ücretli emek yerine ortakçılık ve yarıcılık ilişkisi sömürünün biçimini belirlerken, ikincisinde –diğer biçimleri tamamen dışlamaksızın- ücretli emek daha başlangıçta ortaya çıkmış ve giderek artan oranda temel ilişki biçimi haline gelmiştir. Geri kalan bölgelerde ise büyük topraklı işletmeler, görelî ba-ğımsız köylüler ile yoksul köylülük yan yana varlığını sürdürmüştür. Britanya kapitalistlerinin 19. yüzyıldaki yatırımlarının başarısızlığı bizi kapitalizmin geliş-meddiği sonucuna götürmemeli. Tersine, bu deneyim bölgedeki Müslüman/Türk toprak sahiplerine pek çok bakımdan örnek olmuş, örneğin Söke Ovası gibi geniş bir bölgede büyük topraklı kapitalist tarım işletmelerinin kurulabilmesinin önünü açmıştır. Aynı durum diğer bölgeler için de geçerlidir. Burada önemli olan nokta,

25 a.g.e., s. 109.

26 Tosun Arıcanlı, “Agrarian Relations in Turkey: A Historical Sketch,” *Food, States, and Peasants-Analyses of the Agrarian Relations in the Middle East* (derleyen: Alan Richards) içinde, Boulder, Londra: Westview Press, 1986, s. 33, 34.

meta ekonomisinin, ticarileşmenin ve kapitalist ilişkilerin gelişmesinin bu bölgelerde tarım işçisi-tarım burjuvazisi biçimindeki saf bir ayrışmaya değil, ücretli emeğin ortaklık vb. biçimlerle yan yana bulunduğu, geniş bir yarı-proleter kitleyi barındıran, karmaşık bir yapıya yol açmış olmasıdır. İmparatorluk döneminin 20. yüzyıl Türkiye'sine bıraktığı miras özetle budur.

Cumhuriyet rejimi ve büyük toprak sahipleri

İmparatorluğun son dönemindeki tarımsal yapıları ve sınıf ilişkilerini ayrıntılı olarak ele almamızın nedenlerinden biri, 1940'ların sonunda başlayan devasa makineleşme ve ticarileşme hamlesine değin tarımsal yapılarda ve sınıf ilişkilerinde ciddi bir değişiklik yaşanmamasıdır. Milli mücadele ile cumhuriyetin kuruluşunun tarıma yönelik etkileri başka yerlerde aranmalıdır. Bu dönemin esas ayırt edici gelişmeleri gayrimüslim toprak sahiplerinin elindeki toprakların milli mücadele döneminde Müslüman büyük toprak sahiplerinin eline geçmesi ve bu sınıfın cumhuriyet rejimini kuran hakim iktidar bloğunun içinde yer almasıdır.

Gayrimüslimlerin Anadolu'daki varlığının ortadan kalkması süreci 20. yüzyılın sonlarında başlayıp 1915'te Ermenilerin tehcirine ilişkin karar ile doruğa çıkmış, 1920-22 arasındaki "milli mücadele"nin ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile tamamen olmasa da büyük ölçüde tamamlanmıştır.²⁷ Gayrimüslimleri bir bütün olarak hedefleyen bu sürecin bir boyutunu gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesiyle Müslüman/Türk burjuvazinin güçlendirilmesi oluşturur. Bu sürecin en önemli sonucu Çukurova, Maraş ve Kürt bölgelerinde Ermenilere ait olan büyük araziler ile Batı Anadolu ve Karadeniz'deki Rumlara ait geniş toprakların tamamının Müslüman büyük toprak sahiplerinin eline geçmesidir. Resmi ideolojinin önde gelen savunucularından Doğan Avcıoğlu bile büyük toprak sahiplerinin merkezinde yer aldığı Müslüman eşrafın el koydukları toprakların Rum ve Ermenilerce geri alınması ihtimalini önlemek için milli mücadeleye öncülük ettiğini açıkça belirtir.²⁸ Ermeni ve Rumların topraklarını geri almalarını önlemek üzere yürütülen bu "savaş, eşrafa ve eşrafın bezgin köylü kütelleri üzerindeki nüfuzuna dayanarak yürütülmüş ve kazanılmıştır."²⁹ Milli mücadele önderliğinin en çok dikkat ettiği iki husus burada hatırlanmalı. Birincisi, –Kürt ulusal hareketine liderlik etmeye çalışmadıkları müddetçe- gayrimüslimlerin topraklarıyla ilgili benzer hedeflere sahip olan Kürt toprak sahiplerinin yabancılaştırılmamasına özen gösterilmiştir. İkincisi, toprak devrimi talebini prog-

27 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi ile gayrimüslim burjuvazi tasfiye edilmiş, 6-7 Eylül 1955'te büyük kentlerdeki gayrimüslim halka karşı gerçekleştirilen geniş çaplı saldırıların sonucunda ise gayrimüslim nüfusun önemli ölçüde azaltılması sağlanmıştır.

28 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1969 (üçüncü basım), s. 139-147.

29 a.g.e., s. 151.

ramına yazan, işçi sınıfı ve yoksul köylülüğün bağımsız, devrimci örgütlenmesini temsil eden Türkiye Komünist Partisi'nin siyasal sürece müdahale etmesi baskı ve şiddet yoluyla önlenmiştir.

Büyük toprak sahiplerinin cumhuriyeti kuran iktidar bloğunun içindeki konumunu daha yakından görebilmek için tek parti iktidarı döneminde sürekli olarak Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilliğine **atanan** kişilerin sınıfsal konumuna bakılabilir. Burada özellikle Kürt toprak sahiplerinin varlığı dikkat çekicidir. İsmail Beşikçi'nin çeşitli defalar belirttiği gibi, hakim rejim bir yandan Kürt ulusal hareketinin içinde yer alan toprak ağalarını “orta çağ kalıntısı,” “gerici,” “şeriat yanlısı” gibi sıfatlarla niteleyip bu kesimi her fırsatta ezmeye yönelirken, rejimle işbirliği yapan ve Kürt hareketinin ezilmesine yardımcı olan toprak ağalarını da kendisine sıkıca bağlamaya özellikle dikkat etmiştir. Bu çerçevede, önde gelen büyük toprak sahibi ve şeyh ailelerinden gelen İbrahim Arvas, Hakkı Ungan, Münip Boya gibi isimler 1923-46 arasında sürekli olarak Van milletvekilliğine tayin edilmiştir. Benzer özelliklere sahip Zülfü Tigrel Diyarbakır'dan, Mahmut Soydan ve Halil Hulki Aydın Siirt'ten, Refet Ülgen Urfa'dan devamlı olarak milletvekili yapılmıştır. Elbette bu durum Kürt illeriyle sınırlı değildir. Büyük topraklı işletmelerin hakim olduğu Çukurova'da da durum aynıdır. Savaş sırasında gayrimüslimlerden kalan topraklara el koyarak elindeki araziyi 3.000 dönümden 12.000 dönüme çıkararak Damar Arıkoğlu 1920-43 arasında kesintisiz olarak Adana milletvekili olmuştur. Bölgenin önde gelen bir diğer toprak ağası olan Cavit Oral da tek parti döneminde Adana ve Niğde'den milletvekilliğine tayin edilmiştir. Cemal Hüsnü Taray, Hilmi Uran ve Ali Saip Ursavaş da milletvekilliğine tayin edilen Çukurovalı toprak sahipleri arasında sayılabilir.

Bu iki bölgenin dışındaki bölgelerden sürekli vekilliğe tayin edilenler arasında iki isim dikkati çekmektedir. Bunların ilki Eskişehir'de gayrimüslimlerden kalan toprakların üzerinde, toplam büyüklüğü 70.000 dönüme ulaşan yedi adet çiftlik kuran Emin Sazak'tır. 1923-46 arasında aralıksız olarak CHP'den Eskişehir milletvekilliği yapmış, daha sonraları Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Sazak ailesi, sonraki yıllarda tarımdan elde ettikleri zenginliği tarımdışı sektörlere yatırarak önde gelen kapitalist aileler arasında yer almış ve 1970'lerden günümüze değin Milliyetçi Hareket Partisi'ne destek vermiştir. Milletvekili yapılan toprak sahiplerinden bir diğeri Adnan Menderes'tir. Aydın bölgesinde bulunan, toplam büyüklüğü 60.000 dönümü bulan Çakırbeyli Çiftliği'nin sahibi olan Menderes, bizzat Mustafa Kemal'in teşvikiyle siyasetçi olmuş, 1931'den itibaren kesintisiz olarak Aydın milletvekilliği yapmıştır. 1946'da Demokrat Parti'yi kuran Menderes, 1950-60 döneminin başbakanıdır.³⁰

30 Milletvekilliğine atanan büyük toprak sahipleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Beşikçi, *CHP Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İstanbul: Komal Yayınları, 1978, s. 278-285.

Tek parti döneminde tarım politikaları

Dünya ekonomisinin genişleme eğiliminde olduğu 1920'lerde yeni rejimin tarım politikası tarım ürünlerinin ihracatına ve büyük toprak sahiplerinin desteklenmesine dayanıyordu. Tarımdaki hakim düzenin değişimine yol açacak hiçbir uygulama yapılmadı. Bununla birlikte, konumunu sağlamlaştırmaya çalışan ve bu nedenle geniş köylü yığınları üzerinde hegemonya kurma ihtiyacını hisseden yeni rejim, bu doğrultuda bir adım atarak 1925'te aşar vergisinin kaldırıldığını duyurdu. Ancak 1929 bunalımının ülkeye yansımalarının ardından yeni vergiler kondu. Bu yıllarda tek partinin kontrolündeki basında bile ağır vergilerin köylülerde yarattığı rahatsızlığa ilişkin çok sayıda yazı yayımlandı.³¹

Tek parti döneminde toprak reformunun zaman zaman gündeme geldiğini biliyoruz. Mustafa Kemal, Kasım 1937'de meclisin açılışı sırasında yaptığı konuşmada "Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle bölünemez bir mahiyet almasıdır" demişti.³² Görüldüğü gibi, büyük toprak sahiplerinin önemli bir konuma sahip olduğu rejimin sözcüleri, toprak reformunu hakim sınıfların çıkarlarına dokunmayacak biçimde ele alıyorlardı. Yazının önceki bölümlerinde Kautsky ve Lenin'in hakim sınıfların köylüyü toprağa bağlamak amacıyla çıkardıkları yasalara atıfla yaptıkları tartışmaya değinmiştik. Buna göre, söz konusu yasalar varolan sınıf ilişkilerine dokunmaksızın, köylülerin şehirlere göç etmesini ve kırlarda işgücü kıtlığının ortaya çıkmasını önlemeyi amaçlıyordu. 1920 ve 1930'ların Türkiye koşullarında toprak dağıtım tartışmalarının arkasında bu noktayı da içeren bir dizi kaygı bulunmaktaydı. Birincisi, kentlerde önemli oranda istihdam yaratacak nitelikte bir sanayi yoktu. Köylerden kentlere doğru bir göç dalgasının başlaması durumunda yeni rejimin bir dizi ciddi ekonomik ve siyasi sorunla karşı karşıya kalması kaçınılmazdı. İkincisi, topraksızlığın yarattığı huzursuzluk ve tepki rejimin tarım bölgelerinde tesis etmeye çalıştığı düzeni tehdit etmeye adaydı. Son olarak, Kürt toprak ağalarının önemli bölümü rejime bağlanmış olsa da, Kürt hareketine liderlik ederek sistemi tehdit etme potansiyeline sahip bir elit kesimin bölgede halen mevcut olduğu 1925'teki Şeyh Sait İsyanı sırasında açıkça görülmüştü. Bu ağaların zayıflatılmasını amaçlayan bazı düzenlemelerin yapılması düşünülüyordu. Böylelikle kırlarda huzursuzluğun doğmasını önleme, kentlere göçün önlenmesi ve Kürt bölgesindeki rejim muhalifi elitin gücünün kırılması sağlanabilecekti. 1926'da toprakta özel

31 "Atatürk'ün Nutukları," *Ülkü* 10, no: 57, Kasım 1937; aktaran: Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta- Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 122.

32 Karaömerlioğlu, "Elite Perceptions of Land Reform in Early Republican Turkey," *Journal of Peasant Studies* 27, no: 3, Nisan 2000, s. 116.

Devrimci Marksizm

mülkiyetin yeniden düzenlenmesinin ardından Kürt bölgelerinde ortakçıların bir bölümüne öteden beri işledikleri toprakların–yasal bakımdan devlete ait olan- bir bölümünün bırakılmasının³³ ardında bu amaç yatıyordu. Elbette bu önlem bölgedeki hakim düzene ve CHP’li toprak ağalarının çıkarlarına hiç dokunmadan uygulanmıştı. Bunun haricinde ciddi bir toprak dağıtımı gerçekleşmedi.

1939-45 arasındaki İkinci Dünya Savaşı sırasında kırlardaki huzursuzluk doruğa çıktı. Kentlerde ortaya çıkan kıtlık tehlikesini önleme gerekçesiyle köylülerin elindeki ürüne jandarma zoruyla, piyasa fiyatının oldukça altında fiyatlarla el konulması ve vergilerin artırılması yoksul köylülüğün tek parti iktidarına karşı duyduğu nefreti arttırdı. Aynı dönemde yerel ve merkezi otoritelerle sağlam ilişkileri olan büyük toprak sahipleri bu önlemlere takılmadan ürünlerini el altından kentlere ulaştırıp fahiş fiyatlarla satarak ciddi miktarda sermaye biriktirebildiler.³⁴

Emperyalist savaşın ardından gerek uluslararası alanda yaşanan değişimlerin zorlaması ile, gerekse toplumdaki huzursuzluğun kontrol edilebilir kanallara akıtılarak soğurulmasını sağlamak için çok partili yaşama geçme kararı alındı. Bu geçiş elbette oldukça kontrollü biçimde gerçekleşti. Kurulan sol sendika ve partilerin derhal kapatılması bu siyasal açılımın sınırlarını gösteriyordu. Köylülerin CHP’ye duyduğu öfkeyi ortadan kaldırmak üzere 1946’da Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gündeme getirildi. Bu yasa, yukarıda belirtilen sınırlı çerçeveyi aşmayacak şekilde düzenlenmişti. Esas olarak devlete ait toprakların dağıtılmasını öngörüyordu. Ancak, aralarında eski başbakan Recep Peker’in de bulunduğu bir dizi siyasetçi ve bürokratın CHP’yi yoksul köylülerin yanında gösterme kaygısıyla yasaya son dakikada ekledikleri 17. madde ciddi bir tartışmaya yol açtı. Bu madde, devlete gerekli gördüğü hallerde toprak sahiplerinin mülkiyetindeki tarım arazilerinin bir bölümünü –toprak sahibine bedelini ödeme şartıyla- bu toprakları işleyenlere dağıtma hakkını veriyordu.³⁵ Belli ki, CHP’yi kurtar-

33 Zülküf Aydın, “Household Production and Capitalism: A Case Study of South-eastern Turkey,” *The Rural Middle East-Peasant Lives and Modes of Production* (derleyenler: Kathy ve Pandeli Glavanis) içinde, Londra, New Jersey: Zed Books, 1990, s. 169.

34 İkinci Dünya Savaşı döneminde devletin tarım politikalarının köylülüğün üst ve alt sınıfları üzerindeki etkisi için bkz: Şevket Pamuk, “War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945,” *Peasants and Politics in the Modern Middle East* (derleyenler: Johns Waterbury ve Farhad Kazemi) içinde, Miami: Florida International University Press, 1991, s. 125-142.

35 Daha sonraları iptal edilen 17. maddenin tam metni şöyledir: “Topraksız ve az topraklı ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte olan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden az olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16 ncı maddelerin hükümleri işlemez, geçici mevsim işçileri hakkında bu hükmün uygulanmaz, işçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder” (Duran Taraklı, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları*, Ankara: ODTÜ Yayınları, 1976, s. 49).

ma kaygısına düşmüş bir grup –İnönü'nün aksi yöndeki uyarılarına rağmen- bu maddeyi yasaya eklemeyi uygun bulmuştu. Emin Sazak ve Adnan Menderes'in başını çektiği CHP içindeki toprak sahipleri grubu bu maddeye şiddetle karşı çıktılar. Demokrat Parti'nin (DP) kuruluşuyla sonuçlanan parti içi muhalefet hareketi böyle başladı.

CHP, DP ve Köylülük

Bazı Kemalistlerin iddialarının aksine, bu yasanın ardından büyük toprak sahiplerinin tamamı CHP'yi terk etmediler. CHP'deki çatlamadan kaygı duyan İnönü, kanunun çıkarılmasından kısa bir zaman sonra Adanalı toprak ağası Cavit Oral'ı tarım bakanı yaparak hakim sınıflara çıkarlarının sarsılmayacağına dair güvence verdi. Çok geçmeden 17. madde yasadan çıkarıldı. Bu arada, hiçbir büyük toprak sahibinin toprağına dokunulmadı.³⁶ İronik biçimde, CHP'yi kurtarmak için çıkarılan bu yasa partinin bölünmesine yol açtığı gibi toprak dağıtımı konusunda DP'yi kuran kadrolarla hiçbir fark ortaya koyamadığı için CHP'nin yoksul köylülük nezdindeki itibarını da arttırmadı. Bu noktada, Demokrat Parti'yi 1950'de iktidara taşıyan siyasal süreci tamamen yanlış okuyan iki karşıt tezi hatırlayalım. Bunların ilki, süreci “toprak reformu yapmak isteyen” CHP'ye karşı “toprak sahiplerinin partisi” DP'nin zaferi biçiminde sunarak köylüleri akılsız ve gerici olmakla suçlamaya meyillidir. Bunun yanı sıra, köylülerin kendi çıkarlarını “bürokratların partisi” CHP'ye karşı “halkın partisi” DP'ye destek vererek koruduğunu, toprak reformunun köylülük için zaten pek de önemli olmadığını ileri süren bir karşı tez de mevcuttur. Her iki görüş de geçersizdir. 1946-50 arasında ne CHP ne de DP toprak reformu konusunu gündemde tutmamaya dikkat etmiştir. Yasaya başından itibaren karşı çıkan DP'nin böyle yapması normaldir. CHP'nin de aksini yapmak için fazla bir nedeni yoktur. Yasanın ihtilafa yol açan tek maddesi olan 17. maddeyi çok kısa bir zaman sonra ortadan kaldıran, dahası toprak reformunu yapma görevini kendisi toprak ağası olan bir bakana veren CHP'nin bu konuyu DP'ye karşı bir koz olarak kullanması imkânsızdı. CHP bu konuyu demagojik biçimde bile olsa gündeme getiremezdi, zaten getiremedi de. Bu nedenle, DP'nin 1950'deki zaferiyle sonuçlanan süreci toprak reformu konusundaki **sözde** ihtilafa dayanarak okumak mümkün değildir. Dahası, 1950 seçimlerine gidilen süreçte köylülerin yoksulluğunu gündeme getiren parti CHP değil DP'dir. Yirmi yedi yıldır ülkeyi yöneten CHP'nin köylüye söyleyecek tek bir sözü dahi yoktu. Buna karşın, (tamamı eski CHP'li olan) DP'liler köylülerin yoksulluğunu, üzerlerindeki jandarma baskısını sürekli gündemde tutmuş, köylünün zenginle-

36 Bu yasanın çıkmasının ardından kurulan toprak dağıtım komisyonlarının 1947 ile 1972 arasında dağıttığı toprakların yalnızca binde üçü özel kişilere aitti (Çağlar Keyder, Şevket Pamuk, “1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler,” *Yapıt*, sayı: 8, Aralık 1984-Ocak 1985, s. 54).

Devrimci Marksizm

şerek başı dik dolaşması için DP'ye oy vermesi gerektiğini söylemiştir. İktidar partisi CHP'nin 1946'daki seçimlere hile karıştırması ve verdikleri oyu geçersiz kılması sonucunda öfkesi daha da bilenen yoksul köylü yığınlarının –kendilerini örgütlemeye aday bir devrimci partinin bulunmadığı koşullarda- DP'ye destek vermesinde şaşırtıcı bir durum yoktur. Tersini yapıp CHP'ye oy verselerdi daha şaşırtıcı olurdu.

DP'nin iktidar dönemi boyunca köylü kitlelerini kendine bağlamada CHP ile kıyaslanamayacak ölçüde başarılı olduğunu belirtmek gerekiyor. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde 1947-50 arasında 1,5 milyon dönümlük arazi 33 bin köylü ailesine dağıtılmışken, DP'nin iktidarda olduğu 1950-60 arasında 16,5 milyon dönümlük arazi 312 bin köylü ailesine dağıtılmıştır.³⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi, bu dağıtımlar varolan mülkiyet sistemine dokunulmadan, az topraklı bir köylü kitlesini toprağa bağlama amacına uygun olarak yapılmıştır. Ziraat Bankası'nın verdiği düşük faizli kredilerin 1948-58 arasında on kat artırılması³⁸ ve devletin ürün taban fiyatlarını düşük olmayan bir seviyede tutması yalnızca büyük toprak sahiplerinin değil, orta ve alt sınıf köylülüğün de DP'ye desteğini devam ettirmesini sağlamıştır.

Öte yandan, DP dönemindeki gelişmeleri yalnızca köylüyü toprağa bağlamaya yönelik popülist önlemlere bakarak anlamak mümkün değildir. 1940'ların sonunda başlayan, DP iktidarı döneminde hızlanan (ve DP iktidarına son veren 27 Mayıs darbesi sonrasında **farklı bir çerçevede** devam eden) tarımın modernleşmesi süreci tarımsal bölgelerdeki mülksüzleşme ve sınıfsal farklılaşma dinamiklerini harekete geçirmiştir. Tarım ve köylülüğün bugünkü durumunu anlamak için bu sürece yakından bakmak gerekiyor.

Tarımda kapitalizmin gelişimi, mülksüzleşme ve sınıf mücadeleleri (1950-1980)

İkinci emperyalist paylaşım savaşının ardından dünya kapitalist sistemi ABD'nin öncülüğünde yeniden kuruldu. Dünya kapitalizmine baştan beri zaten bir biçimde bağlı olan Türkiye, bu dönemde de kapitalist kampın içinde yer aldı. 1950 yılında Kore Savaşı'na asker göndererek emperyalizme sadakatini yeniden kanıtlayan rejim, emperyalist sistemin siyasi-askeri birliğini temsil eden NATO'ya 1952'de katılarak buradaki konumunu netleştirdi. Savaşın yarattığı yıkımı geride bırakarak yeniden genişlemeye başlayan dünya kapitalist ekonomisinin içine girdiği yeni işbölümünde Türkiye'ye tarım ürünleri ihracatçısı rolü biçilmişti. Marshall Planı çerçevesinde kurulan, Avrupa'nın savaşta yıkılan

37 Taraklı, s. 117, 122.

38 Çağlar Keyder, "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi," *Yapıt*, sayı: 11, Haziran-Temmuz-Ağustos 1985, s. 102.

ekonomisini yeniden kurmayı amaçlayan Avrupa Kalkınma Programı'nın kapsamı, Türkiye'yi de içerecek şekilde genişletildi. Bu çerçevede, Türkiye tarımını modernleştirmek üzere büyük miktarda dış yardım ve kredi ülkeye aktarılmaya başlandı. Bunun sonucunda, tarım sektöründe altyapı ve teknoloji bakımlarından büyük çaplı gelişmeler ve yapı değişiklikleri yaşandı. Karayolu yapımı için devasa yatırımların aynı dönemde başladığını da eklemek gerekiyor. Farklı bölgelerin karayoluyla birbirine bağlanması tarımın ulusal pazara ve dünya pazarına daha sıkıca eklenmesine yol açtı. Tarımın büyük bir hızla ticarileşmesiyle birlikte geçimlik üretim neredeyse tamamen sona erdi.

Bu noktada bir uyarı yapmak gerekiyor. Yaşanan muazzam modernleşme, makineleşme ve yapı değişikliği Türkiye'nin uluslararası işbölümündeki yeni konumuna bağlı olarak başlamış olsa da, bu konumun değişmesi sonrasında da devam etmiştir. Bilindiği gibi, DP hükümetleri 1950-60 arasında sanayiden çok tarıma kaynak aktarmış ve büyük toprak sahipleri ile tarım ürünleri ticaretiyle uğraşan sermaye kesimi, sanayi sektörüne kıyasla daha çok teşvik ve yardım görmüştür. Bu durum, Türkiye'nin yeni uluslararası işbölümü ile olan ilişkisiyle de uyumludur. Öte yandan, DP hükümetini deviren 27 Mayıs darbesinin ardından büyük toprak sahipleri iktidar bloğunun içinden çıkarılmış, devletin kredi ve teşvik olanakları daha çok sanayi burjuvazisine tahsis edilmiş ve ekonominin ağırlığı tarımdan (ithal ikamesine dayanan) sanayiye doğru kaydırılmıştır. Ancak, bu durum tarımdaki yapı değişimini durdurmamış, aksine önceki dönemde başlayan makineleşme, pazara açılma ve proleterleşme eğilimi bu dönemde hız kesmeden devam etmiştir. Bu nedenle, tarımdaki yapısal değişimi DP iktidarı dönemiyle sınırlamamak ve 1950-80 dönemini (kapitalist gelişim stratejilerindeki farkları ihmal etmeksizin) bir bütün olarak incelemek gerekiyor.

Bu uyarının ardından, yaşanan yapı değişimine kısaca bakalım. Tarımın makineleşmesi, bir dizi göstergeye bakılarak incelenebilir. Burada yalnızca en temel

Tablo 1. Türkiye'de Traktör ve Biçerdöver Sayısı (1936-1980)³⁹

Yıl	Traktör sayısı	Biçerdöver sayısı
1936	961	104
1940	1066	57
1948	1750	994
1952	31415	3222
1957	44144	6523
1962	43747	6072
1967	74982	7840
1970	105865	8568
1975	243066	11245
1980	436369	13667

39 Bu tabloyu hazırlarken başvurulan kaynaklar: Adnan Güriz, "Land Ownership in Rural Settlements," *Turkey-Geographic and Social Perspectives* içinde (derleyenler: Peter Benedict, Erol Tümertekin, Fatma Mansur), Leiden: E. J. Brill, 1973, s. 88; Mesut Doğan, "Türkiye Ziraatinde Makineleşme: Traktör ve Biçerdöverin Etkileri," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü-Coğrafya Dergisi*, sayı: 14, 2005, s. 69, 74.

Devrimci Marksizm

göstergeler olan traktör ve biçerdöver sayılarına bakacağız.

Tablo 1’de görüldüğü gibi, 1948 yılı itibarıyla Türkiye’de yalnızca 1750 traktör bulunuyorken bu sayı 1957’de 44 bini geçmiş, 1975’te 243 bine ulaşırken, 1980’de 436 binin üzerine çıkmıştır. Biçerdöver sayısının artış hızı traktördeki kadar fazla olmasa da kayda değerdir. 1948’de Türkiye’de yalnızca bine yakın biçerdöver bulunurken, bu sayı 1957’de 6500’e yükselmiş, 1975’te 11000’in üzerine çıkmış ve 1980’de 14000’e yaklaşmıştır. Aynı dönemde modern gübre ve girdi kullanımında gerçekleşen artış da hesaba katıldığında, tarımın altyapı ve teknoloji bakımından oldukça değiştiği görülür. Makineleşmeye bağlı olarak, daha önceden işlenmeyen topraklar tarıma açılmıştır. 1950’de 14,5 milyon hektar olan işlenmekte olan tarım alanı 1962’de 23 milyon hektara yükselmiştir.⁴⁰

Bu noktada yanıtlanması gereken soru yaşanan bu değişimlerin köylülük içindeki farklı sınıfları hangi şekilde etkilediğidir. Bu değişikliklerin mülksüzleşmeye ve proleterleşmeye yol açıp açmadığını araştırmak özellikle önemlidir.

Toprak dağılımı

Tamamen topraksız köylü ailelerinin oranı 1952’de yüzde 14,5, 1963’te yüzde 9,1, 1970’te ise yüzde 11,6’dır. Dahası, toprak sorununun boyutu yalnızca tamamen topraksız ailelere bakarak anlaşılabilir. Az topraklı aileler tabloya mut-

Tablo 2. Türkiye’de Toprak Dağılımı (1952-1980)⁴¹

Dönüm	1952		1963		1970		1980	
	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %	Aile %	Toprak %
0-20	30.6	4.3	40.9	7	44.4	8	28	3.9
21-50	31.5	14.3	27.8	17.3	28.2	18.7	32.5	15.7
51-100	21.9	20.7	18.1	23.9	15.7	22	21	21.4
101-200	10.3	19.3	9.4	23.7	7.7	21.5	11.9	24
201-500	4.2	16.6	3.2	17	3.1	17.9	5.4	22.7
500+	1.5	24.8	0.6	11.1	0.9	11.9	0.7	12.3

40 Barış Karapınar, “Land Inequality in Rural Southeastern Turkey: Rethinking Agricultural Development,” *New Perspectives on Turkey*, sayı: 32, Bahar 2005, s. 167.

41 Haluk Kasnakoğlu, “The Impact of Agricultural Adjustment Programs on Agricultural Development and Performance in Turkey,” FAO Haziran 1994, Ankara; aktaran: Mine Eder, “Political Economy of Agricultural Reforms in Turkey,” *La Turquie et le Développement* (derleyen: Ahmet İnsel) içinde, Paris: L’Harmattan, 2003, s. 216.

laka dahil edilmelidir.

1952 ile 1980 arasındaki tarım sayımlarını özetleyen Tablo 2'nin gösterdiği gibi, 20 dönümün altında toprağa sahip olan ailelerin oranında 1952'den 1980'e kadar ciddi bir azalma yaşanmamıştır. Aynı şekilde, toprak dağılımında eşitlenmenin ortaya çıkmadığı, varolan eşitsizliklerin devam ettiği de ortadadır. 1952'den 1980'e kadar köylü ailelerinin yaklaşık yüzde altmışlık bölümü toplam tarım arazilerinin yüzde 25'inden azını işlerken, yüzde beşin altındaki bir kesim toplam arazilerin üçte birini elinde tutmuştur. Burada iki noktanın altı özellikle çizilmelidir. 1950-80 dönemi kırlardan kentlere doğru yığımsal göçlerin yaşandığı bir dönemdir. Kır nüfusu bu dönemde yüzde 75'ten yüzde 50'ye inmiştir. Göç edenlerin önemli bölümünün topraksız ve az topraklı kesim olduğunu biliyoruz. Bu kesimin çoğunluğunun değilse bile bir bölümünün topraklarını tamamen elden çıkardığı tahmin edilebilir. Buna rağmen, az topraklıların oranında azalma görülüyor. Ek olarak, özellikle toprak dağılımındaki eşitsizliğin yoğun olduğu bölgelere ilişkin istatistiklerde büyük toprak mülkiyetinin olduğundan az, küçük mülkiyetin ise olduğundan fazla görüldüğü bilinen bir gerçektir. Büyük toprak sahibi ailelerin toprakları aile bireyleri ve güvendikleri kişilerin üzerine tapulararak kayıtlara geçirdiği öteden beri sır değildir. Bu ailelerin siyasi nüfuzlarına dayanarak bazı yerlerde kadastro çalışmalarını engelledikleri de bilinmektedir.⁴² Bu noktalar dikkate alındığında, tarımın dönüşümünün alt sınıflar üzerindeki olumsuz etkisinin daha bile fazla olduğu düşünülebilir.

Mülksüzleşmenin iki yüzü

1951 ile 1954 arasında 40 bin traktörün köylere girmesiyle bir milyon civarındaki köylünün yaşamı altüst olmuştur.⁴³ Makineleşme ile birlikte gerek Kürt köylerinde gerekse de Çukurova'da yaşamını ortakçılıkla sürdüren geniş bir yoksul köylü kitlesi büyük toprak sahipleri tarafından işledikleri topraklardan kovulmuştur. Yaşar Kemal'in 1951'de Diyarbakır'da yaptığı gözlemler bu süreci canlı biçimde tasvir ediyor:

Burada beyler var. Toprak beyleri. Her beyin elinde üç köy var, dört köy, beş köy, on köy var. Bir ailenin de elinde otuz köy var. Eskiden köylerinin sayısı yetmiş iki imiş, gerisi ellerinden çıkmış. Bu köylerde oturup da toprağı işle-

42 1964 ve 1965 yıllarında Çukurova'daki köylerde ayrıntılı saha araştırmaları yapan Mübeccel Kıray, küçük mülkiyetin hakim olduğu arazilere ilişkin kadastro çalışmalarının tamamlanmasına karşın, toprak sahiplerinin basıncı sonucunda büyük çiftliklerin bulunduğu yerlerde ciddi bir ilerleme kaydedilmediğini belirtmektedir (Mübeccel B. Kıray, *Seçme Yazılar*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999, s. 56, 70).

43 Kemal Karpat, *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Londra: Cambridge University Press, 1976, s. 56.

Devrimci Marksizm

yen köylüler, bu beylerin yarıcılarıdır. Adam, eker, biçer, çıkarır; yarıcı beyin... Adama, bey öküz ve tohum verirse üçte ikisi beyin [...] Beyler Diyarbakır'da otururlar. Bu yıllarda beyler Marshall yardımından traktör alıyorlar. Traktör makineleşmeye doğru gidiyor. Yarıcının yerini makine alıyor. Ve topraktan atılıyor köylü. Bey köylerinden ağa köyelerine, şehre göç başlıyor.⁴⁴

Aynı tip mülksüzleşmenin net olarak gözlemlendiği bir diğer bölge Çukurova'dır. Kürt bölgesinde bir dizi coğrafi, ekonomik ve siyasal nedenden dolayı daha yavaş ilerleyen topraktan kovulma, mülksüzleşme süreci Çukurova'da hızla tamamlanmıştır.⁴⁵ Yaşar Kemal'in 1955'te Çukurova'da yaptığı gözlemler de aynı olguya işaret etmektedir: "Bir otomobile Yüreğir toprağına açıldık. Tarlalarda yalnız makineler gördük. Eskiden ovalarda ırgat dizileri olurdu [...] Şimdi çok az insan var. Makineler almış ortalığı, ovada makine gürültüsü... Makine gülüyor, ağa gülüyor. İşsiz kalmışların hali hal değil."⁴⁶ Eric J. Zürcher, Çukurova'daki büyük dönüşümün Türkiye'nin diğer bölgelerinden farklı niteliğine şöyle dikkat çekiyor:

Çitleme diğer bölgelerde yaygın biçimde görülen bir olay değildi. Bir araştırmaya göre bu şekilde yerlerinden edilenler köy nüfusunun sadece yüzde 4'üydü ve bunların ancak beşte biri köylerini terketmişti (Köyde kalanların çoğu tarıma açacak toprak bulabilmişlerdi). Ama Çukurova'yı da içine alan bölgede nüfusun yüzde 12,4'ü toprağından çıkarılacaktı. Çukurova'nın kendisinde ise bu oran belki de daha yüksekti. Pamuk tarımında sadece mevsimlik işçiye ihtiyaç duyulduğundan çitleme hemen bol kazançlar sağladı ve 1950'lerde bir tek hasatla servetler kazanıldı. Bölgenin merkezi Adana'nın nüfusu 1950'lerde iki kat arttı. Bu dönemde Adanalılar hızla zenginleşen şehirlere özgü davranışlar gösteriyorlardı. Dönemin hikayelerinde Vahşi Batı'ya yapılan benzetmeler çok yaygındı ve kişi başına Cadillac sayısının çoğu Amerikan şehriden çok daha yüksek olduğu belki de doğrudu. Bu büyük toprak sahipleri arasında daha başarılı olanları pamukçuluktan çırçır fabrikalarına, iplik sanayiine, tekstil işine atladılar. 1970'lerde, Türkiye sanayii en şaşaalı günlerini yaşarken, birbirleriyle çekişen beş veya altı büyük "holding"den en az ikisine sahip olan müteşebbislerin izlediği yol bu olmuştu. Çukurova benzersiz bir örnektir. Türkiye'nin başka hiçbir bölgesinde, tarımsal artık bu boyutta ilkel birikim sağlayacak ve ticarete böyle fırsatlar verecek ölçüde yoğunlaşmış değildi.⁴⁷

Yukarıda açıklanan mülksüzleşme türüne diğer bölgelerde de yer yer rastla-

44 Yaşar Kemal, *Bu Diyar Baştan Başa*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1971, s. 29, 30.

45 Aydın, s. 176, 177.

46 Kemal, s. 492.

47 Eric J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001 (11. basım), s. 192.

mak mümkün olmakla birlikte, bu bölgelerde daha farklı ve karmaşık bir mülksüzleşme süreci yaşanmıştır. Bu mülksüzleşme sürecini köylüyü topraktan kopmaya zorlayan bir dizi faktörün bileşkesi olarak tanımlamak mümkündür:

Mülksüzleşme kavramı yalnızca mutlak olarak tüm toprağın ve üretim araçlarının yitirilmesini içermez. Bu kavram aynı zamanda küçük ve orta üreticilerin topraklarının bir bölümünü kaybederek ya da kaybetmeden de yaşam koşullarının kötüleşmesini ve bu arada tüketim düzeylerinin düşmesini, küçük ve parsel işletmelerin zaman içinde çoğalması sürecini içerir. Bilindiği gibi özellikle geri kalmış ülkelerde tarım ve sanayi işçilerinin azımsanmayacak bir bölümü çok uzun süreler genellikle verimsiz topraklarda yer alan parsel işletmelerini koruyabilmektedirler. 1973 verileri sanayi işçilerinin %5,6'sının, tarım işçilerinin %0,75'inin, küçük esnaf ve sanatkârların %4,2'sinin toprak sahibi olduğunu göstermektedir. Bu oranlar, doğal olarak, bölgelere göre çok büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Karadeniz Bölgesi'ndeki parsel işletmelerin %11,4'ü sanayi işçilerine aittir. Doğu Anadolu'da yapılan bir saha araştırmasının sonuçları da köy dışında yaşayan toprak sahiplerinin yaklaşık %13'ünün işçi olduğunu ve bunların toplam köy dışında yaşayan toprak sahiplerine ait toprağın %1,8'ine sahip bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mülksüzleşme kavramı ancak topraksızların yanı sıra büyük toprak gereksinimi olan ya da tarımdan kopmuş aileleri de kapsadığı zaman anlamlı bir gösterge olmaktadır.⁴⁸

Bu açıklama, Kautsky ve Lenin'in tarımdaki proleterleşme sürecini açıklarken başvurdukları kıstaslara benzer türde kıstaslar sunmaktadır. Her biri oldukça önemli olan makineleşmeye bağlı fazla emeğin ortaya çıkışı, tarlaların geçime yetmeyecek parsellere bölünmesi, tefecilere ve bankalara borçlanma vb. nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan kentlere göç etme ve proleterleşme baskısı, bu yıllarda geçmişle kıyaslanmayacak ölçüde ağırlaşmıştır. Bu durum, bir yandan ellerindeki toprak yetmediği için tarım ve sanayide mevsimlik işçi olarak çalışan büyük bir yarı-proleter kesimin ortaya çıkmasına neden olurken (çiftçi ailelerinin yüzde altmışının elli dönümden az toprağa sahip olduğunu yukarıda belirtmiştik), bir o kadar sayıda emekçinin kentlere yığınlar halinde göç etmesine neden olmuştur. 1940'ta toplam nüfusun yüzde 81'i kırlarda yaşarken 1980'e gelindiğinde bu oranın yüzde 50'ye düşmüş olmasının en önemli nedeni budur. 1961'de Federal Almanya hükümetiyle yapılan göçmen işçi antlaşmasının ardından Batı Avrupa ülkelerine doğru başlayan işçi göçü dalgası sırasında 1 milyonun üzerinde insanın göç etmek için başvurmasının ve 1970'ler itibarıyla yedi yüz binin üzerinde insanın bu ülkelere göç etmesinin ardındaki önemli nedenlerden birisi de budur.⁴⁹

48 Mine Çınar, Oya Silier, *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1979, s. 23, 24.

49 Batı Avrupa'ya doğru başlayan ilk göç dalgası sırasında göç edenlerin büyük bölümü kentlerde yaşayan, nispeten kalifiye işgücüne sahip işçilerden oluşuyordu. Kırsal bölgelerden gelenlerin göçmen kitlesi içindeki oranı 1970'lere doğru giderek arttı.

Devrimci Marksizm

Kısaca ifade etmek gerekirse, mülksüzleşmenin harekete geçirdiği proleterleşme dinamikleri büyük bir yarı-proleter ve proleter kitlesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Farklı bölgelerde farklı biçim ve tempolarda ilerleyen proleterleşme süreci, günümüzde de devam etmektedir.

Kırlarda sınıf mücadelesi ve köylü hareketleri (1950-1980)

Marx, sanayi devrimi sırasında yaşanan sınıf mücadelelerini ele alırken makina kırıclarının mücadelelerine de yer verir. Üretim araçlarında kaydedilen her teknolojik yeniliğin çok sayıda emekçiyi işinden etmesine tepki olarak gelişen makina kırıclarının mücadelesi, sendikaların ve işçi partilerinin henüz gelişmediği dönemlerdeki en önemli işçi hareketiydi. Marx, 17. yüzyılda tüm Avrupa'ya yayılan dokuma tezgahı bantlarını tahrip etme kampanyasını ve su gücüyle çalışan ilk yün kesme makinesinin 1758'de yüz bin işçinin katıldığı bir eylemde yakılması olayını bu çerçevede anar. Buhar gücüyle çalışan dokuma tezgahlarına karşı İngiltere'deki işçilerin öfkesini temsil eden Ludist hareketin on dokuzuncu yüzyılın ilk on beş yılındaki işçi mücadelelerine damga vurduğunu belirtir.⁵⁰ Türkiye kırlarındaki ilk büyük makinalaşma dalgasının yaşandığı 1950'lerde makinalaşma nedeniyle ortaya çıkan işsizliğe öfkenin makinalara yöneltildiğini görüyoruz. Yaşar Kemal, Çukurova'daki yoksul köylülere dair gözlemlerinde bu noktaya şöyle dikkat çekiyor:

Düşmanlıklar da türlü türlü... Kimisi, bir traktörün en can alıcı yerini söküp parçalıyor, kimisi Çukurova'daki bütün motörleri imha edecek çareler düşünüyor. Bunlardan birisi aylarca düşünüp taşınmış, toptan imha için aradığı çareyi bulmuştu. Zımpara tozunu traktörlerin motörlerine atmak. Tabii bunu hiçbir zaman tatbik edemedi. Düşmanlık, topraksızlıktan doğuyor. Topraksızların, traktöre bir diş gıcırdatışları var ki...⁵¹

Kemal, başka eserlerinde de yer yer bu konuyu anar. Konu hakkında kapsamlı tarih çalışmaları henüz yapılmadığı için bu tür hareketlerin nerelerde hangi boyutlarda gerçekleştiği hakkında fazla bilgimiz yok. Ancak en azından Çukurova'da bu yöntemin bir müddet boyunca denendiğini biliyoruz.

1950-80 döneminde yoksul köylüler esas olarak iki temel eylem biçimini kullanmışlardır: toprak işgali ve üretici mitingleri. Her iki eylem biçiminin de esas olarak 1960'ların ortalarından itibaren, kentlerdeki işçi sınıfı mücadelelerinin yükselişine paralel olarak geliştiğini tespit etmek mümkündür. Burada öncelikle bu eylemlerin tarihsel gelişimini kısaca inceleyeceğiz, ardından sol ve devrimci hareketlerin köylülükle kurduğu ilişki hakkında bir değerlendirme yapacağız.

⁵⁰ Marx, s. 554.

⁵¹ Kemal, s. 494.

Türkiye'deki toprak mücadelesinin yüzyıllar öncesine dayanan kökleri bulunuyor. Öte yandan, cumhuriyetin başlangıcından 1960'lara kadar yaşanan toprak mücadelelerine dair ayrıntılı tarih çalışmaları bulunmadığı için bu konudaki bilgi oldukça sınırlı. Bununla birlikte, köylülerin toprak sorununu çözmek için önlerine çıkan her fırsatı kullandıklarını biliyoruz. Örneğin Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini fırsat bilen yoksul köylülerin bazı bölgelerde büyük çiftlikleri işgal etmeye yöneldiklerini, bu eylemlerinin meşruiyetini ülkeye artık demokrasinin geldiğini, demokrasinin ise toprak dağıtımına anlamına geldiğini söyleyerek savunduklarını biliyoruz.⁵² Bu tür eylemlerin yaygınlık derecesine dair ayrıntılı çalışmalar mevcut değilse bile, toprak talepli ciddi bir köylü hareketinin ortaya çıkmadığını da biliyoruz.

1960'ların ortalarına doğru gelindiğinde, alt sınıflar arasında hızla yayılan mücadele dalgası az topraklı ve topraksız köylülerin de harekete geçmesine neden oldu. 1968'den 12 Mart 1971'e doğru giden süreçte neredeyse her bölgede toprak işgalleri gerçekleşti. 12 Mart döneminin sonrasında ise bu dönemde olduğu kadar yaygın olmamakla birlikte, toprak dağılımındaki adaletsizliğin oldukça fazla olduğu Çukurova, Maraş ve Kürt bölgelerinde şiddetli mücadelelere tanık olundu. Bu dönemdeki toprak işgallerinin en önemli özelliklerinden biri tamamen topraksızların yanı sıra, yoksul (ve zaman zaman orta) köylülerin de işgallere katılmasıdır. Üretici eylemlerini açıklarken yeniden döneceğimiz tüccar-tefecilerin baskısı altında yoksullaşma olgusu, toprak işgallerine bu kesimlerin de yoğun olarak katılmasına neden olmuştur. Dönemin en sert toprak mücadelelerinin yaşandığı birkaç bölgeden biri olan Maraş'taki Pazarcık Ovası'na ilişkin aşağıdaki ayrıntılı gözlem, toprak dağılımındaki eşitsizliğin yanı sıra, bu olguya da işaret etmektedir:

Pazarcık Ovası, Söke ve Çukurova bölgeleri gibi, pamuk üretilen, kapitalist üretim ilişkilerine açılmış bir bölgeydi. Burada da toprak, çok değerliydi. Yüz dönüme sahip birisi, eğer toprağını sürececek yeterli tarım aracına sahipse, zengin köylü sayılıyordu. Beş-on bin dönüm toprağa sahip Emiroğlu gibi toprak ağaları da vardı. Bu büyük toprak ağaları, yeterince sermayeye ve tarım aracına sahip olduklarından, kendi topraklarını, tarım işçisi kiralayarak işliyor, pamuğu toplatıyor ve böylece büyük kârlar elde ediyorlardı [...] Kimi köylüler, 40-50 dönüm civarındaki topraklarını, yeterince üretim aracına (özellikle traktöre) ve sermayeye sahip olmadıkları için, bu olanaklara nispeten sahip orta ya da zengin köylülere icara ya da ortağa vermek zorunda kalıyorlardı [...] Bu sömürücü kesim, kasaba ve şehirlerdeki tefeci-tüccarlardı. Bunlar tarım ilacı ve aleti ticaretiyle uğraşan ya da pamuğu işleyen çırçır fabrikalarının sahipleriydi. Köylü kitlesini bir bütün olarak sömüren kesim buydu [...] Köylü üretimi sür-

52 Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 48; aktaran: Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 105.

Devrimci Marksizm

dürebilmek için yüksek faizle borç aldığı tüccara bağımlı hale geliyor, ürettiği malını ona yine düşük fiyattan satmak zorunda kalıyor, düşük fiyattan sattığı için yine ondan borç alıyor, böylece bu kısır döngü sürüp gidiyordu. Ovadaki toprak ağalarıyla yoksul ve orta köylüler arasındaki çelişki, toprak ağalarıyla tarım işçileri arasındaki çelişkiden farklı nitelikteydi. Bu, sömüren-sömürülen ilişkisinden çok, geniş topraklara sahip olanla, yeterince toprağı olmayanlar arasındaki çelişkiydi. Tefeci-tüccarın ağır sömürüsü altındaki köylüler, bu bağımlılığı kırmanın, ancak paraya dayanan kapitalist sistemin yıkılmasıyla mümkün olduğunu bildiklerinden, içinde buldukları durumdan kurtulabilmek için nispeten daha alımlı bir hedefe yönelmişlerdi: Toprak ağalarının topraklarını ele geçirmek.⁵³

Toprak işgallerinin ikinci önemli özelliğı, Osmanlı toprak düzeninden miras kalan ve çoğu zaman büyük toprak sahiplerinin işine yarayan tapu kayıtlarının karmaşık ve düzensiz oluşunun bu yıllarda yoksul köylüler tarafından kendi lehlerine değerlendirilmesidir:

Tüccara borcunuzu inkâr edemezsiniz, ama köycek birleşip ağanın topraklarından bir kısmını işgal edebilir ve bu toprakların aslında size ait olduğunu iddia edebilirsiniz. Ağaların bu toprakların tapusuna gerçekten sahip olup olmadığı bile belli değildi. Olsa bile, yıllarca sürecektir eski tapuların ispatlanması davaları sırasında, köylü fiilen toprakları işler, hiç değilse biraz belini doğrulturdu [...] Toprak işgallerini teşvik eden, “hesap adamı” köylüler için işgal eylemlerini mantıklı kılan buydu.⁵⁴

1969’da İzmir’in Torbalı ilçesinin Atalan köyünde yaşanan toprak işgali deneyimi hakkındaki aşağıdaki gazete haberi, köylülerin yasallık retorliğini tersine çevirerek büyük toprak sahiplerine karşı kullandığını gösteriyor:

Kadastro memurlarının ağalardan yana çıktığını belirten komite sözcüsü Muhtar Sabri Güleç uzun uzun anlatıyor: “Biz kanunlara karşı gelmiyoruz, bunu duyusun başımızdaki büyükler. Tapu kayıtlarına göre 6 ağanın sadece 4745 dönüm arazisi olacakken toprakların hepsi yolsuz olarak ağaların üzerine geçiyor. Biz buna da itiraz ediyoruz [...] Tekrar tesbit yapılsın, görülecek ki, tüm ağaların toprakları 1500 dönüm, kısacası 12 bin dönüm onların değil hazinenindir. Asıl kanuna karşı gelen ağalardır.”⁵⁵

Yukarıda belirtilen iki özelliğe sahip olan eylem dalgası, Mart 1968’de Antalya’daki Elmalı köylülerinin hazine arazisine el koyan ağanın topraklarını

53 Gün Zileli, *Havariler (1972-1983)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 209, 210.

54 a.g.e., s. 210.

55 Hikmet Çetinkaya, “İşgalci köylüler için tahkikat açıldı,” *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1969.

işgal etmeleriyle başlamış, Mart 1971’de Maraş’ın Pınarbaşı köyünde gerçekleşen toprak işgaline değin kesintisiz olarak devam etmiştir. Ege ve Trakya’nın köylerinden Maraş, Çukurova ve Kürt köylerine kadar uzanan geniş bir coğrafyada onlarca toprak işgali gerçekleşmiştir. Askeri yönetimin etkisini yitirdiği ve sol hareketin yeniden yükselmeye başladığı 1974 sonrasında 12 Eylül 1980’e kadar, 1968-71 dönemiyle aynı hızda olmasa da Çukurova, Pazarcık ve Kürt köylerinde büyük toprak sahiplerine karşı sert mücadeleler yaşanmıştır. Özellikle Kürt hareketinin 1970’lerin sonundaki hamlesinin arkaplanında bölgede süregiden toprak mücadelelerine aktif şekilde müdahale eden grupların varlığının ciddi etkisi bulunmaktadır.

1968-71 döneminin büyük mücadele dalgasının kırlardaki bir diğer yansıması ise bu dönemden önce ürettiği ürünün taban fiyatını burjuva partileriyle oy pazarlığı yaparak yükseltmeye çalışan geniş köylü yığınlarının, bu dönemle birlikte istemlerini büyük kitle eylemleriyle duyurmaya başlamasıdır. Eylemlerin örgütlenmesi sürecinde sol ve devrimci yapıların aktif olarak yer alarak yoksul köylülükle bağ kurabilmesinin altı özellikle çizilmelidir. Toprak işgallerinin nedenlerine benzer biçimde, üretici eylemlerinin arkaplanında da yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci tipteki mülksüzleşme sürecinin belirtilerinden olan tefeci-tüccarlara borçluluk/bağımlılık ilişkisine duyulan tepki yatmaktadır. Manisa’nın Akhisar ilçesindeki tütün üreticilerinin durumuna ilişkin 1969’da yapılan aşağıdaki gözlem dönemin tüm üretici eylemlerinin nedenini başarıyla yansıtır:

Köylüler etrafımızı çevirip başlıyorlardı anlatmaya. Tabii ki, en büyük dertleri tütün taban fiyatının düşüklüğü ve fiyatlardaki bu düşüklüğün kendilerini tefeci-tüccarlara yem yapmasıydı. Devlet tekeli, açılışın ilk günü, taban fiyatını son derece düşük ilan edince, köylüler ister istemez, daha yüksek fiyat almak umuduyla tüccarların kapısına koşuyorlardı. Ama tüccarlar, taban fiyatının çok az üstünde bir fiyat veriyorlardı. Bunun üzerine köylüler, tek tek bütün tüccarların kapısını çalıyorlardı. Aralarında anlaşma halinde olan tüccarlar, fiyatı yükseltmek yerine, daha da düşürüyorlardı. Bunun üzerine köylü, gerisin geri, ilk fiyatı veren tüccara gidiyordu tütününü satmak için. Ama insafsız tüccar, bu kez, ilk verdiği fiyatı da düşürüyor, devletin verdiği taban fiyatının altında bir fiyat veriyordu. Köylü çaresiz, yeniden devletin kapısına dayanıyor, düşük taban fiyattan tütününü satmak istiyordu. Ne var ki, bu kez, devlet de ilk açılışta verdiği fiyatı bir kez daha düşürüyordu. Artık ilk açılış fiyatından tütününü satabilmek bile bir ayrıcalık haline geliyordu. Sonunda köylü, tütününü, açılıştaki fiyatın çok aşağısından devlet tekeline ya da tüccara satmak zorunda kalıyordu. Öte yandan, köylünün büyük kısmı, tefeci tüccarlara önceden borçlu hale getirildiği için tütününü baştan, en yüksek fiyattan bağımlı olduğu tefeciye vermek zorundaydı. İşte çark böyle işliyordu.⁵⁶

56 Gün Zileli, *Yarıлма (1954-1972)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 341, 342.

Köylülerin yüksek taban fiyatı ve ucuz kredi isteğini siyasallaştırmaya yönelen Fikir Klüpleri Federasyonu ve Dev-Genç gibi devrimci gençlik örgütlerine bağlı yüzlerce devrimci öğrenci, 1968-71 arasındaki dönemde başta Ege ve Karadeniz olmak üzere bir dizi bölgedeki çay, tütün, fındık vb. üreticilerine ulaşarak oldukça kitlesel üretici eylemleri örgütlediler.⁵⁷ 12 Mart döneminde kesintiye uğrayan bu eylemlerin, 1974 sonrasında bir dizi bölgede yeniden yükseldiğini ve özellikle de devrimcilerin etkili olduğu Doğu Karadeniz bölgesinde büyük bir kitleselliğe ulaştığını biliyoruz.

Türkiye solu ve köylülük (1968-1980)

Toprak işgalleri ve üretici eylemlerinin kırlardaki sınıf mücadelelerine damgasını vurduğu 1968-80 dönemini, -Kürt hareketinin yoksul köylülükle kurduğu tarihsel bağ hariç tutulursa- ülke tarihinde genel olarak solun, özel olarak da devrimci hareketin yoksul köylülükle ciddi anlamda temas edebildiği, hatta bazı mevziler kazanabildiği yegane dönem olarak tanımlamak mümkündür. Bu dönemin devrimci harekete Türkiye'nin koşullarına uygun tarzda bir işçi-köylü ittifakı kurmak için ciddi fırsatlar sunduğunu söylemek mümkündür. Bu fırsat iyi değerlendirilememiştir.

Devrimcilerin kırlara yönelik başarısızlığının nedenlerini yanlış yerlerde arayan görüşler oldukça yaygındır. Buna göre, kırlarda zaten ciddi bir mücadele potansiyeli yoktu ve devrimciler buralarda çalışma yürüterek yanlış yapmışlardı. Bu görüşün ciddi bir dayanağı yoktur. Yukarıda oldukça özet olarak ele alınan mücadelelerin varlığı, kırlarda kitlesel bir muhalefet hareketinin gelişme potansiyeli bulunduğunu ve devrimci bir önderliğin müdahalesi halinde büyük kentlerde gelişen işçi mücadeleleriyle ittifaka geçebilme ihtimalinin düşük olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla, devrimcilerin belirli bölgelerde düzen siyasetinin hegemonyasının sarsılmasına yol açan fedakârca mücadelesinin küçümsemesine en başta bu topraklarda proleter devriminin yolunu açmaya çalışan devrimci Marksistler karşı çıkmalıdır. Buradaki sorun devrimcilerin kırlardaki mücadelelere müdahale etme gayretinde değil, bu müdahaleleri yaparken önemli maddi olguları gözden kaçırmalarında ve takip ettikleri hatalı taktik ve stratejilerde aranmalıdır.

1968-71 döneminin devrimci hareketi köylülük sorununa ilişkin birbiriyle bağlantılı üç ciddi hata yapmıştır: köylü eylemlerinin varlığını kentlerdeki işçi sınıfının devrimdeki öncü rolünü görmezden gelmek için gerekçe olarak kullanmış, köylülere yanlış mücadele araçlarıyla seslenmeye çalışmış ve kendi örgütsel

57 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Fikret Babuş, *Devrim Havarileri-68 Hareketinin Köy Eylemleri*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2004, s. 69-144.

zaafalarını kavrayamamıştır. Tartıştığımız dönemde Türkiye’de militan bir işçi hareketinin ortaya çıktığını kesinlikle unutmamak gerekiyor. İşçi sınıfının fabrika işgali, grev, kitle gösterisi gibi militan mücadele yöntemlerini her geçen gün, giderek artan bir oranda kullanarak düzeni sarstığı bir dönemden söz ediyoruz. Mücadeleci sınıf sendikacılığının odağı haline gelen DİSK’in kapatılmasını hedefleyen sendika yasasına karşı, 15-16 Haziran 1970’te İstanbul ve Kocaeli’de sendikalı ve sendikasız 150 bin işçinin iki gün boyunca sokakları zapt ederek muazzam bir direniş gösterdiğini biliyoruz. İşçi sınıfı düzeni bu şekilde sarsıyorken, bu mücadeleyi ileriye taşıyacak, sınıfı devrime hazırlayacak bir partinin ortada bulunmadığı da açıktır. Bu dönemde sol adına iki çizgi mevcuttur. Bunlardan ilki olan TİP, reformist ve parlamentarist bir akımdır. Devrimciler ise Leninist bir partiyi kuracak bir örgütlü hazırlığın oldukça uzağındadır. Dev-Genç dönemin bütün mücadeleleriyle dayanışma halinde olan bir gençlik örgütüdür sadece. 1970’e değin bırakın Leninist bir partiyi, herhangi bir devrimci örgüt de ortaya çıkmamıştır.

1970’ten sonra kurulan üç devrimci örgütün ise işçi sınıfıyla hiçbir ciddi bağlantısı yoktur. 15-16 Haziran’da ortaya konan devasa mücadele potansiyelini devrimci kanallara akıtacak örgütlenme yapısına, taktik ve stratejiye sahip değildirler. Daha da vahimi, kendi örgütsüzlüklerini ve sınıfla bağ kurmaktaki yetersizliklerini fark etmek yerine, işçi sınıfının devrimin öncü gücü olmadığını ileri sürebilecek kadar da maddi gerçeklikten uzağa düşmüşlerdir. Kentlerdeki ve sanayi havzalarındaki emekçi yığınları arasında sağlam bağlar kurarak örgütlenen bir devrimci işçi partisini inşa etmeyi, kırsal ittifakları bu çerçevede ele alarak yaşama geçirmeyi akıllarına getirmeyip, işçi sınıfının öncülüğünü tamamen bir kenara atan, köylülüğü devrimin motor gücü ilan eden tezleri benimseyerek hatalı bir yönelişe girmişlerdir. Dahası, kentlerdeki işçi mücadeleleri bir yana, varolan koşullarda kırlarda süregiden toplumsal mücadelenin ihtiyaçları da neredeyse gerilla mücadelesi haricindeki her türlü örgütlenme stratejisini ve mücadele yöntemini gerekli kılıyordu. Devrimcilerin köylü birlikleri, üretici sendikaları, mevsimlik işçileri örgütleyecek sendikalar türünden kitle örgütlerini yerel ve ulusal ölçekte inşa etmeleri süregiden mücadelelerin parçalı ve geçici niteliğinin aşılmasına yol açabilir ve yoksul köylülüğün ve tarım işçilerinin kentlerdeki yüz binlerce işçiyle ulusal düzeyde ittifaka girmesinin zeminini döşeyebilirdi. Elbette bu yolun izlenebilmesi için ortada bir Leninist partinin veya bu partinin kurulması yolunda etkili bir hazırlık yapan bir devrimci örgütün bulunması gerekiyordu; ki eksik olan da buydu. Bu yolu izlemek yerine kırlardan şehirlere doğru gelişecek gerilla mücadelesine dayanan devrim stratejileri belirlemek devrimci hareketin yenilgisini kaçınılmaz hale getirdi. 1974-80 döneminde toparlanan devrimci hareket, işçi sınıfına öncülük edecek bir komünist partinin kurulmasını başaramamıştır. Devrimci örgütlerin bu dönemde izlediği politikalar yalnızca köylülüğün alt sınıflarını değil, bu dönemde binlerce grev ve direniş imza atan işçi kitlele-

Devrimci Marksizm

rinin ihtiyacını da karşılayamamış, mücadeleleri ileriye taşımak bir yana, birlik bir savunma hattını örmeyi dahi sağlayamamıştır. Özetle söylemek gerekirse, 1968-80 döneminin devrimci örgütleri kentlerdeki devasa sınıf mücadeleleri ile kırlardaki mücadele potansiyelini biraraya getirebilecek bir devrimci örgütlenme anlayışına ve siyasal programa sahip olmaları için her iki alandaki mücadeleler de yenilmiştir.

Sonuç

Bu yazının Marksist teorinin tarım ve köylü sorunlarına yaklaşımını özetleyen bölümünde gösterildiği gibi, tarımın ticarileşmesinin ve kapitalist üretim ilişkilerinin kırlarda yayılması birbiriyle bağlantılı iki temel sonuca yol açar. İlk olarak, kır nüfusunun çoğunluğunu oluşturan yoksul köylülük toprak ve diğer üretim araçlarından kopararak mülksüzleştirir. Üretim araçlarından koparılan ve işgücünü satmaktan başka bir seçeneği kalmayan bu geniş kesim kitleler halinde proletarya saflarına katılır. Kapitalizmin kırlarda gelişiminin ikinci sonucu köylülük arasındaki sınıfsal çelişkilerin biçim değiştirmesidir. Kapitalizm öncesi dönemin belirleyici unsuru olan büyük toprak sahipleriyle topraksız ve az topraklı köylüler arasındaki çelişki yerini kapitalist ilişkiler altında yaygınlaşan kapitalist büyük toprak sahipleri ve kır proletaryası arasındaki çelişkiye bırakır. Bu çerçevede, orta köylülüğün büyük bölümü yoksul köylülüğün ve tarım proletaryasının saflarına itilirken küçük bir kesim de (farklı oranlarda) ücretli emek kullanan kapitalist çiftçilere dönüşür.

Bununla birlikte, önce Marx'ın, sonrasında Kautsky ve Lenin'in ortaya koyduğu gibi, dünya tarihsel eğilimler olan köylülüğün proleterleşmesi ve (kapitalist ilişkilerin etkisi altında) sınıf kutuplaşmasının artması farklı bölge ve ülkelerde farklı tempolarda ilerler. Kapitalizmin dünya ölçeğinde eşitsiz ve bileşik gelişimine bağlı olarak, farklı coğrafyalarda ve hatta birbirine çok yakın bölgelerde farklı türden sınıf oluşumları gözlemlenir. İçinde bulunduğumuz coğrafyadaki tarımsal dönüşümlerin ve kırlardaki sınıf ilişkilerinin kısa bir tarihsel değerlendirmesini yapan bu yazıda kapitalizmin kırlardaki gelişiminin bu eşitsiz ve bileşik niteliğinin altını çizmeye çalıştık. Bir yandan mülksüzleşme, proleterleşme ve sınıf kutuplaşmasının 19. yüzyıldan 20. yüzyılın sonlarına doğru ilerleyişini takip ederken, diğer yandan gerek farklı bölgelerdeki gerekse ulusal ölçekteki sınıf mücadelelerinin bu genel eğilimleri sınırlayıcı ve değiştirci yönlerine dikkat çektik.

Sınıf mücadelelerinin tarımsal yapılar üzerindeki etkisine bağlı olarak kapitalizmin farklı bölgelerdeki farklı gelişim çizgilerini tespit etmeye çalıştık. 19. yüzyılda Batı Anadolu'daki kırsal sınıf mücadelelerini ele aldığımız bölümde küçük köylülüğün mülksüzleşme saldırısına ciddi biçimde direnebildiği durum-

larda büyük toprak mülkiyeti ile küçük köylü mülkiyetinin yan yana bulunduğu, karmaşık türden bir kapitalist gelişme dinamiğinin ortaya çıktığını ortaya koyduk. Öte yandan, küçük köylülüğün tarihsel olarak güçlü bir sınıf olarak ortaya çıkmadığı Çukurova ve Kürt bölgelerinde mülksüzleşme ve proleterleşme dinamiklerinin nispeten daha sorunsuz biçimde ilerleyebildiğini gösterdik.

Osmanlı mirasının bir parçası olarak ortaya çıkan bu iki tip gelişim çizgisi, 1923'te cumhuriyet rejimine geçilmesinin ardından herhangi bir kırılmaya uğramadan varlığını sürdürdü. Milli mücadele ve cumhuriyetin kuruluşu sürecinin tarımsal yapılar ve kırlardaki sınıf mücadeleleri üzerindeki yegâne etkisi gayrimüslim toprak sahiplerinin tasfiye edilmesinden yararlanan Müslüman toprak sahiplerinin gayrimüslimlerden kalan geniş arazileri mülk edinmesi oldu. Tek parti dönemindeki milletvekili listelerini incelerken gösterdiğimiz gibi, başta Çukurova ve Kürt bölgelerindeki toprak ağaları olmak üzere, bir bütün olarak büyük toprak sahipleri sınıfı cumhuriyet rejimini kuran iktidar bloğunda önemli bir yere sahipti.

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde Türkiye'nin dünya kapitalist sistemi içindeki yeni konumuna bağlı olarak ülkeye giren büyük miktardaki maddi yardım ve kredinin tarım kesimine aktarılması sonucunda tarım sektöründe altyapı, teknoloji ve ticarileşme bakımlarından büyük çaplı gelişmeler ve yapı değişiklikleri yaşandı. Bu değişimlere bağlı olarak yoksul ve küçük köylülüğün mülksüzleşme eğilimi hız kazandı. Küçük köylülüğün hakim olduğu bölgelerde teknolojik değişime bağlı olarak ciddi bir fazla işgücü sorunu oluştu. Küçük köylülük bazı bölgelerde pazar için üretime başarılı biçimde uyum sağlarken, bir dizi bölgede aynı başarıyı gösteremedi. Tefeci-tüccarlara borçlanma sonucunda yoksullaşma ve topraktan kopma yaygınlaştı. Bu durum, bu kesimin bazı bölgelerde yavaş, bazı bölgelerde hızlı biçimde tasfiyesine ve proleterleşmesine neden oldu. Geniş yığınlar büyük kentlere göç ederken, tarım bölgelerinde kalanlar artan oranda mevsimlik işçi göçüne, tarım-dışı faaliyetlere ve geçim kaynaklarına muhtaç hale geldiler. Küçük köylülüğün önemli bölümü artan oranda yarı-proleterleşti. Büyük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bölgelerde ise yoksul köylülüğün tasfiyesi daha hızlı ve dramatik biçimde yaşandı. Tarımın makinalaşması özellikle Çukurova'da ortakçıların süratle topraktan atılmasını kolaylaştırdı ve işgücü ihtiyacını azalttı. Mülksüzleştirme yoluyla birikim yaparak 1950'lerde güç kazanan Çukurovalı tarım kapitalistleri, sonraki yıllarda tarımdan sanayiye doğru başarılı bir geçiş yaparak Türkiye kapitalizmine yön veren bir dizi büyük holdingin temellerini attılar. Aynı türden bir mülksüzleştirme potansiyeli Kürt coğrafyasında da mevcut olmasına ve bazı Kürt bölgelerinde Çukurova türünden hızlı geçişler de yaşanmasına rağmen, bir dizi coğrafi, ticari ve siyasi nedenden ötürü buradaki mülksüzleşme Çukurova'daki kadar hızlı ve sorunsuz biçimde ilerlemedi. Bölgede 1960'larda başlayan ve 1970'lerin sonunda ciddi boyutlara ulaşan toprak mücadeleleri mülksüzleşme yoluyla kapitalist birikimin önünde önemli bir

Devrimci Marksizm

engel olarak ortaya çıktı.

1950-80 dönemini ele alırken köylülüğün gelişen mülksüzleşme eğilimine karşı geliştirdiği mücadele biçimlerinin altını özellikle çizdik. Tek parti iktidarının (özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki) uygulamalarına büyük tepki duyan köylüler, devrimci bir partinin mevcut olmadığı koşullarda Demokrat Parti'ye destek vererek bu partinin iktidara gelmesini sağladı. DP iktidarı bir yandan mülksüzleşme dinamiklerini harekete geçiren uygulamalar yaparken, köylü kitlelerinin basıncı altında bazı popülist önlemler de almak zorunda kaldı. Bu dönemde yoksul köylüler verdikleri oyu bir tür pazarlık unsuru olarak kullanmaya çalışarak ayakta durmaya gayret ettiler. Öte yandan, mülksüzleşme saldırısının ciddi boyuta ulaştığı Çukurova bölgesinde makina kırıcılık türünden direniş eğilimleri de gözlemlendi.

Yoksul köylülüğün düzen partilerinden ve devletten bağımsız bir mücadele ve örgütlenme inisiyatifine (kısmen) sahip olduğu tek dönem 1968-80 dönemidir. Özellikle 12 Mart 1971 darbesini önceleyen üç yıllık dönemde çok sayıda toprak işgali ve üretici eylemi gerçekleşti. Devrimci gruplar bazı bölgelerde yoksul köylülükle ciddi ilişki kanalları yakalayabildiler. Bir başka deyişle, düzenin kırlardaki hegemonyasının –en azından bir dizi bölgede- sarsılmasına yol açabilecek bir potansiyelin varlığı ortaya çıktı. Devrimci gruplar kentlerdeki devasa işçi sınıfı mücadelelerine müdahale ederek devrimci bir işçi partisinin kurulmasına yönelmek ve kırlardaki sınıf ittifaklarını bu çerçevede ele almak yerine, kırlardaki hareketliliğin ihtiyaçlarıyla ilgisi olmayan kırlardan şehirlere doğru gerilla stratejileri belirleyerek bu potansiyelin heba olmasına – istemeden de olsa- katkıda bulundular. 1974-80 döneminde gerilla stratejilerinin pratikte terk edilmiş olmasına ve Doğu Karadeniz, Maraş ve Kürt bölgelerinde köylülük içinde bir dizi mevzi kazanılmasına rağmen, ne kırlardaki ne de kentlerdeki sınıf mücadelelerin ihtiyaçlarını karşılayacak **birleşik** bir devrimci mücadelenin ortaya konamaması ve Leninist bir partinin kurulamaması 12 Eylül 1980'deki askeri darbenin ardından ülke çapında yaşanan siyasi yenilgiyi kaçınılmaz hale getirdi.

Türkiye’de finans kapitalin iktidar yapısı ve çelişkileri üzerine notlar

Ahmet Öncü¹

“Bu milyonlarca aç-sefil insan, yetenekleri ile güçlerini yaşamaya yetecek kadar bir şeyler elde etmek için kullanma fırsatı ararlarken, çalışmanın ne demek olduğundan haberi bile olmayan ve bunu öğrenmek için hiçbir istek taşımayan daha talihli erkek ve kadınlar, *salt üretim araçlarına sahip oldukları için*, konfor ve lüks içinde yaşıyorlardı. Bunlar, utanmaz bir aylıklık içinde yaşayabiliyorlardı, çünkü kapitalist sistemin düzenlediği, belki de adını bile duymadıkları sanayi yatırımlarındaki hisse senetleri, bunlara böyle yaşayabilecek bir gelir sağlıyordu. Çalışmak isteyen ama iş bulamayan insanların sefaleti, ellerini işe sürmeden temettü alan bir avuç zengin nedeniyle, daha da alçaltıcı oluyordu.”

Leo Huberman²

Burjuva medyası kanalıyla genellikle iki tür reklâm yapılır. Doğrudan reklâm olarak tanımlayabileceğimiz birinci türde tanıtımı yapılan ürün, kişi ya da kuruluş hakkında reklâm yapılmakta olduğu gizlenmeden, olumlu bir algılamaya yaratmayı hedefleyen bilgiler sunulur. Dolaylı reklâm olarak tanımlayabileceğimiz ikin-

1 Eleştiri ve önerileriyle bu yazıya yaptıkları katkılarından dolayı *Devrimci Marksizm* Yayın Kurulu’na teşekkür ederim.

2 *Sosyalizmin Alfabetesi*, çeviren Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 1978, s. 35, vurgular tarafımızdan eklenmiştir.

ci türde ise reklâm yapılmakta olduğuna dair ortada herhangi bir açıklama bulunmaz. Bu durumda reklâmı yapılan ürün, kişi ya da kuruluş hakkında ilgi uyandırıcı bir haber sunulur, bir takım “nesnel” bilgiler verildiği izlenimi yaratılır. İster doğrudan, isterse dolaylı olsun reklâm reklâmdır. Söylemeye hacet yoktur ama reklâma maruz kalanların tedbiri elden bırakmaması gerekir. Ne de olsa reklâm yanlış bilgi vermeden yanılısına yaratabilme işi ya da zanaatıdır. Bu yazıya dolaylı bir reklâm olduğunu düşündüğümüz bir haberle giriş yapıyoruz. Vurguladığımız gibi, tedbiri elden bırakmıyoruz. Aslında yapmak istediğimiz basit: Bu metnin içeriğine odaklanarak metinde iddia edilenler hakkında bir dizi gözlemde bulunmayı amaçlıyoruz.

Dünyaca tanınmış Fransız *Le Figaro* gazetesinin 6 Eylül 2006 tarihli bir haberinde “büyük Türk şirket topluluklarının silahlarını gizliden, gizliye parlatmakta oldukları ve muharebeye hazırlandıkları” belirtiliyordu. Haberde Akdeniz’in Çin’i olarak tanımlanan Türkiye’nin büyük şirketlerinin yakında “global piyasaya baskın yaparak” herkesi şaşkırtacağı ima ediliyordu. Bunlar “sıçrama yapmaya hazır *Türk sanayi* devleriydi” ve ciddiye alınmaları gerekiyordu. Bilemediğimiz nedenlerle (!) bu devler arasından Sabancı Holding’i “örnek olay” olarak seçip mercek altına alan gazete, bu “çokuluslu” Türk şirketinin Orta Asya’dan Doğu Avrupa’ya oradan batıya uzanan çizgide girişimlerini yoğunlaştırdığını vurguladıktan sonra, şöyle yazıyordu: “Bu baskın öncesi hazırlık sürecinde daha şimdiden bazı tercihli sektörler belirlemekte. Enerji, otomotiv donanımları, lastikler, bankacılık ve finans, inşaat ve bayındırlık hizmetleri. Yakın gelecekte girişilecek olan savaş büyük olasılıkla bu cephelerde verilecek”. Sabancı Holding CEO’su Ahmet Dördüncü’den bir alıntıyla bu iddia pekiştiriliyordu. Dördüncü, 65 farklı işkolunda faaliyetlerini sürdüren holdingin, “on yıl süreli bir büyüme ve gelişme planını yürürlüğe koymuş bulunduğunu” ve “bunun sadece bir başlangıç” olduğunu söylüyordu. Haber Sabancı Holding ve benzeri diğer “Türk sanayi devlerinin” uzun dönemli stratejik planlarla geleceğini şimdiden şekillendiren organizasyonlara dönüşebilmelerinde 2001 krizinden sonra kurulan AKP hükümetinin önemli bir rol oynadığını belirtmeyi ihmal etmiyordu. AKP hükümeti “enflasyonu kontrol altına alarak istihdam yaratmayı”, “toplumu ve ekonomiyi dinamik bir büyüme çizgisine oturtmayı” hedeflemiş ve bunları büyük ölçüde başarmıştı. Ayrıca ulusal para biriminden altı sıfır atabilme cesaretini göstererek, ülkenin “yatırımcıların” güvenini yeniden kazanmasını da sağlamıştı. Haber “Türk hükümetinin” bu icraatlarını reklâm kuşaklarından tanıdığımız kutlayıcı ve kutsayıcı bir sesle övüyordu: “İşte büyük Türk şirket gruplarının savaş nizamına geçmelerine olanak sağlamak üzere bir araya gelen koşullar. İşte çokuluslu şirket gruplarının artık amaçlarını uzun vadeli olarak belirleme gereksinimlerinin göstergeleri”.

Bu bilgilendirici ve tanıtıcı girişten sonra gazete sözü sonunda Sabancı Holding yönetim kurulu başkanı Güler Sabancı’ya bırakıyordu. “Forbes dergisi-

nin açıkladığı dünyanın en güçlü kadınları listesinin 65. sırasında yer alan . . . bir işkadını” olarak tanımlanan Güler Sabancı şöyle diyordu: “Sabancı’yı daha iyi teşkilatlanmış, daha profesyonel, daha uluslararası arenaya dönük ve daha dengeli portföye sahip bir şirketler grubuna dönüştürmek benim görevim”. Bu sözler diğer “dev Türk şirketlerinin” de benzer şekilde aynı dönüşüm içinde olduklarını göstermesi bakımında oldukça önemliydi. Onlar artık “dünya ölçeğinde, kendi sınırları dışında tanınan ve sayılan” şirket gruplarına dönüşmek durumundaydılar. İşte *yönetim kurullarının* başkanlarını bekleyen çetin görev buydu. Bu “misyon” onları “dünya ölçeğindeki şirket grupları” ile anlaşmalara ve birleşmelere çağırdığı gibi, mal piyasasında faydasını optimize etmeye çalışan bir alıcının gözlüyle “yabancı” şirketleri yakından izleyerek bunların *değerlerini* belirlemeye de zorluyordu. Ne gariptir ki yabancı şirketlerin de Türk şirketlerine böylesi bir ilgileri vardı ve bu duyarlı alaka özellikle Türkiye piyasasına *stratejik* yönelimleri olan şirketlerin arasında daha da belirginleşiyordu. Gerisini Sabancı Holding örneği üzerinden Türkiye ve dünya kapitalizminin günümüzdeki genel durumunu resmeden habere bırakalım: “Böylesi şirket gruplarının, Türkiye pazarına erişebilmek için yerel bir ortakla birleşme gereksinimleri vardı. Sabancı ile ticari unvanları, Sabancı soyadının ilk iki harfini oluşturan S ve A harflerinin de ilave edilmesi sureti ile birer değişim gördü. Böylece Bridgestone’la ortak girişimin unvanı Brisa oldu, Amerikan Dupont şirketi ile Dusa oldu ve Carrefour’la Carrefoursa oldu.” Başka dev Türk şirketleri de Sabancı Holding şirketlerinin yaptığı gibi uzun yıllar içerisinde tesis etmiş oldukları “ticari unvanlarını” kullanarak yabancı şirketlerle ortaklıklar ya da satın almalar yoluyla birleşip, çokuluslu sermaye oluşumlarına dönüştüler. Neden mi? Haberimize göre “savaş nizamına geçebilmek için.”

Le Figaro gazetesinden aktardığımız bu haber (yani gizli ya da dolaylı reklâm) günümüz Türkiye’sinin büyük burjuvazisini tanımlayabilmek ve bu sınıfın ekonomik ve politik oluşumunu anlayabilmek için gerekli olan gözleme dayalı bilgilerin neredeyse büyük bir bölümünü içermektedir. Haberdan, Türk kapitalistlerinin dünya ölçeğinde süren sermaye birikiminin devrelerine çoktan dâhil olduklarını; diğer kapitalistlerle dünya ölçeğinde rekabet ettiklerini; bu rekabetin bütün diğer kapitalistleri olduğu gibi onları da yabancı kapitalistlerle işbirliğine zorladığını; bu işbirliklerinin oluşumunda “ticari unvan” olarak ifade edilen *hayali sermayenin* önemli bir rol oynadığını; işbirliklerinin 10 veya daha fazla bir zaman dilimini öngören stratejik planlara dayanılarak değişik biçimlerde gerçekleştirilen şirket birleşmeleriyle sermayenin yoğunlaşmasını ve merkezileşmesini hızlandırdığını; ulusal hükümetlerin “yatırımcılar” olarak adlandırılan ve kimlikleri hakkında net bir tanımlama getirilemeyen sermaye oluşumlarının güvenini kazanmak zorunda bırakıldıklarını; bu bağlamda hükümetlerin uluslararasılaşan şirket gruplarının çıkarlarını önceleyen ekonomi politikalarından başka bir politika seçeneklerinin bulunmadığını, şirketlerin işlevsel yöneticilerinin, yönetim kurullarının “tercihli sektörleri” tespit edip hangi şirketlerin korunacağına, hangi şirketlerin

Devrimci Marksizm

satılacağına karar vererek “ dengeli bir portföy” oluşturmalarından sonra, “portföylerinde” kalan şirketleri sürekli karlılık ilkesine göre denetim altında tutmaktan sorumlu bırakıldıklarını ve bu anlamda şirketlerin bilançolarını sürekli gözden geçirerek bunların “iyi teşkilatlanmış”, “uluslararası arenaya” dönük sanayi kuruluşları olarak “profesyonel” bir anlayışla yönetilmelerini sağlamak zorunda olduklarını görmek mümkündür.

Bu yazıda *Le Figaro*'nun haberinde sunulan iddialardan hareketle, Marksist siyasal iktisadın kategori ve kavramlarını kullanarak Türkiye kapitalist sınıfının en üst tabakasının iktidar yapısı hakkında bir dizi gözlemde bulunmaktadır. Başka bir deyişle, Marksist kuramın sağladığı olanaklardan yararlanılarak Türkiye “büyük sermayesinin” görüngüsel biçimlerinin ardında gizlenen “özlere” ışık tutulmaya çalışılmaktadır. Genel olarak ifade edilirse Marksist kuram kapitalizmin her tarihsel uğraşında o aşamaya tekabül eden dünya ölçeğinde sermaye birikiminin hareket yasalarına odaklanarak, kapitalist sınıfın iktidarının güçlü ve zayıf yanlarının tespitine yönelir. Bunu yaparak devrimci pratiğin tabii olduğu maddi temeli gün ışığına çıkarır; gerçek devrimci özne olan işçi sınıfının politik bilincini ve mücadelesini zenginleştirir ve bu sınıfın devrimci hareketinin stratejik ve taktiksel hedeflerinin diyalektik bir perspektifle belirlenebilmesine yardımcı olur. Marksist kuramsal bilgi aynı zamanda insanlığın sermayenin boyunduruğundan kurtulup, sosyalist topluma geçiş koşullarının tarihsel ve bilimsel bir düzlemde tartışılmasına ve biçimlendirilmesine katkı sağlamayı hedefler. Marksist kuramın ilgilendiği özgül sorunlardan bağımsız olarak her zaman ve her bağlamda tek bir asli sorusu vardır: Sermaye genişleyip, büyümesini nasıl ve neden sürdürebilmektedir? Bu nedenle Marksist bir sınıf incelemesi kapitalizmin bütünselliğinden kopuk, soyut ve diyalektik olmayan bir tarzda hiçbir sosyal sınıfı ele almaz. Araştırmanın odağında her zaman *kapitalist iktidar* bulunduğundan inceleme sınıf mücadelesi perspektifinde bağımsız geliştirilemez. Kapitalist sınıfın doğrudan araştırma konusu olduğu durumlarda bu zorunluluk daha belirgin bir şekilde kendisini analize dayatır. Bu bağlamda bu yazı *Le Figaro*'nun abartılı bir üslupla vurguladığı sınıfsal gücüne rağmen Türkiye büyük burjuvazisinin bugün neden siyasi iktidar düzeyinde derin bir sarsıntı içinde olduğunu sorgulamaktadır.

Bu türden bir yönelim kaçınılmaz olarak sermayenin güçlü ve güçsüz yanlarının tespitine imkân sağlayacak kuramsal bir çerçeveyi gerektirir. Yazının birinci bölümünde finans kapitalin ekonomik, siyasi ve kültürel düzeylerde hâkimiyetini kurarken nasıl bir arayış içinde olduğunu anlayabilmemize yardımcı olacak kuramsal bir çerçeve sunulmaktadır. Doğal olarak, böylesine geniş bir sorgulama alanı hakkında konunun bütün boyutlarını ele alan kapsayıcı bir kuramsal çerçeve sunmak bu yazının sınırları dâhilinde mümkün değildir. Bu nedenle bu çalışma bu konuda yapılan ve yapılacak olan daha bütüncül çalışmalara küçük bir katkı sağlamanın ötesinde herhangi bir iddia taşımamaktadır. Yazının gözlemlere ayrılan ikinci ve üçüncü bölümlerinde sırasıyla Türkiye finans ka-

pitalinin ekonomik ve siyasi iktidar yapıları hakkında bazı tespitler yapılarak, tartışmaya açılmaktadır. Özet ve değerlendirmelerin yer aldığı son bölümde ise ikinci ve üçüncü bölümlerdeki gözlemlerden hareketle Türkiye’de bir türlü aşılamayan “rejim krizinin” nedenleri finans kapitalin Batıcı ve İslamcı fraksiyonları arasındaki çelişkilerle ilişkilendirilmekte ve Türkiye büyük burjuvazisinin neden sanıldığı aksine güçlü bir hâkim sınıf olmadığı hakkında kısa bir değerlendirme sunulmaktadır.

Son olarak, daha fazla yol almadan yazının sınırları ya da sınırlılığı hakkında son bir uyarıda daha bulunmak gerekiyor. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, bu çalışmada Türkiye burjuvazisinin iki önemli zaafına işaret ediyoruz. Bunlar Türkiye burjuvazisinin sermaye birikimini sürdürebilmesi için emperyalist sermayeye muhtaç olması ile siyasal düzeyde aşamadığı rejim krizinin nedenlerinden biri olarak sınıf içi Batıcı ve İslamcı kamplara bölünmesidir. Burjuvazinin bu iki açmazı Türkiye’de sınıf mücadelelerinin seyri bakımından yakıcı önemde olmakla birlikte, bunlar bu sınıfın iktidarını tehdit eden Kürt halkının ulusal hareketiyle karşılaştırıldıklarında görece daha az sarsıcı tehditler gibi görülebilir. Belirtmeliyiz ki, bu çalışma “ulusal sorunu” ihmal ettiği ya da küçümsediği için değil, tam aksine burjuvazinin Kürt halkının ulusal talepleri karşısındaki zaafının tek başına ele alınması gereken çok boyutlu bir konu olduğunu kabul ettiği için tartışmanın dışında bırakılmaktadır.

Finans kapitalin ekonomik, siyasal ve kültürel hâkimiyetinin koşulları üzerine kuramsal bir çerçeve

19. yüzyılın sonlarına doğru kapitalizmin yapısal bir değişime uğradığı birçok farklı siyasal iktisat yaklaşımının tespit ettiği bir gelişmedir. Burada yürütülen tartışmanın ilgisi bakımından kapitalizmin bu aşaması hakkında vurgulanması gereken iki önemli eğilim mevcuttur. Birincisi, üretim araçları üzerindeki bireysel özel mülkiyetin sermayeler arası birleşmelerle giderek kapitalist ortak mülkiyete dönüşmesi eğilimi, diğeri ise önemli ölçüde buna koşut olarak üretim ölçeğinin büyümesiyle yönetim işlevinin mülkiyetten ayrılmaya başlamasıdır. Bu sonuncusu genellikle “bilimin” sanayiye uygulanması olarak anılır³. Bu iki eğilim 20. yüzyılın başında Hilferding ve Lenin’in “finans kapital” olarak kavramlaştırdıkları “bileşik sermaye” oluşumunun kapitalist üretimin merkezi konumuna gelmesiyle sonuçlarına ulaşır. Bu kavram bir yanıyla para sermaye ile üretken sermayenin birleşmesine diğeri yanıyla da farklı üretim dallarında fa-

3 Bu dönüşümü burjuva sosyal biliminin saygın isimlerinden Alfred D. Chandler *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge, Mass: Belknap, 1977) adlı ünlü eserinde “yönetimsel devrim” olarak kavramlaştırır. Chandler, ABD’de 1840’lardan başlayarak ücretli yöneticilerin kapitalist işletmelerin ayrılmaz bir ögesi durumuna gelişlerinin ayrıntılı bir tarihsel analizini yapar. Bu dönüşüme Marx *Kapital*’in üçüncü cildinde işaret eder ve sermaye birikimi açısından sonuçlarını ele alır.

Devrimci Marksizm

aliyette bulunan çok sayıda şirketin, bunların tümünü denetleyen bir başka (dev) şirketin tüzel kişiliğinde tek bir çatı altında toplanmasına işaret eder. Bundan böyle “mali sektör” üretim sektörünün dışında değildir, aksine üretim sektörü mali sektörün içindedir ve onunla bütünleşmiştir. Sanki bir takım “devler” bir anda ortaya çıkmış ve üretim araçlarını ve tesislerini yutmaya başlamışlardır. Bu “devlerin” gözünde içlerinde milyonlarca insanın her geçen gün daha da gelişen ve derinleşen teknik bir işbölümüne göre durmaksızın çalıştığı üretim birimleri birer “portföy” kalemidir. Hilferding bu durumu şu özlü sözlerle ifade eder:

Finans kapital para sermaye görünümüne sahiptir, gelişme biçimi gerçekten de para getiren paranın (P-P') biçimidir—bu da sermayenin hareketinin en genel ve en esrarengiz biçimidir...Sermaye artık toplumun yaşam süreci üzerinde egemen bir kontrol uygulayan birleşik bir iktidar olarak görünür...Birkaç dev kapitalist grubun elinde yoğunlaşmış ve merkezileşmiş olan mülkiyet [artık] kendini hiç sermayeye sahip olmayanlar kitlesinin tam karşısında bir güç olarak ortaya koyar..⁴

Hilferding finans kapitali, para sermayesi “görünümünde” olduğundan *esrarengiz* bir varlık olarak betimlemekle birlikte, az sayıda dev kapitalist grubun muazzam bir varlık birikimini mülkiyetinde toplayarak (*tekelleşme*) diğer bütün toplumsal sınıflarla uzlaştırılmaz bir çatışmaya girmiş bir sınıf olarak tanımlamaktadır. Asıl önemlisi tekellerin toplumsal yapının bütünü üzerinde “bağımsız” karar alabilme *iktidarına* eriştiğinden söz etmesi, yani bu sermayenin genişleyerek büyümesinin diğer toplumsal sınıfların *iktidarsızlaşmasıyla* eş anlamlı olduğunu belirtmesidir. Bu nedenle Hilferding finans kapitalin büyümesini toplumda iktidar dengesinin tekeller lehine bozulması olarak görür. Bu anlamda tekelleşmenin yani finans kapitalin yükselişinin siyasal düzlemde sonucu burjuva demokrasisinin maddi temelini giderek eriyor oluşudur.

Lenin'in bu tartışmaya en önemli katkılarından *birisi* Marx'tan yola çıkarak Hilferding'in finans kapital kavramını emperyalizm kuramlarıyla birleştirip, kapitalizmin artık gerileme “eğilimine” girdiği tespitini yapmasıdır⁵. Lenin'in sözünü ettiği gerileme eğilimi sermaye birikiminin süreklilik gösteren bir *durgunluğa* girmesiyle kapitalizmin artık kaçınılmaz bir çöküşe doğru hızla yaklaşmakta olduğu anlamına gelmemektedir⁶. Aksine bu gerileme eğilimi üretici güçlerin gelişmesini sürdürebildiği bir kapitalizmin varlığında gerçekleşmektedir. Gerilemenin temel nedeni ve göstergesi sistemin gelişmesini ancak mevcut üreti-

4 R. Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London: Routledge & Kegan Paul, 1981, s. 235.

5 Lenin'in emperyalizm kuramının kapsamlı bir ele alınışı için bkz Sungur Savran, “Lenin mi, Kautsky mi? ‘Yen’ emperyalizm teorilerinin Lenin reddiyesi üzerine”, *Devrimci Marksizm*, 1: 59-110, 2006. Savran, Lenin'in kuramının bugün Lenin'in yaşadığı döneme göre daha fazla geçerli olduğunu göstermektedir.

6 Savran, a.g.m. s. 83.

ci güçlerin bir kısmını devre dışı bırakarak yoluna devam edebilmesidir⁷. Dünya ölçeğinde kapitalistler arasında süren karlılık yarışında daha az karlı olan şirketler piyasa dışına itildiğinden ya da piyasaya girmeleri engellendiğinden, mevcut üretim olanaklarının büyük bir kısmı atıl kullanılmaktadır. Dünyanın emperyalist devletlerce paylaşımının tamamlanmış olduğu bu aşamada, kapitalistler arası piyasa rekabeti kapitalist devletlerarası yeniden paylaşım savaşlarının koşullarını yaratmaktadır. Kapitalistler arası ve devletlerarası rekabetin derinleşmeye başlaması ise sistemin işleyişini tam anlamıyla stratejik bir *oyuna* çevirmektedir. Rekabet artık Adam Smith'in ilericilik atfettiği "piyasa güçlerinin" oluşturduğu "görünmez bir el" tarafından değil, kapitalistlerin ve bunların devletlerinin *gören ve gösteren* stratejileri tarafından yönetilmektedir⁸. Lenin'e göre burjuva demokrasisi (yani siyasal liberalizm) dünya ölçeğinde maddi temelleri bulunmayan bir ideolojiden başka bir şey olamaz.

Gerçekten de emperyalist aşamada oyunun kuralları köklü bir değişime uğramıştır. Kapitalist sınıf (finans kapital) artık doğrudan üretim araçlarının mülkiyetinden çok üretim araçlarını olası en yüksek kar oranlarında çalıştıran dev şirketlerin mülkiyetiyle ilgilenmektedir. Amaç görel olarak daha yüksek kar oranlarını sağlayan işletmelerin "portföye" alınması ya da bunlar zaten eldeyse korunması, düşük karlılıkta olan işletmelerin ise bir yoldan elden çıkartılmasıdır. Hilferding ve Lenin'in çağdaşı Veblen'in "finans kapitalin" işini (*business*) "poker" oyununa benzetmesi bu durumu bütün çarpıcılığıyla gösterir⁹. Öte yandan küçük burjuva radikalizminin en etkileyici düşünürlerinde birisi olan Veblen'in finans kapital eleştirisine Marksist değer kuramının merkezi bir önem atfettiği üretim alanının dışından yani dolaşım alanından yaklaştığı unutulmamalıdır. Bu nedenle Veblen'in poker eğretilmesi (metaforu) kapitalistlerin "işlerinin" önemli fakat bütüncül olmayan bir resmini sunmaktadır. Bu sınırlılığın rağmen Veblen'in bu eğretilmesi büyük sermayenin günlük faaliyetlerinde ağırlıklı bir yer tutan şirket satın alma ve satma yoluyla rakiplerini aşma arayışına dikkatimizi çektiğinden oldukça manidardır. Poker oyununda amaç ele gelen (*deal*) "kötü" kâğıtları elden çıkarıp "en iyi" beş kâğıdı bir araya getirmek ve masadaki bütün parayı toplamak yani rakipleri alt edip oyunu kazanmaktır. Eldeki kâğıtların oyunu kazanmaya yetip yetmeyeceğini ne oyuncunun kendisi ne de rakipleri hiçbir zaman kesin olarak bilmediğinden oyun boyunca sergilenen her hareket "blöf" yapmayı gerektirir. Bu nedenle pokerde strateji iyi kâğıtları toplamaksa da oyunun tümüne rakiplerin birbirlerini ürkütmeyi hedefleyen taktikleri damgasını vu-

7 Söz konusu bu gelişmeyi çalışmalarının odağına alan Paul Sweezy, Paul Baran ve Harry Magdoff'un eserlerine bakılabilir.

8 Chandler'ın yukarıda andığımız eserine "görünen el" başlığını seçmiş olması çok doğru bir tercihtir.

9 T. Veblen, *The Theory of the Business Enterprise*, New York: Mentor Books, 1958.

rur. Örneğin stratejik yaklaşım elden “uçkâğıt” çıkarmayı öngörse de taktiksel davranış eldeki bütün kâğıtların tutulmasını daha akılcı bir tercihe dönüştürebilir. Buna rağmen “uzun dönemde” oyunu stratejiyi doğru uygulayan kazanır. Kapitalistlerin işini Veblen gibi “poker” oyununa benzeten gelmiş geçmiş en ciddi burjuva iktisatçılarından Schumpeter, bu düzende “para yapmanın” bir talih eseri olmayıp, enerji ve yetenek gerektirdiğini vurgularken stratejinin önemini bir başka kumar oyununa göndermeyle şöyle ifade eder: “Oyun rulete benzemez”. Bir başka deyişle, talih payı yüksek taktiklerle (blöf) rakipleri alt edip rekabette öne geçmenin bir sınırı vardır.

Chandler’in Amerikan, İngiliz ve Alman ekonomilerinin en büyük 200 şirketinin tarihsel evrimi üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışması bu görüşümüzü doğrulamaktadır¹⁰. Chandler’in analizi sermaye yoğun sanayi sektörlerinde lider konumda olan şirketlerin (*first movers*) rekabet avantajlarını koruyabilmelerinin (Marksist terminolojiyle rakiplerinin sermayelerini değersizleştirmelerinin) üç temel “stratejik yatırım” yapmalarına bağlı olduğunu göstermektedir. Bu yatırımların birincisi “büyük ölçekli” ve “yüksek hızda” üretim sistemlerinin oluşturulmasıdır. İkincisi, girdilerin tedariki ve ürünlerin dağıtımıyla ilgili kanalların geliştirilmesi için altyapı oluşturulmasıdır. Üçüncü ve en önemlisi ise şirketin binlerce parçadan oluşan çok sayıdaki işini planlayabilmesi, eşgüdümlü yürütebilmesi ve izleyebilmesi için verimli ve etkili bir “yönetim yapısı” organize edilmesidir. Bu sonucusu, Marksist emek değer teorisinin gösterdiği gibi, kapitalistlerin artık değere el koyarak sermayelerini biriktirmekte olduklarından emek süreci üzerindeki denetimlerini derinleştirmek zorunda kaldıklarını ifade etmenin başka bir biçimidir. Kısacası, sermaye birikimi planlamayı gerektiren ciddi bir faaliyetir ve bu *faaliyet* kapitalist sınıfın toplumsal yapının bütünü üzerinde inşa ettiği iktidarının ayrılmaz bir parçasıdır.

Kapitalist sınıfın en üst katmanını oluşturan finans kapitalin faaliyetleri ve örgütlenmesi üzerine araştırmalarıyla tanınan Kanadalı siyasal iktisatçı William Carroll dev şirket gruplarının (*corporations*) iktidarının *iki yüzü* bulunduğuna dikkat çeker¹¹. Ona göre *şirketlerin iktidarının* bir yüzü *sermaye birikimine*, diğer yüzü *kültürel ve siyasal hegemonya* mücadelesine dönüktür. Şirketlerin sermaye birikimine odaklanan iktidar örgütlenmesi ya da kısaca *ekonomik iktidarı* kendi içinde üç alt ögeden oluşur. Bunlardan birincisi *stratejik iktidardır*. Kapitalist sınıfın ekonomik iktidarının bu bileşeni uzun dönemli şirket hedeflerinin belirlenmesi ve bunlara ulaşılabilmesi için yapılması gerekenlerin başlatılması hakkında *kararların* alınmasını içerir. İkincisi stratejilerin hayata geçirilmesi

10 A. D. Chandler, *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Cambridge, Mass: Belknap, 1990.

11 W. K. Carroll, “From Canadian Corporate Elite to Transnational Capitalist Class: Transitions in the Organization of Corporate Power”, *Review of Canadian Sociology and Anthropology*, 44:1:265-288, 2007.

işini kapsayan *işlemsel iktidardır (operational power)*. Ekonomik iktidarın bu bileşeni şirketlerin bürokratik örgütlemesine tabi olarak hiyerarşik bir yapıda şirketlerin işlevsel (icracı) yöneticileri arasında dağıtılmıştır. Üçüncüsü ise mali kuruluşların ellerindeki “fonlara” dayanarak şirketler üzerinde uyguladığı *kaynak dağıtımı iktidarındır (allocative power)*. Bu sonuncusu şirketlerin stratejilerini oluştururlarken dikkate almaları gereken “iş ortamının” genel koşullarını biçimlendirebilme erkini içerir. Dolayısıyla, kaynak dağıtımı konusunda bağımsız hareket edebilme kapasitesinin finans kapitalin ekonomik iktidarının en önemli bileşenini oluşturduğu söylenebilir. Aşağıda göreceğimiz gibi, Türkiye finans kapitali özellikle mali kaynaklara ulaşabilme bakımından emperyalist sermayeye bağımlı olduğundan güçsüz bir sınıf görünümündedir.

Finans kapitalin ekonomik iktidarının alt öğelerinin tanımlarından da anlaşılacağı gibi, bunların her biri belirli örgütlenmelere ve bu örgütlenmeler dolayısıyla işlerini yürüten faillere işaret etmektedir. Stratejik iktidarın örgütlenme alanı şirketlerin yönetim kurullarıdır (*board of directors*). Yönetim kurulları genellikle dev şirket gruplarının mülkiyetindeki birçok şirketin yönetim kurulu üyelerini bir araya getiren karar birimleridir. Buralarda bireysel ve kurumsal hissedarların çıkarları uyumlaştırılarak stratejik hedefler belirlenir. Bu işin kolay bir iş olmadığını ve çıkar çatışmaları içerebileceğini görmek zor olmasa gerekir. Bu anlamda, stratejik iktidarın kendisi şirketlerin ortakları yani hissedarları arasında iktidar mücadelesine sahne olan bir savaş alanı olarak da düşünülebilir. İşlemsel iktidarın alanı şirketlerin faaliyetlerinden sorumlu yöneticilerin yetkilerini kullanarak tedarik, üretim ve dağıtım süreçlerine yönelik uygulamalar hakkında karar aldıkları icra kurullarıdır (*board of executives*). Bunların asli görevi maliyetleri düşürmek (yani artı değeri yükseltmek) ve rakiplerin aleyhine satışları artırmaktır. Kaynak dağıtımı iktidarının alanını ise mali kuruluşlarla şirketlerin yönetim kurullarının iç içe geçtiği ortamlar oluşturur (*interlocking directorates*). Bunlar mali kuruluşlarla şirketler arasında bir dizi karmaşık borç ve alacak ilişkisini yaratan yatırım ve finansman kararlarının alındığı oluşumlardır.

Caroll yönetim kurullarını finans kapitalin ekonomik iktidarının üç bileşenini –*stratejik, işlemsel ve kaynak dağıtımı*- kaynaştırıcı oluşumlar olarak kavramlaştırmayı önermektedir. Buna karşın, işlemsel iktidarın genellikle tekil şirketlere içkin bir nitelik taşıdığını vurgulayarak, bunun diğer ikisinden farklı olarak finans kapitalin profesyonel yöneticilere delege ettiği bir iktidar alanı ola-

Devrimci Marksizm

rak ele alınmasının daha doğru olacağını ima etmektedir¹². Dolayısıyla şirketlerin yönetim kurulları dolayısıyla stratejik ve kaynak dağıtımını iktidar bileşenlerini bir araya getiriş tarzlarını incelenmenin, finans kapitalin yapısal oluşumunu çözümlmek için yeterli olacağını düşünmektedir. Ona göre bu tür bir çözümlemenin sonucunda, tekelleşme ve uluslararasılaşma koşulları altında (yani Lenin'in emperyalist aşama olarak tanımladığı kapitalizm koşullarında), finans kapitalin para ve sanayi sermayelerini bütünleştirmesinin belirli ulusal ortamlara özgü tarzlarını ortaya çıkarmak mümkün olacaktır.

Bu alanda yapılan araştırmalar emperyalist devletlerin finans kapitallerinin oluşumunu karakterize eden iki farklı temel tarz ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, “organize kapitalizm” olarak isimlendirilmektedir. Burada bankalarla sanayi şirketlerinin yönetim kurulları iç içe geçmiş yapılar şeklinde sıkıca kenetlenmiş, böylelikle para ve sanayi sermayelerinin kaynak dağıtımını ve stratejik iktidarlara tek bir dev şirketin çatısı altında merkezileştirilmiştir. Bu oluşum Kıta Avrupa'sı ve Japonya'da hâkimdir. İkinci tarzda ise para ve sanayi sermayelerini temsil eden kesimler birbirlerinden görece bağımsızdırlar. Sistemin bütününde sermaye piyasası (borsa) başta olmak üzere mali sektör hâkim konumdadır ve sanayi şirketleri ile bağımlı borsa üzerinden hisse alım satımı ve banka sistemi kanalıyla çoğunlukla krediler yoluyla kurmaktadır. Dolayısıyla bu tarz bir finans kapital oluşumunun hâkim olduğu ortamlarda stratejik ve kaynak dağıtımını iktidar bileşenleri daha az kenetlenmişlerdir. Bu tarz oluşumların vatanı Amerika ve İngiltere'dir. Caroll Kanada'yı bu iki temel tarzın bir karışımı olarak nitelemektedir.

Dev şirket gruplarının ekonomik iktidarlarının *güvence* altına alınması siyasal ve kültürel alanlarda da finans kapitalin iktidarı ele geçirmesini zorunlu kılar. Bu nedenle burjuva parlamenter sisteminin temel kurumları olan siyasi partiler ile kapitalist devletin adalet ve güvenlikten sorumlu organizasyonları ve “sivil toplumun” en önemli kültürel kurumlarını oluşturan medya, üniversite ve eğlence sektörleri finans kapitalin hâkimiyet kurmak zorunda olduğu ekono-

12 Chandler'in bir başka klasikleşmiş çalışması olan *Strategy and Structure: Chapters in the History of American Industrial Enterprise* (Cambridge: the MIT Press, 1969) adlı kitabında ileri sürdükleri Caroll'ın bu yaklaşımını desteklemektedir. Chandler, Amerikan finans kapitalinin dev şirketleri olan General Motors, DuPont, Exxon ve Sears, Roebuck & Company'nin işlevsel yöneticilerinin tasarladıkları organizasyon yapılarının yönetim kurullarının stratejilerinden türettiklerini gözlemlemiştir. Bu bulgusuna dayanarak yönetim çalışmaları alanında bir özdeyişe dönüşmüş olan “strateji yapıyı önceler” (*strategy precedes structure*) sonucuna ulaşmıştır. Bu nedenle, Caroll'ın finans kapitalin ekonomik iktidarı açısından işlevsel iktidarı diğer iki iktidar bileşenine görece ikincil önemde ele alıyor oluşu anlamlı bir tercihtir. Bu kavramlaştırma “ücretli” görünümünde olan işlevsel yöneticilerin finans kapitalin iktidar ağları içinde yer aldıklarını ve sermaye birikiminin sürdürülmesinde kritik bir rol oynadıklarını görmemizi engellemelidir.

mi-dışı sınıf mücadelesi alanları olarak öne çıkar. Marksist devrimci ve kuramcı Gramsci'nin kavramlaştırmasına sadık kalarak ifade edersek, burada saydığımız kurumlar ve organizasyonlar finans kapitalin siyasal ve kültürel liderlik kurabilmek amacıyla *mevzi savaşlarını* sürdürmek zorunda olduğu alanlardır. Finans kapitalin sınıf mücadelesinin bu nazik bölgesinde başarılı olabilmesi her şeyden önce kendi içinde kültürel ve ideolojik bölünmeleri denetim altında tutabilmesini, yani sınıf içi ideolojik çatışmaları ve kırılmaları uyumlaştırabilmesini gerektirir. Bir başka deyişle, finans kapitalin ekonomi alanındaki hâkimiyetini *yönetici sınıf* konumuna dönüştürebilmesi toplumun önüne siyasal ve kültürel olarak tek bir vücut halinde çıkabilmesini öngörür. Bu nedenle, ekonomik olarak ne kadar güçlü olursa olsun, bu sınıf kültürel ve ideolojik olarak bölünmüşse sınıf mücadelelerinde yalpalayarak zayıf düşer. Finans kapitalin hâkim olduğu toplumsal oluşumlarda bu sınıfın iktidarının “demokratik” yollardan sürdürülebilmesi “iş dünyasının” tek ses, tek yürek olmasına bağlıdır. Bu sınıfın “think tankları” yani düşünce kuruluşları ve “işadamları dernekleri” birbirleriyle çelişen politika ve görüş önerileriyle ortaya çıkıyorlarsa ya da siyasal temsilcileri olan partiler birbirlerine taban tabana zıt ideolojilerle sınıfın çıkarlarını parlamentoya taşımaya çalışıyorlarsa, zaten özsel olarak mevcut olmayan burjuva demokrasisi biçimsel olarak da rafa kaldırılabilir. Bu tür tarihsel uğraklar Lenin'in ne kadar haklı olduğunu bir kere daha kanıtlar: Emperyalist aşama kapitalizmin gerilme ve bu anlamda gericilik aşamasıdır. Dolayısıyla toplumun tümünde yaşanan ve bir türlü çözülemeyen “demokrasi sorunu” finans kapitalin siyasal ve kültürel krizinin bir göstergesi olarak da okunabilir.

Türkiye’de finans kapitalin ekonomik iktidar yapısı hakkında gözlemler

Türkiye’de finans kapitalin ekonomik iktidarının tarihsel temellerini anlayabilmek için burjuva devletin oluşumunu şekillendiren özgül koşulları kısaca anımsamak gerekir. İlk elde hatırlanması gereken devletin kuruluşundan 1950'lere kadar sanayi burjuvazisinin güçlenip yönetici bir sınıfa dönüşebilmesine izin veren iktisadi ve siyasal koşulların mevcut olmayışıdır.¹³ Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda özel sanayi girişimciliği yok denecek kadar azdır. 1920'lerde siyasal çalkantılarla baş etmek zorunda kalan Türkiye burjuva devleti Osmanlı devletinden miras kalan ağır bir dış borç yükünü kabul etmiştir. Bu koşullar altında bir yandan sanayi burjuvazisini dış rekabetten koruyarak, diğer yanda da kamu kaynaklarını bu sınıfa aktararak ilkel birikimi hızlandırmak mümkün olmamıştır. 1930'ların dünya bunalımı koşulları altında devletin doğrudan girişimciliğiyle,

¹³ Burada özet olarak sunulan bilgilerin kapsamlı bir incelemesi için bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2005*, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

Devrimci Marksizm

sanayi planları çerçevesinde sanayileşme süreci başlatılmışsa da, bu durum emperyalizmin ikinci paylaşım savaşının başlamasıyla sekteye uğramıştır. Buna rağmen savaş koşulları altında tefecilik ve karaborsacılık faaliyetleri görülmedik ölçüde artmış, bu ise Türkiye burjuvazisinin ilkel birikimine beklenmedik bir ivme kazandırmıştır.

Savaş sonrası dönemde çok partili rejime geçilmesiyle burjuvazi, sanayi girişimciliğine yönelmiş, kamu kaynaklarının ve varlıklarının ele geçirilmesinde önemli adımlar atmıştır. Bu dönemde sanayi burjuvazisinin sermaye birikimi sürecinde karşılaştığı organizasyonel sorunlarını aşmasına yardımcı olabilecek şekilde Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği gibi anayasal örgütler oluşturulmuştur. Bununla birlikte, 1950'ler boyunca yükselen İstanbul merkezli sanayi burjuvazisi siyasi temsil alanında iktidarı tam anlamıyla ele geçirememiş, Demokrat Parti (DP) hükümetlerine tabi olarak Anadolu'nun toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisiyle ortak hareket etmek zorunda kalmıştır. DP hükümetlerinin seçim stratejileri, hükümet yapısı ve sosyal ve ekonomik politikaları ülkenin demografik koşulları gereği ikinci gruba yakın olmasına neden olduğundan, sanayi burjuvazisi 1950'lerin ikinci yarısından itibaren DP'ten uzaklaşmaya başlamıştır.¹⁴

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi sanayi burjuvazisinin iktisadi ve siyasi alanda önünü açmıştır. Bu dönemde devreye sokulan beş yıllık kalkınma planları ve uygulanan ekonomi politikaları sonucunda 1970'lerde sanayi sermayesi birikimi yoğunlaşmış, modern anlamda bir sanayi proletaryasının ve işçi sınıfı örgütlerinin ortaya çıkması bu sürece eşlik etmiştir. 1970'lere yine siyasi bir krizle girilmiştir. Bir yandan burjuva hükümetleri İstanbul ve Anadolu ekseninde büyük ve küçük sermaye oluşumları arasında bölündüklerinden yalpalamaktadırlar. Diğer yandan da yine bu hükümetler yükselen işçi sınıfı muhalefetinin durdurulmasını isteyen sanayi burjuvazisinin devletin siyasi ve fiziki baskılarını artırması taleplerini karşılayabilme problemiyle boğuşmaktadırlar. Neticede 1980'ler yaklaşırken bu iki sorunun çözülmemesine bağlı olarak "rejim" krizi kaçınılmaz olmuştur. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi bu noktada devreye girmiş ve dünya kapitalizminin de kriz ve dönüşümüne tekabül eden bu tarihte Türkiye'nin sözde burjuva demokrasisi askıya alınmıştır.

Baskı rejimi altında 1980'lerde siyasi ve iktisadi yapıda gerçekleştirilen dönüşümler sanayi burjuvazisinin 1970'lerde başlayan finans kapitale evrilmesinde bir kaldıraç görevi görmüştür. 1960'larda kurulan büyük şirketler bu yeni dönemde görülmedik bir devlet desteğini arkalarına alarak, sanayi ve finans sermayelerinin birleştirildiği dev şirketlere dönüşerek dış pazarlara açılmaya başlamışlardır. Bu dönemde sermaye birikimi açısından dünya kapitalizminin

¹⁴ Bu gelişmenin arkasında yatan sınıf dinamikleri için bkz. Sungur Savran, *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri: 1919-1980*, İstanbul: Kardelen Yayınları, 1992.

yeni kuralları gereği ihracata öncelik verilmeye başlanmıştır. Bu ise mevcut sanayileşme düzeyinde düşük emek maliyetleriyle üretilen emek yoğun ürünler üzerinden dış rekabete yönelmeyi zorunlu hale getirmiş, bu girişimin önemli bir bölümü ise “Özallı yıllar” olarak bilinen 1980’lerin ikinci yarısından itibaren ANAP hükümetlerince Anadolu’da palazlandırılan sanayi burjuvazisine bırakılmıştır. 1990’ların başına gelindiğinde “Anadolu Sermayesi” olarak adlandırılan bu yeni sanayi burjuvazisi de artık finans kapitale evrilmeye başlamıştır. İşin ilginç yanı “Yeşil Sermaye” olarak anılan “Anadolu Sermayesi” Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan beri devletin merkezinde yer alan ve 1960’ların sonunda finans kapitale dönüşen İstanbul kökenli burjuvaziyle, 1950’lerden bu yana siyasi mücadele içinde olup, bu mücadelelerden hep kaybeden olarak çıkmış olan aileler ve örgütlerden oluşmaktadır. Kısacası gelinen noktada finans kapital toplumsal yapının tümünde tahakküm kurmuş olmakla birlikte, bu sınıf kendi içinde iki kampa bölünmüş bir durumdadır. Özetle, bir sonraki bölümde ele alacağımız gibi, “tepeden” burjuva devriminin bir sonucu olarak gelişen iktisadi, siyasi ve sosyal koşullar, Türkiye finans kapitalinin “Batıcı”/“İslamcı” ekseninde ikiye bölünmüş bir sınıf olarak kendi içinde süren ve uzlaştırılması oldukça zor olan bir kutuplaşmayla malul bırakmıştır.

Bu bölümde vurgulamamız gereken şey, günümüzde Türkiye’nin büyük burjuvazisinin artık bir sanayi burjuvazisi olarak düşünülmesinin pek mümkün olmadığıdır¹⁵. Savran’a göre, bu sınıf “kelimenin klasik Marksist anlamında” bir *finans kapital* oluşumdur. Savran ayrıca Türkiye büyük burjuvazisinin Doğu Asya kapitalizminin *keiretsu* ve *chaebol* türü şirket grupları yapısına benzer şekilde *holding* tarzı bir örgütlenmeyle para ve sanayi sermayelerini birbirlerine kenetlediğine dikkat çekmektedir. Daha sonra göreceğimiz gibi, Türkiye burjuvazisinin bu hâkim tabakasının finans kapital olarak kavramlaştırılması son on yılda gündeme gelen iki askeri müdahalenin (28 Şubat ve 27 Nisan) ve bunları takiben siyasal ortamı istila eden gizemli “demokrasi sorununun” anlaşılabilmesinde kilit bir öneme sahiptir. Yalnız bu tartışmaya geçmeden önce, yukarıda sunduğumuz kuramsal çerçeveye dayanarak Türkiye’de finans kapitalin *ekonomik iktidarının* örgütlenme tarzını kısaca gözden geçirmemiz gerekir.

Gerçekten de Türkiye’de finans kapitalin ekonomik örgütlenmesi Japonya’nın *keiretsu* ve Güney Kore’nin *chaebol* şirket gruplarının yapısını andırmaktadır. Bununla birlikte Türkiye’nin *holdingleri* bunların her ikisine de tam anlamıyla benzememektedir. Bunu görebilmek için öncelikle keiretsularla chaebollar arasındaki bazı temel farklılıkları anımsamak faydalı olacaktır.¹⁶ Japonya’nın keiretsuları

15 Sungur Savran, “The Legacy of the Twentieth Century”, Neşecan Balkan ve Sungur Savran, *The politics of permanent crisis: class, ideology and state in Turkey*, New York: Nova Science Publishers, 2002 içinde, s.18.

16 Bu konuda ayrıntılı analizler içeren çalışmalar için bkz. Takao Shiba ve Masahiro Shimotani (editörler), *Beyond the firm: business groups in international and historical perspective*, Oxford: Oxford University Press, 1997.

büyük bir bankanın temelinde bir araya getirilmiş çok sayıda şirketten oluşurken, chaebolların bünyelerinde banka bulundurmaları hukuken engellenmiştir. Bir başka deyişle, keiretsularda grubun bünyesinde yer alan bir banka grup şirketlerine doğrudan kredi açabilmekte ve bunlara iştirakler yoluyla ortak olabilmekteyken, chaebollara bu olanaklar Güney Kore devleti tarafından yasaklanmıştır. Keiretsu örgütlenmesinde merkezi konumda olan bankalar grup şirketleriyle sadece krediler ve iştirakler kanalıyla birleşmemişlerdir. Bunlar aynı zamanda şirketlerin yönetim kurullarında kendi üyeleriyle temsil edilebilme olanağına da sahiptirler. Bu bağlantı sayesinde bankalar şirketlerin stratejik hedeflerinin oluşturulmasında ve kararların alınmasında etkili olabilmektedirler. Keiretsulardan farklı olarak chaebollarda bankaların şirketlerin stratejik kararlarına doğrudan katılımı ve müdahalesi mümkün değildir. Bu nedenle Japonya'nın aksine Güney Kore'de "kaynak dağıtım iktidarının" şirket gruplarına içselleştirilmiş olduğu söylenemez. Bu durum Güney Kore kapitalist devletinin izlediği "kalkınma" stratejisinin bir sonucudur. Güney Kore devleti banka kredilerinin tahsisini kalkınma planlarına ve stratejilerine göre öncelikli tespit ettiği sektörlerle yöneltebilmek için bu yolu izlemiştir. Keiretsularla chaebollar arasındaki bir başka önemli farklılık mülkiyet ve denetim yapılarından kaynaklanmaktadır. Chaebollar şirketlerin hisselerinin çoğunluğunu mülkiyetinde tutan aileler tarafından yönetilirlerken, keiretsular kapitalistler arası bir koalisyon görünümünde olan çok ortaklı oluşumlardır. Bu nedenle chaebollarda stratejik iktidarın aile mülkiyeti temelinde *merkezileştirilmesi* mümkün olabilmekteyken, keiretsularda stratejik iktidar âdemi-merkeziyetçi bir yapı sergilemektedir. Chaebollarda görülmeyen fakat keiretsularda çokça rastlanan "profesyonel" yöneticilerin yönetim kurullarında ve dolayısıyla strateji süreçlerinde görev alıyor oluşunun önemli bir nedeni budur.

Japonya'nın ve Güney Kore'nin finans kapital oluşumlarıyla karşılaştırıldığında, Türkiye büyük burjuvazisinin ekonomik iktidarını sanki bu iki özgün ulusal örgütlenme tarzının belli bir karışımıyla oluşturulmuş bir tarzda inşa ettiği söylenebilir. Türkiye'nin en büyük holdingleri bir taraftan chaebollar gibi aile şirketleriyken, diğer taraftan da keiretsularda olduğu gibi büyük bir bankanın temelinde kurulmuşlardır. Aşağıdaki tabloda, genelleştirmeye izin vermese de ayrıntılı bir gözlem imkânı sunabileceği düşünülerek, Türkiye'nin büyük holdinglerinden sadece dört tanesi seçilmiş ve bunların ekonomik iktidar yapıları incelenmiştir. Bu holdinglerin seçiminde öncelikli olarak bankalar dikkate alınmıştır. Böylelikle Türkiye'nin en büyük üç özel bankası olan Akbank, Yapı Kredi ve Garanti Bankası ile ülkenin en büyük "Yeşil" ya da "İslami" sermaye grubunun bankası olan Türkiye Finans Katılım Bankası belirlenmiş ve dolayısıyla bu bankaları bünyelerinde bulunduran holdingler seçilmiştir.

Bu holdinglerin hepsinde yönetim kurullarının başkanı kurucu ailenin bir üyesidir. Tablodan da görülebileceği gibi, bu holdinglerin hepsi büyük bir bankanın merkezi bir konum kapladığı *yatay ve dikey* olarak bütünleştirilmiş şirket grupları

görünümündedirler. Bunlardan Koç, Sabancı ve Doğuş gruplarının bünyesinde yer alan bankalar Türkiye'nin en köklü özel bankalarıdır. Ülker grubunda yer alan Türkiye Finans Katılım Bankası ise son yıllarda hızla büyüyen bir banka görünümündedir. Bu bankaların her biri holding dışı büyük bir ortakla birleşmiş olmakla birlikte, holding yönetimleri bu bankaların yönetim ve icra kurullarında belirleyici bir güce sahiptir.

Holding	Banka	Grubun Önde Gelen Şirketleri /Öncelikli Sektörleri
Koç	Yapı Kredi	Şirketler: Beko, Ford Otosan, Otokoç, Ram, Opet, Koçtaş, Koç Allianz, Divan Grubu Sektörler: Finans, Bankacılık, Sigortacılık, Otomotiv, Petro-kimya, İnşaat Malzemeleri, Enerji
Sabancı	Akbank	Şirketler: Kordsa, Temsa, Carrefoursa, Diasa, Teknosa, Gıdasa, Akçansa, Çimsa, Enerjisa, Bossa Sektörler: Finans, Bankacılık, Sigortacılık, Otomotiv, Lastik, İnşaat Malzemeleri (Çimento), Perakendecilik, Enerji,
Doğuş	Garanti	Şirketler: Doğuş Otomotiv, Doğuş İnşaat, NTV, Antur Turizm, Garanti Turizm, Doğuş-GE GYO Sektörler: Finans, Bankacılık, Sigortacılık, Otomotiv, İnşaat, Medya, Turizm, Gayrimenkul
Ülker	Türkiye Finans	Şirketler: Anadolu Gıda, Atlas Gıda Pazarlama, Ülker Bisküvi Sanayi, Polisan, Global İletişim Sektörler: Finans, Bankacılık, Gıda, Ambalaj, Bilişim

Türkiye’de finans kapitalin örgütlenmesinde bankaların merkezi bir konumda olduklarını ve bu konumun öneminin özellikle 2001 krizinden sonra daha da artmakta olduğunu görebilmek için burada seçmiş olduğumuz dört bankayla ilgili bazı verilere kısaca bakmak aydınlatıcı olabilir. Koç grubunun bankası olan Yapı Kredi Türkiye bankacılık sektöründe kendisine büyük bir *değer* atfedilen bir “unvanı” temsil etmektedir. Yapı Kredi Türkiye’nin ulusal ölçekte kurulmuş ilk özel bankasıdır. 1944 yılında kurulan bu banka reklâmlarında kullandığı “hizmette sınır yoktur” deyişiyile neredeyse ülkenin hemen her yanında banka denilince akla gelen ilk “marka” olmayı *başarmıştır*. Koç grubunun 1980’li yıllarda kurduğu bankası Koçbank ise bu tür yaygın bir *takdir ve beğeni* kazanamamıştır. Koçbank Yapı Kredi’nin hisselerinin % 57,4’lük kısmını 2005 yılında satın aldıktan sonra, 2006 yılında bu payı % 67,3’e çıkarmış ve aynı yıl kendi ticari unvanını terk ederek ortaya çıkan yeni bankanın adını (markasını) Yapı Kredi olarak tescil ettirmiştir. Bu strateji Koç grubunun bir yandan bankacılık sektöründe bir türlü oluşturamadığı “marka” sorununu çözmeye çalıştığını ama aslında daha çok ülke çapında bankacılık ilişkileri ağının en gelişmiş kurumlarından birini ele geçire-

rek “finans sektöründe” derinleşen rekabette lider konuma gelmeyi hedeflediğini göstermektedir. Nitekim bu yönde bir karar Yapı Kredi satın alınmadan çok önce gündeme gelmiş ve 2001 yılında harekete geçilmiştir. Bundan sonrasını Yapı Kredi’nin web sayfasından okuyalım: “Koç Grubu’nun finans sektöründe büyüme kararı alması ile Mart 2001’de Koç Finansal Hizmetler A.Ş. (KFH) bir *yönetim şirketi* olarak kurulmuş ve Koç Grubu’nun sahip olduğu Koçbank ve bünyesindeki finansal şirketler bu çatı altında toplanmıştır. Koç Finansal Hizmetler A.Ş.’nin kurulması ile başlayan *yapılanma* sürecinde yaşanan önemli gelişmelerden biri de, UniCredito Italiano (UniCredit) ile *stratejik ortaklık* kurulması olmuştur. Türk Finans sektöründe, ilk yabancı ortaklığın gerçekleştirilmesini temsil eden Koç Topluluğu ve UniCredit işbirliği, her iki hissedarın Koç Finansal Hizmetler A.Ş.’nin %50 hissesine sahip olduğu bir anlaşmanın Ekim 2002’de imzalanması ile gerçekleştirilmiştir. Her iki hissedar, Koç Finansal Hizmetler A.Ş.’nin piyasalardaki konumunu güçlendirip büyümesi ve Türkiye’nin önde gelen finansal gruplarından biri olması konusunda fikir birliğine varmıştır” (vurgu bize ait)

Koç ailesi ve UniCredit hissedarlığının yönetiminde satın alınan ve yeneden yapılandırılan Yapı Kredi’nin stratejik hedefi “pazar payını” sürekli yükseltmektir. Bu hedefe ulaşmak için Koçbank’tan devralınan yapılar ve modeller kullanılmaktadır. Bundan sonrasını yine Yapı Kredi’nin web sayfasından izleyelim: “Her segmente yönelik özel hizmet modeli geliştirilmiştir, satış odaklı yapının geliştirilmesi amacıyla operasyonlar merkezileştirilerek şubelerde yapılan operasyonel işlemler azaltılmıştır”. Ayrıca “özel bankacılık merkezleri” açılarak “teknik donanım ve deneyime sahip ekiplerle” *Özel Bankacılık* hizmeti sunulmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, “bireysel bankacılık alanında ise birçok yeni ürünle” piyasa rekabeti, deyim yerindeyse, kızıştırılmıştır. Bu ürünlere verilen isimler (Çalışan Hesap, Akıllı Paket, Akıllı Plus Paket, Okullu Paket, Pusula vb. gibi) bankanın işini (business) kredi piyasasında *çeşitlenme* stratejisine odakladığını göstermektedir. Web sayfasında da belirtildiği gibi, banka “müşterilerinin farklı ihtiyaçlarına cevap vermek için krediler alanında *piyasaya kıyasla daha avantajlı imkânlar* sunmaya başlamıştır (Konut, Konut İyileştirme, Taşıt, Motosiklet, PC, Ferdi Destek vb. gibi)” (vurgu bize ait).

Sabancı grubunun bankası olan Akbank 1948 yılında Adana’da “pamuk üreticilerine finansman sağlamak amacıyla kurulmuştur.” Akbank 1960’ların sonuna gelindiğinde ulusal ölçekte bir banka konumuna gelmiştir. 1996 yılından başlayarak bir on yıl boyunca bir dizi ihtisaslaşmış finans şirketini kurup bünyesine katan Akbank, 2006 yılında Amerikan Citigroup şirketiyle “*stratejik ortaklık sözleşmesi*” imzalayarak, bankanın % 20’lik bir hissesini bu şirkete satmıştır. Bu sözleşme çerçevesinde Citigroup’un bir temsilcisinin yönetim kurulunda “icra yetkisi olmayan üye” olarak yer alması kabul edilmiş, buna karşılık Sabancı grubundan bir üyenin de Citigroup’un Türkiye’deki iştiraki olan Citibank’ın yönetim kurulunda aynı koşullarda yer alması kararlaştırılmıştır. Bu konuda Akbank’ın

web sayfasında sunulan bilgiler bankanın Sabancı grubunun gözünde taşıdığı merkezi önemi göstermesi bakımından kayda değerdir: “Bu stratejik ortaklık ile Akbank’ın çoğunluk hissesi Sabancı Grubu ve ailesinin elinde kalmaktadır. Bankamızın kontrolünde ve yönetiminde bir değişiklik olması söz konusu değildir. Ancak doğal olarak güçlü uluslararası bir bankayla ortaklık kurmuş olmanın bize getireceği birçok sinerji, know-how ve pazar avantajı bulunacaktır. Bu avantajların neler olduğunu ve nasıl birlikte değerlendirebileceğimizi önümüzdeki günlerde birlikte yaşayacağız”.

1946 yılında Ankara’da kurulan Garanti Bankası 1983 yılında Doğu grubu tarafından satın alınmıştır. 2001 yılında banka Osmanlı Bankası ile birleşmiştir. 1990 yılında ilk “halka arzı” gerçekleştiren banka, 1993’te Türkiye’de ilk defa yurtdışına hisse ihracı gerçekleştiren kurum olmuştur. Banka’nın mevcut sermayesinin % 49’u borsada işlem görmektedir. Yapı Kredi ve Akbank ile yoğun bir rekabet halinde olan Garanti Bankası’nın pazar payını büyütebilmek amacıyla 2005’de Doğu grubu ile General Electric Consumer Finance (GECF) arasında eşit ortaklık prensibi çerçevesinde “stratejik ortaklık anlaşması” imzalanmıştır. Anlaşmaya göre, GECF Garanti Bankası’nın sermayesinin % 25,5’ini satın alarak banka yönetiminde Doğu grubu ile eşit ortaklık hakkına sahip olmuştur. Yönetim Kurulu’nun başkanlığı grubun kurucusu olan Ferit Faik Şahenk’de kalmıştır. Garanti Bankası’nın web sayfasında GECF ile “stratejik ortaklığın” önemini vurgulayan şu bilgilere yer verilmektedir: “GECF, dünyanın en büyük holding şirketi olan General Electric Corporation (GE)’in altı temel iş kolundan biridir. GE, 675 milyar dolara yaklaşan aktif büyüklüğü, 350 milyar dolarlık piyasa değeri ve çok az sayıda kuruluşun sahip olabildiği AAA kredi notuna sahiptir. GECF, dünya çapında mağaza kredi kartları, tüketici kredileri, banka kartları, otomobil kredisi ve leasing, ipotega dayalı konut kredileri (mortgage), kurumsal seyahat ve harcama kartları, borç konsolidasyonu ve kredi sigortası gibi pek çok finansal üründe tecrübe sahibi bir kurumdur. GE’nin gücü ve uluslararası deneyimi, Garanti’nin Türkiye ve bölge konusundaki birikimleriyle birleştiğinde, yeni ürün ve hizmetler sunarak büyüme yeteneğini daha da artıracaktır. GECF ile ortaklık sonucu *Türk bankacılık sektöründe lider konumuna oturmayı hedefleyen Garanti, öncülüğü temsil eden farklı duruşunu Türkiye sınırları dışına taşıyarak uluslararası arenaya global bir bakış açısıyla* çıkacaktır. Farklı sektörlerde dünya çapında iş yapan GE Garanti’yi Avrupa’daki büyüme stratejisi doğrultusunda seçmiştir. GE gibi bir dünya devi yeni bir atılım yapabilmek için çağdaş bir yönetim anlayışına, profesyonel bir ekibe, sektörel ve bölgesel yeterliliklere ihtiyaç duymaktadır. Bu kapsamda, Garanti’nin kaliteli insan kaynağı, yönetim anlayışı, güçlü markası, üstün teknolojik yapısı ve geniş dağıtım ağı, GE’nin büyümesi için güçlü bir platform sunmaktadır” (vurgu bize ait).

Tablodaki dördüncü banka olan Türkiye Finans Katılım Bankası genellikle “İslami Sermaye” olarak adlandırılan finans kapital oluşumunu temsil etmesi

bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Bu bankanın tarihi Dar Al-Maal Al-Islami (DMI) grubu tarafından Faisal Finans'ın 1985 yılında kurulmasıyla başlamaktadır. Bahamalar'da kayıtlı bulunan bu mali kuruluşun merkezi Cenevre'dedir. DMI "İslami bankacılık", "İslami yatırım" ve "İslami sigortacılık" alanlarında faaliyet göstermektedir. Yönetim yapısı Batılı şirketlerinkiyle karşılaştırıldığında ilginç bir farklılık sergileyen DMI'da yönetim kurulunun yanı sıra bir de "dini kurul" (Religious Board) bulunmaktadır. Bu örgütlenmede yönetim kurulunun kararlarının ve faaliyetlerinin *şeriat* ilkelerine uygun olup olmama koşuluna bağlı olarak dini kurul tarafından onaylanması gerekmektedir. DMI'nin elimizdeki 2003 yılı raporuna göz attığımızda söz konusu bu dini kurulun şirket yönetiminde sembolik bir öneme sahip olduğu hissine kapılmamak elde değildir. Yönetim kurulunun sayfalarca aktarılan "çalışmalarından" sonra bütün bu işlerin dini kurul tarafından incelendiği ve şeriata uygun bulduklarına karar verildiği bir paragrafta belirtilmektedir. Bu raporda gözümüze çarpan bir başka ilginç durum ise "dini kurulda" bir Türkiyeli üyenin de yer alıyor oluşudur. Öte yandan hem yönetim kurulunda hem de dini kurulda yer alanların çoğunluğu Arap kökenlidir.

Ülker grubunun bankasının tarihi Faisal Finans'ın hisselerini İsviçre'de yerleşik bir başka İslami şirket olan OLFO'ya 1998 yılında satmasıyla yeni bir evreye girer. OLFO'nun denetimi altında 2001 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren şirketin hisselerinin % 38,82'si 2001 yılında Sabri Ülker tarafından satın alınır. Bu tarihte yapılan genel kurulda bankanın ismi Family Finans Kurumu A.Ş. olarak değiştirilir. Böylelikle, İslami çağrışıma sahip Faisal "markası" yerine daha "global" (yani İngilizce) bir isim tercih edilmiş olur. 2001 yılında şirketin sermayesi 2 trilyon TL'den önce 20 trilyon TL'ye, ardından da 50 trilyon TL'ye çıkarılır. Bu aşamaya gelindiğinde Sabri Ülker şirketin hisselerinin % 98,63'ünü ele geçirmiş bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, Ülker grubunun 2001 yılından başlayarak finans sektöründeki büyük rekabete doğrudan doğruya dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ülker grubu 2005 yılına geldiğimizde, yukarıda incelediğimiz bankalar gibi, büyüyebilmek amacıyla "stratejik ortaklık" arayışına yönelmiştir. Yalnız Ülker'in kendisine "stratejik ortak" olarak seçtiği finansal şirket bu üç bankanın ortaklarından ulusal menşei bakımından farklıdır. Ülker "yabancı" bir ortak yerine, "Kayserili işadamları tarafından % 100 yerli sermaye ile kurulan ilk finans kurumu olan Anadolu Finans" şirketine yaklaşmıştır. 1991 yılında Ankara'da kurulan Anadolu Finans'ın bütün hisseleri 1999 yılında "mobilya, ev tekstili ve kablo sektörünün önde gelen kuruluşlarının sahibi Boydak Grubu (Boydak ailesi olarak okunabilir)" tarafından satın alınmıştır. 2005 yılında Boydak'ların Anadolu Finans Kurumu ile Ülker'lerin Family Finans A.Ş.'si birleşmişlerdir. Aynı yıl bu birleşmenin ürünü olan şirkete Türkiye Finans Katılım Bankası unvanı verilmiştir. Bundan sonrasını bankanın web sitesinden okuyabiliriz: "Sonuçta Türkiye'nin önde gelen iki büyük grubu olan Boydak ve Ülker Grupları, finans sektöründe hizmet veren kurumları Anadolu Finans

ve Family Finans'ı, *global ekonomi koşullarına ayak uydurmak* ve Türkiye'ye çok daha faydalı olmak için kendi iradeleri ile 30 Aralık 2005 tarihinde Türkiye Finans Katılım Bankası adı altında birleştirmiştir. 12 bin çalışanı ile istihdama büyük katkı sağlayan Boydak Holding; İstikbal, Hes Kablo, Bellona, Mondico, Deco, Hukla gibi birçok tanınan markası ile hafızalarımızda yer edinmiştir. Her geçen gün gücüne güç katan Boydak Holding; Merkez Çelik, Hes Kablo, Boytaş Mobilya, İstikbal Mobilya, Boyteks Tekstil ve Form Sünger şirketleri ile 2006 yılı İSO 500 listesine altı iştirakini sokmayı başarmıştır. Ülker Grubu ise 70'e yakın şirket, 10'u yurtdışında 38 fabrika, 110 ülkeye ihracat, 150 marka, 1.800 çeşit ürün ve 42 bine ulaşan çalışan sayısı ile dünyanın dev şirketleriyle rekabetini sürdürüyor. 62 yılda küçük bir bisküvi imalathanesinden entegre bir Ülker Şirketler Topluluğu'na dönüşen ve 2006 yılı İSO 500 listesine 13 iştirakiyle giren Ülker'in, lokomotif ve örnek şirketi bugün de Ülker Gıda San. ve Tic. A.Ş.'dir. Bu paralelde Ülker Grubu'nun temel işi 62 yıl sonra bile hâlâ bisküvi, çikolata ve şekerleme odaklı. Bu iki büyük gruptan ve Türkiye'den aldığı destekle büyüyen, 138 şubesi, 2.800'ü geçen çalışanı ve 1 milyonu aşan müşterisiyle hizmet veren Türkiye Finans, Türkiye'den aldığı Türkiye'ye vererek, Türkiye'nin lider katılım bankası olma sorumluluğunu taşımaktadır" (vurgu bize ait)

Daha önce vurguladığımız gibi, Türkiye'nin holdingleri Güney Kore'nin chaebollarına benzer şekilde birer aile şirketi görünümündedirler. Peki ama "küreselleşme" olarak anılan yakın dönemde kendilerini "uluslararası arenaya odaklanmış dev global" şirketler olarak yeniden yapılandıran bu holdingler artık gerçekten birer *basit* aile şirketi olarak düşünülebilirler mi? Hiç kuşkusuz bu kritik sorunun yanıtı bu şirketlerin günümüzdeki *yönetim kurullarının* oluşumunu ve bunların bileşimini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi gerektirmektedir. Bu tür kapsamlı bilimsel bir çalışma Öktem ve Üsdiken tarafından yapılmıştır.¹⁷ Marksist kuramcılara çok değerli bilgiler sunan bu akademik çalışmanın bazı önemli sonuçlarını kısaca özetleyerek hem bu soruya bir yanıt verebilir, hem de Türkiye'de finans kapitalin ekonomik örgütlenmesinin stratejik iktidar bileşeninin oluşumu üzerine bazı tespitler yaparak bu bahsi kapatabiliriz.

Öktem ve Üsdiken'nin zahmetli hesaplamalarına göre, "holding şirketlerinin yönetim kurulları ortalama olarak yaklaşık % 70 oranında grubun içinden ama şirketin dışından üyelerden oluşmaktadır. Şirketin içinden yöneticilerin payıysa ortalama yönetim kurulu başına % 10'u bile bulmamaktadır."¹⁸ Bu bulgu son derece önemlidir; çünkü şirketlerin işlemlerinden (operasyonlarından) sorumlu olan yöneticilerin yönetim kurullarında temsil edilmedikleri görülmektedir.

17 Özlem Öktem ve Behlül Üsdiken, "Kurumsal Ortamda Değişim ve Büyük Aile Holdingleri Bünyesindeki Şirketlerin Yönetim Kurullarında "İcrada Görevli Olmayan" ve "Bağımsız" Üyeler", *Amme İdaresi Dergisi* (baskıda).

18 Öktem ve Üsdiken, s. 25

Yukarıda sunduğumuz kuramsal çerçeve açısından bunun anlamı şudur: stratejik iktidarı elinde tutan yönetim kurulları üyeleri her kimse, bunlar bu iktidarlarını *işlemsel iktidara* sahip yöneticilerle paylaşmama eğilimindedirler. Asıl ilginç “icrada görevli olmayan” bu yönetim kurulu üyelerinin bileşimidir. Bu üyeler “büyük ölçüde” şirketlerin çoğunluk hisselerini ellerinde bulunduran “aile (veya ailelerin) fertleri, holding merkezinden veya diğer şirketlerinden yöneticiler ve bu konumlardan emekli olanlardır. Dolayısıyla, icrada görevli değildirler ama *dışarıdan da değildirler*”¹⁹ (vurgu bize ait). Araştırmacıların söz konusu bu gözleme dayanarak vardığı sonuç bizim için oldukça önemlidir: *Türkiye finans kapitali mülkiyetindeki şirketleri merkezîyetçi bir stratejik iktidar yapısında denetimi ve yönlendirmesi altında tutma eğilimindedir.*

Öktem ve Üsdiken bu sonucun daha önceki çalışmalarla uyumlu olduğunu belirtmekle birlikte, holdinglerin “yönetim yapısında” bazı yeni özelliklerin ortaya çıkmaya başladığından da söz edilebileceğini ima etmektedirler. Onlara göre, “aile fertlerinin şirketlerin bilfiil yönetiminden nispeten uzaklaştıkları ve hatta yönetim kurulu üyeliklerini *bile* merkezi konumlara çıkmış bazı aylıklı yöneticilerle paylaştıkları bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir.” (vurgu bize ait) Buna rağmen Türkiye’nin holdingleri kendi bünyeleri dışından gelen üyeler yoluyla oluşturulabilecek birbirinin içine geçen yönetim kurulları tarzında bir ekonomik iktidar örgütlenmesine yatkın görünmemektedirler. Kısacası, Öktem ve Üsdiken’in dediği gibi, “Türkiye’deki holding şirketlerinin yönetim kurulları birbirlerinden bağımsız şirketlerin ve yöneticilerinin aralarında bağlantı kurulmasını sağlayan bir araç şeklinde kullanılır gibi görünmemektedir.” Bu ise Türkiye’de finans kapitali oluşturan büyük burjuvazinin daha henüz aileler arası ekonomik iktidar paylaşımı noktasından çok uzak olduğunu göstermektedir. Belki bu tür bir kapitalist aileler arası ekonomik işbirliği yakınlaşması “İslami” büyük burjuvazi için, Ülker ve Boydak aileleri örneğinde gördüğümüz gibi, bir ölçüde mümkün hale gelmiş bulunmaktadır. Kuşkusuz bu iddia herhangi bir bilimsel geçerliliğe sahip olmayıp, araştırılması gereken bir soru olarak önümüzde durmaktadır.

Bir sonraki bölüme geçmeden Öktem ve Üsdiken’in işaret ettiği bir başka önemli bilgi eksikliğini de burada belirtip, “yabancı” ortaklar konusuna da kısaca değinelim. Yabancı şirketlerle kurulan stratejik ortaklıkların holdinglerin yönetim kurullarının yapısı ve ortaklığın dışındaki şirketlerle ilişkiler üzerinde ne gibi etkileri bulunduğu hakkında çok az şey bilinmektedir. Öte yandan incelediğimiz örneklere dayanarak, Koç ve Doğu gruplarında olduğu gibi, Türkiye büyük burjuvazisinin içinde stratejik iktidarını yabancılarla *sadece ortaklığın kurulduğu şirket düzeyinde* “eşit” oranda paylaşmaya hazır bir bölümünün varlığından söz edilebilir. Buna rağmen, Sabancı örneğinde gördüğümüz üzere, yabancılara stratejik iktidarlarını devretmek istemeyen bir başka bölümün de mevcut olduğu

¹⁹ Öktem ve Üsdiken, s. 25

düşünülebilir. Bu yapılardan hangisinin ileride daha baskın olacağı konusunda her şeyden önce dünya ölçeğinde sermaye birikiminin dalgalanmaları ve bunlar karşısında holdinglerin ve çok uluslu yabancı şirketlerin izleyecekleri stratejiler belirleyici olacaktır. Şimdilik genel durum holding ve şirket yönetim kurullarının ister yerli, ister yabancı olsun grup dışından gelenlere pek fazla açık olmadığı yönündedir. Dolayısıyla, Türkiye finans kapitalinin *uluslararasılaşmış* olmakla birlikte ekonomik iktidarının *ulusal* karakterini korumakta olduğu söylenebilir.

Türkiye’de finans kapitalin siyasal ve kültürel iktidar yapısı hakkında gözlemler

Daha önce gördüğümüz Türkiye finans kapitalinin Batıcı ve İslamcı fraksiyonlara bölünmesi nedeniyle ikili kültürel bir yapıda oluşu, Marksist kuramcılar arasında olduğu kadar burjuva sosyal bilimcileri arasında da ilgi konusudur. Bu yazının sınırlarını aşsa da bu sınıfsal oluşumun ortaya çıkmasına yol açan tarihsel etkenler hakkında kısa bir hatırlatmada bulunmak bu bölümdeki gözlemlerin Marksist kurama uygun bir içerikte algılanmaları açısından faydalı olacaktır.²⁰ Bu bağlamda, yukarıda geçerken belirttiğimiz gibi, öncelikle Türkiye’de burjuva devletinin oluşumunun klasik Marksist anlamda bir burjuva devrimi sonucunda gerçekleşmediği ve bu nedenle Türkiye burjuvazisinin siyasal iktidarı ele geçirdiği tarihten bugüne kadar işçi sınıfı ve emekçiler üzerinde türdeş kültürel bir liderlik oluşturamadığı vurgulanmalıdır. Kabaca ifade edilirse, bu durumu doğuran temel nedenin Osmanlı monarşisinin çözülme sürecinin özgüllüğü olduğu söylenebilir.

On dokuzuncu yüzyıl biterken artık bir yarı sömürge durumuna gelmiş bulunan Osmanlı monarşisi sanayi ve ticari burjuvazisinin önünü açıp üzerinde yükseldiği “feodalleşmiş” tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi hızlandıracak devlet kurumlarından ve araçlarından yoksundur. Osmanlı burjuvazisini emperyalist burjuvaziler karşısında zayıf bir konuma iten yalnızca bu sınıfın imparatorluğun asırlardır izlediği (izlemeye zorlandığı) serbest ticaret siyasetinin yol açtığı düşük sermaye birikimi düzeyi değil, aynı zamanda bu sınıfın kendi içinde ulusal, etnik ve dini olarak bölünmesidir. Bu iki koşulun varlığında burjuvazinin sivil temsilcileri yoluyla çok-dilli, çok-dinli ve çok-etnisiteli Osmanlı toplumunun alt sınıfları üzerinde siyasal ve kültürel bir liderlik inşa ederek, sosyal bir devrim örgütleyebilme girişimi bir hayli gecikmiştir. Bu durumun doğrudan bir sonucu olarak burjuva devletinin oluşumu burjuvazinin mevcut feodal devlet yapısında reformlar yoluyla açtığı gediklerle uzun bir döneme yayılmak zorunda kalmış; çoğu zaman da bu süreç feodal sınıf ve katmanların karşı saldırılarıyla ulaşılan noktadan geri düşülmesiyle sekteye uğramıştır. 1908 Devrimi bu açıdan önem-

²⁰ Burada sunulan kısa tarihsel arka planın kapsamlı bir ele alması için bkz. Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*.

Devrimci Marksizm

li bir sıçrama teşkil etmiştir. Balkanlardan başlayarak İstanbul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada içerisinde etnik ve dini çeşitliliği barındıran önemli bir toplumsal muhalefet örgütlenerek burjuva devrimine doğru ciddi bir adım atılmıştır. Bu süreç sömürgeci bir siyaset izleyen emperyalizmin doğrudan müdahaleleriyle durdurulmuştur. Yirminci yüzyılın başında Türkiye'de ulusal temelli burjuva devletin oluşumuna yol açan dönüşümler ise emperyalizmin derinleşen dünya krizi koşullarında şekillendiğinden, işçi sınıfı ve köylülerin geniş tabanlı kitlesel katılımıyla örgütlenebilecek sosyal bir devrimi burjuva liderliği açısından devre dışı bırakmıştır.

Bunun sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran burjuva liderliği tarımsal yapıları tasfiye ederek kır kent ayrışmasının son bulmasına yol açabilecek bir sınıf mücadelesini sürdürememiştir. Burjuva liderliği bir yandan kentlerdeki küçük işçi sınıfı üzerinde siyasi ve fiziki baskı uygulamış, diğer yandan da köylülük üzerinde denetimi taşranın mülk sahipleri sınıfına terk etmiştir. Büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan Kürt halkının ulusal haklarının da bastırıldığı bu süreç içerisinde iki kültürlü bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Birinci toplum yukarıdan aşağıya reformlarla gerçekleştirilen sosyal devrime bağlı olarak inşa edilmiş güdük bir kamusal alana sahip olan kentli bir toplumdur (ki bu toplumun önemli bir kesimi zamanla resmi Kemalist ideolojinin devrimin başarısı olarak sürekli işaret edeceği toplumsal tabanı oluşturur). İkinci toplum ise tepeden devrimin sahiplendiği burjuva değerleriyle, burjuva evrensel normlarına tümüyle yabancı ve sermaye birikimini daha çok ticaret ve tarımsal artık dolayısıyla sürdüren bir hâkim sınıfın eline teslim edilmiş olan köylü toplumdur. Kürt halkının toplumsal gerçekliğinden en açık şekilde izlenebildiği gibi, ülkenin çoğunluğunu oluşturan bu kentli olmayan toplumun kültürel oluşumu tarikatlar yoluyla yaşatılan ve yaygınlaştırılan dinsel değerlerden türemektedir. Bu arka plana dayanarak artık bu ikili kültürel oluşumun günümüzde finans kapitalin sınıf içi bölünmesindeki tezahür biçimine ve bunun yol açtığı siyasal çalkantıya dönebiliriz. Tartışmanın bu aşamasında kuramsal dili bırakıp, öykü diline geçmemiz bir an olsun yaşadığımız bu garip gerçekliği hicivsel bir şekilde ifade etmemize imkân sağlayabilir.

Bu yazıyı kaleme aldığımız günlerde Türkiye'nin bir türlü çözülemeyen "demokrasi" bilmeçesine ilginç bir olay daha eklenmiş bulunuyordu. 14 Mart 2008 Cuma günü *İstanbul borsası* kapandıktan hemen sonra, "hafta sonu" tatiline başlamak üzere yollara düşen "yurttaşlar" medya kanallarından yayılan dumanı üstünde bir haberin şokuyla sarsıldılar. "Ajans haberleri" Yargıtay Başsavcılığının iktidar partisi AKP hakkında "laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu" suçlamasıyla kapatma davası açtığını duyurmaktaydı. Başsavcılık, AKP'nin kurucu üçlüsü olarak bilinen Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Başbakan Tayyip Erdoğan ve eski Meclis Başkanı Bülent Arınç'ın da aralarında bulunduğu 71 AKP yöneticisi ve üyesi için "siyaset yasağı" istemekteydi. Yani "milletin iradesiyle" seçilip iş başına gelen "icraatçı" AKP hükümetinin önü tıkanmak iste-

niyordu. Gözler bir kere daha ülkenin baş aktörlerinin üzerine çevrilmişti. Şimdi herkes televizyonlarını açmış, bu medyatik ünlülerin memleketin *her daim taze* siyasi krizinin karşısındaki yeni tepkisini bekliyordu.

Başta “İslami” sermayenin medya kanalları olmak üzere TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) ve çok sayıda meslek örgütü “demokrasinin temel ilkelerini hiçe sayarak” açılan bu davaya sert açıklamalarla tepkilerini ortaya koydular. İlginç olan durum hemen her gün “sivil toplumun” sesini duyurmak adına basın bildirimleri sunan, Türkiye’nin yüzü Batıya dönük, demokratik ve “laik” “patronlar” örgütü TÜSİAD (Türk Sanayici ve İşadamları Derneği) tarafından 16 Mart Pazar gününe kadar herhangi bir açıklamanın yapılmamış olmasıydı. 15 Mart Cumartesi günü geç saatlerde “İslami” Moral Haber web sitesinde bu garip durumla ilgili merak uyandırıcı bir yorum yayınlandı. Bu kısa yorumda şöyle deniliyordu: “Ekonomik kararların dışında, AK Parti hükümetinin aldığı birçok karara, sınır ötesi operasyona, YÖK’ün aldığı başörtüsü kararına, Meclis’in başörtüsüyle ilgili oylaması hakkında dahi açıklamalar yapan TÜSİAD’ın tek başına iktidarda bulunan bir partinin kapatılması yönünde dava açılmasına sessiz kalması hayli manidar bulundu. AK Parti aleyhine dava açılmasının üzerinden 24 saat geçmesine karşın TÜSİAD Başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ’ın sessizliğini sürdürmesi, TÜSİAD yönetiminden hiçbir açıklama gelmemesi hükümetle patronların bundan sonraki ilişkilerine nasıl yansiyacak merak ediliyor.” Bu aslında TÜSİAD ile “İslamcı” AKP hükümeti arasındaki nazik ilişkinin her zaman “merak edilen” yeni bir uğrağıydı. Sonunda Pazar günü TÜSİAD “demokrasinin vazgeçilemez unsurları olan” siyasi partilerin dava yoluyla kapatılmasının kabul edilemez olduğunu ilan etti. Fakat patronlar açıklamalarında net bir ifadeyle hükümetten rahatsız olduklarını belirtmeyi unutmamışlardı. “TÜSİAD olarak bizim siyasi partilerden beklentimiz, Türkiye’yi, kutuplaşmaları körükleyen bir siyasi atmosferden, uzlaşma ve refah projeleri üreten bir siyaset ortamına taşımalarıdır” diyorlardı. Bir başka deyişle, TÜSİAD’ın merakla beklenen basın duyurusu demokratik görünmek adına usulen yapılmış bir açıklamanın ötesinde bir anlam taşıyor gibiydi. Dolayısıyla, patronlar yakın tarihin İslamcı hükümetlere karşı gerçekleştirilen iki askeri müdahalesinin (28 Şubat’ın ve 27 Nisan’ın) karşısında sergilemiş oldukları tavırlarının farklı bir örneğini bir kere daha tekrarlıyorlardı.

TÜSİAD’ın istediği “kutuplaşmalardan” uzak, “uzlaşma ve refah projeleri üreten bir siyaset” ortamının yaratılması, Türkiye’nin yarım kalmış burjuva devriminin bir meyvesi olan ikili kültürel yapısının varlığında burjuva partilerinin pek kolay başarılacakları bir işe benzememektedir. Toplumun kültürel hiyerarşisinde uzunca bir zaman üst katmanı oluşturan Batılı tarzda modernleşmiş kentli azınlık kültürel üstünlüğünü kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak çok kısa bir zaman aralığında kentlere göç etmiş toplumsal kesimlere çoktan kaybetmiş durumdadır. Bu kesimin kültürel oluşumunda kesintiye uğramadan varlığını korumuş olan

İslami ve/veya geleneksel yaşam tarzları hâkimdir. Yukarıda gördüğümüz gibi, 1980 sonrası dönemde ortaya çıkan “Anadolu Sermayesi”nden türeyen finans kapital fraksiyonu siyasal ve kültürel liderliğini İslami söylem ve pratikler üzerinden kurmaya yönelmiştir. Bu gelişmenin bir sonucu olarak toplumun geniş bir kesiminde yükselen değerler İslami geleneksel değerler olmaya başlamıştır. Bu çoğunluğun yaşam tarzı ve dünya görüşleri resmi Kemalist ideolojiyle olduğu kadar, kozmopolit görünümlü büyük ve orta burjuvazinin değerleri ve dünya görüşleriyle de çatışma halindedir.

Söz konusu bu kültürel ikililik ve çatışma en fazla finans kapitalin kendi sınıf içi kültürel hegemonya mücadelesinde öne çıkmakta olup, temsili burjuva demokrasinin kırılabilirliğinin ana nedenlerinden birisini oluşturmaktadır. Finans kapitalin laik ve Batıcı fraksiyonu olan TÜSİAD grubunun ideolojik yönelimi, siyasi ve sosyal projeleri ile devletten istedikleri, bu sınıfın “İslamcı” fraksiyonunu oluşturan MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) grubununkilerle karşılaştırıldıklarında, bunların uzlaştırılmasının bir hayli zor olduğu görülmektedir. Mevcut durumda “İslamcı” fraksiyonun toplumun geniş bir kesiminde siyasal ve kültürel bir hegemonya inşa etmiş olduğu düşünülürse, TÜSİAD grubunun canının sıkılmakta olduğunu görmek zor olmasa gerekir. TÜSİAD’ın çoğu zaman dikkatlerden kaçan bu “gerginliği” demokratik söylemiyle çelişen anti-demokratik tavrının anlaşılabilmesinde elzemdir.

20 Temmuz 2002 tarihli Hürriyet gazetesindeki köşesinde Oktay Ekşi’nin TÜSİAD grubuna yönelttiği soru bugün içinde geçerlidir. Yakın tarihin siyasi gizini çözmemize yardımcı olabilecek olan bu yazısında Ekşi TÜSİAD grubuna, “Sahi siz ne istiyorsunuz... Açıkça söyler misiniz?” diye sormaktadır. Yazıyı okuduktan sonra Ekşi’nin sorusunun “demokrasi mi yoksa askeri diktatörlük mü istiyorsunuz . . . açıkça söyler misiniz?” anlamına geldiği sonucuna ulaşılmaktadır. Siyasi tarihimizin bu önemli köşe yazısının bir bölümünü burada alıntılıyarak gelecek kuşakların dikkatine sunuyoruz:

Demokrasiye bağlılığından geçilmeyen TÜSİAD’ın yöneticileri bu *Bilgi Notu*’nu hangi gerekçeyle götürüp Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral **Yaşar Büyükanıt**’a sunmuşlar, anlayamadık. Gerçi **Erdal Sağlam** imzalı bir habere biz güveniriz. O nedenle “**Aynen böyle yapmışlardır**” demedik değil. Ama yine de “**Ya tekzip ederlerse?**” diye düşünmüştük. . . Ağzlarını her açıklarında **gelişmiş demokrasilerden** örnekler veren bu zevata sormaya değmez mi? Hangi demokraside işadamlarının örgütü gidip de o ülkenin genelkurmayına, “**Bizim yaptırdığımız araştırmaya göre A partisi birinci, B partisi ikinci olacak**” türünden bir rapor veriyor? . . . Özel sohbetlerinizde bir yandan **askerin siyasi yaşamdaki etkisi azalmalı** dersiniz, sonra gider hepimizi (veya en önde gelenlerinizi) temsil eden dernek adına askere hulus çakar,

ona **görevi dışında** kalan konuların raporunu sunarsınız. . . . Bari boğazlarına kadar battıkları siyaset konusunda sağlıklı bir değerlendirmeleri olsa? . . .Sahi siz ne istiyorsunuz... Açıkça söyler misiniz?

TÜSİAD'ın devletin temel baskı organı olan silahlı kuvvetlere “Bilgi Notu” verip, talepte bulunmasına şaşırılmamak gerekir. Ayrıca bu tür siyasal taleplerin gündeme gelmesi sadece Türkiye’de değil, finans kapitalin toplumsal alanda hâkimiyet kurduğu hemen her yerde sıkça rastlanılan bir durumdur. Sözde demokratik Batılı ülkelerde büyük burjuvazi lobilerini ve düşünce derneklerini bu iş için sürekli kullanır. Bunların birincil işlevi devlet ve hükümet politikalarının finans kapitalin çıkarlarına göre oluşturulmasının sağlanmasıdır. Bu nedenle bu kuruluşlar devletin siyasal, ideolojik ve baskı organlarından her zaman talepte bulunabilirler. TÜSİAD örneğinde asıl şaşırtıcı olan büyük burjuvazinin kendi sınıfının belli bir bölümünün siyasal bir temsilcisine devletin baskı uygulanmasını istemesidir. Bu da bize Türkiye büyük burjuvazisinin başta işçi sınıfı olmak üzere diğer sınıf ve katmanlarla olduğu gibi, kendi içinde de siyasal, kültürel ve doğal olarak ekonomik bir sınıf mücadelesi sürdürmekte olduğunu göstermektedir. Bu nedenle TÜSİAD’ın yayınladığı siyasi ve iktisadi raporların, Korkut Boratav’ın ironik bir şekilde vurguladığı gibi, her zaman bir “muhtıra” niteliği taşıdığı unutulmamalıdır.²¹

Bununla birlikte finans kapitalin fraksiyonları arasında uzunca bir zamandır süren sınıf içi mücadelenin maddi temeli anlaşılmazsa materyalist anlayıştan uzaklaşıp, TÜSİAD’ın “muhtıraları” yalnızca kültürel ve ideolojik bir hassasiyetten kaynaklanan bir siyasal çatışma gibi algılanabilir. Bir başka deyişle, burjuva sosyal biliminin sık sık düştüğü kültürel ya da sosyolojik indirgemecilik yanlışlığına düşülebilir. Böylelikle bu sınıf içi mücadelenin sadece ve sadece temel toplumsal değerler ve normlar alanından kaynaklanan ve devletin kurumları ve ilişkileri üzerinde yoğunlaşan siyasi bir mücadeleden başka bir şey olmadığı sonucuna varılır. Devletin sermaye birikimi sürecinde oynadığı önemli rol hatırlanacak olursa bu iddianın ne kadar yanıltıcı olduğu görülebilir. Neoliberal dönemde devlet her yerde olduğu gibi Türkiye’de de doğrudan iktisadi faaliyetlerden uzaklaşmış (KİT’lerin özelleştirilmesi, kamusal eğitim ve sağlık hizmetlerinin özel sektöre doğrudan ve taşeronlaştırmalarla devredilmesi, büyük devlet ihaleleriyle şirketlere yatırım olanakları sunulması ve benzeri gibi), ekonomi politikalarını yabancı ve yerli finans kapitalerin beklentilerini karşılama hedef ve anlayışıyla biçimlendirmeye başlamıştır. Kamusal hizmet ve üretimin mümkün olabilecek en az düzeye indirildiği bu ortamda, kamu kaynaklarının başta Hazine olmak üzere kamu bankaları ve bir takım kamu fonları kanalıyla zaman zaman patlak veren büyük yolsuzluk iddiaları arasında finans kapitale fütursuzca

²¹ Korkut Boratav, *Sol Günlük Siyasi Gazete*, 11 Kasım 2007.

Devrimci Marksizm

aktırılmasına şahit olunmuştur. Devletin “olanakları” ya da kamu fonları hortumlanarak bir yıl gibi kısa zaman aralıklarında adı sanı duyulmadık büyük holdingler yaratılabildiği. Piyasa ekonomisinin, rekabetin ve girişimciliğin geliştirilmesi iddialarıyla temellendirilen bu uygulamalar, 12 Eylül rejiminin yasama ve yargı karşısında orantısız bir güç bahsettiği yürütmenin (başbakan ve bakanlar kurulunun) siyasi önemini hiç olmadığı kadar artırmıştır. Dolayısıyla, hükümeti kuran partinin finans kapitalin söz konusu iki fraksiyonundan hangisine daha yakın olduğu Türkiye’nin siyasi ve kültürel değişim yönünün şekillenmesinin ötesinde sermayeler arası süren rekabeti doğrudan ilgilendiren iktisadi bir boyutu da bulunmaktadır.

Yukarıda Caroll’ın kuramsal çerçevesinden hareketle finans kapitalin ekonomik iktidarını incelerken gördüğümüz gibi, finans kapital oluşumu açısından kaynak dağıtım süreçlerinde hâkimiyet kurulması bir ölüm kalım meselesi olarak kendisini büyük burjuvaziye dayatmaktadır. Bu anlamda, holdingler bankacılık ve finans sektöründe güçlü şirketler kurmak ya da ellerindekileri stratejik ortaklıklarla geliştirerek büyümek zorundadırlar. Bununla birlikte bu işin kamu kaynaklarının ele geçirilmesini de içeren bir yanı vardır ve bu iş merkezi hükümetten yerel yönetimlere kadar devletin kurumları ve bürokrasisi üzerinde doğrudan denetim kurmayı gerektirmektedir. Bu durum anlaşıldığı ölçüde 28 Şubat ve 27 Nisan askeri müdahaleleri başka bir anlam kazanmaktadır. Örneğin 28 Şubat’ta “İslamcı hükümet” sadece “laikliğe” bir tehdit oluşturduğu ya da Türkiye’nin yüzünü Doğuya ya da “İslam Alemine” çevirdiği için değil, bunun yanı sıra devletin dağıtım kanallarıyla sermayeye aktardığı toplumsal artığın yönünü Batıcı fraksiyondan İslamcı fraksiyona dengesiz bir biçimde çevirerek İslamcı fraksiyonun büyümesini hızlandırdığı için askeri bir müdahale ile devrilmiştir. Bu tarihte TUSİAD grubunun Türk Silahlı Kuvvetleri’nin “Batı demokrasinin” temel değerleri ve normlarıyla açık bir çelişki içinde bulunan bu müdahalesini açıkça desteklemesi başka nasıl yorumlanabilir? ²²

Sonuç yerine

Hatırlanacak olursa, *Le Figaro*’nun haberinde “dev Türk şirketlerinin” “silahlarını gizliden gizliye parlatarak”, “savaş nizamına” geçmekte oldukları ileri sürülmekteydi. Kuşkusuz bu haberde “savaş” kelimesi bu şirketlerin “global piyasalarda” sürdürdükleri rekabete işaret etmek amacıyla kullanılıyor, bunların kendi aralarında rekabet halinde olduğu ise es geçiliyordu. Bu yazıda sunduğumuz gözlemlere dayanarak, “dev Türk şirketlerinin” daha çok kendi aralarında bir savaş içerisinde olduklarını düşünmek mümkün görünmektedir. Her ne kadar

²² Bu değerlendirmeyi güçlendiren ve zenginleştiren bir analiz için *Devrimci Marksizm*’in Mart 2007 tarihli üçüncü sayısında yayınlanan Yayın Kurulu’nun yazısına bakılabilir.

uluslararasılaşmış olsalar da, Türkiye'nin en büyük holdingleri kendi aralarında, özellikle finans sektöründe yoğunlaşan, derin bir rekabet içindedirler. Finans kapitalin ekonomik iktidar yapısını ele alırken ileri sürdüğümüz gibi, emperyalist aşamada stratejik bir oyuna dönüşmüş bulunan sermaye birikimi açısından finansal kaynaklara ulaşım ve dağıtım alanında rakiplere üstünlük kurmak can alıcı bir önem taşımaktadır. Bu alanda Türkiye finans kapitalinin önemli bir zaafı olduğu ortaya çıkmaktadır. Büyük ölçüde dışarıdan sağlanan finansal kaynaklarla sermaye birikiminin sürdürülebildiği bir ekonominin finans kapitali olan Türkiye büyük burjuvazisi, emperyalist sermayelerle stratejik ortaklıklar üzerinden sağladığı olanaklara dayanarak büyümesine devam edebilmektedir. Dolayısıyla, bankacılık alanında gerçekleştirilen bu tür stratejik ortaklıklar holdingler arasında süren şiddetli rekabetten bağımsız bir gelişme olarak değerlendirilmemelidir. Kendi başına kapsamlı bir araştırma gerektiren bu gözlem, olası bir dış kaynak daralması durumunda güçlü olanların zayıf olanları yutmaya başlayarak, Türkiye'de sermayenin daha da yoğunlaşabileceğine dikkatimizi çekmektedir. Böylesi bir gelişmenin hiç olmadığı kadar işsizlik ve yoksulluk sorunlarıyla mücadele eden işçi sınıfı açısından yıkıcı bir etkisi olacağı aşikârdır.

Türkiye büyük burjuvazisi siyasal ve kültürel alanda da kendi içinde rekabet yani "savaş" halindedir. Büyük ölçüde yukarıda vurguladığımız maddi çelişkiden kaynaklanan Batıcı/İslamcı kamplar arasındaki siyasi mücadele devletin ve "rejimin" temellerini sarsacak boyutlara erişmiş durumdadır. 28 Şubat, 27 Nisan ve son olarak 14 Mart müdahaleleri Batıcı kanadın yeri geldiğinde doğrudan tankların, yeri geldiğinde açık muhtıraların ve yeri geldiğinde mahkemelerin devreye sokularak İslamcı kanadı geriletmeye ya da saf dışı bırakmaya yöneldiğini göstermiştir. Batıcı kanadın bu girişiminde bir türlü başarılı olamadığı, İslamcı kanadın her defasında bir yolunu bulup yeniden sahnedeki yerini almayı başararak kanıtlanmıştır. Finans kapitalin her iki kanadı birlikte düşünüldüğünde, Türkiye büyük burjuvazisinin aşamadığı bu siyasi krizini hâkim sınıfın *yönetememe krizi* olarak kavramlaştırmak mümkündür. Bir başka deyişle, Türkiye'nin hâkim sınıfı her geçen gün biraz daha yönetici sınıf erkini kaybetmektedir. Bu ise işçi sınıfının burjuvaziden bağımsızlaşması için hem bir fırsatın hem de bir zorunluluğun bulunduğu işaret etmektedir. Çoğunluğu yoksul işçi ve emekçilerden oluşan Kürt halkının ulusal hakları için sürdürdüğü mücadelesi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Şüphesiz bu sorun, girişte de belirttiğimiz gibi, bir başka çalışmayı hak eden derinlikli bir meseledir.

Kitap Eleştirisi

Geç Kapitalizm'in gecikmiş Türkçesi

Nail Satlıgan

*Ernest Mandel, Geç Kapitalizm,
çev. Candan Badem, İstanbul,
Versus Kitap, 2008, 787 s.*

Ernest Mandel (1923-95) 20. yüzyılın ikinci yarısının en önemli Marksist kuramcısı¹, *Geç Kapitalizm*² ise onun başyapıtıdır. E. Mandel aynı zamanda Marksizmin “klasikler”inden sonra, yapıtları Türkçeye en çok çevrilmiş yabancı Marksist yazardır muhtemelen. Buna karşın, Mandel’in, merkezinde

1 Elbette Mandel yalnız bir kuramcı değil, aynı zamanda, hatta daha ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası Troçkici hareketin en önde gelen militan ve önderlerinden biridir. Tam da bu yüzden bütün olgun hayatı sürekli polemikler içinde geçmiştir. Bu kadar tartışmalı bir kişilik hakkındaki bu yargıyı kabul etmeyeceklerin çok olması kadar doğal bir şey olamaz. Ancak burada tanıttığımız kitap, yazarının, (Batı) Berlin Hür Üniversitesi Otto Suhr Enstitüsü’ne doktora tezi olarak sunulmuş en akademik yapıtıdır. Burada formüle edilen teorik katkılar ile Mandel’in, bizim de farkında olduğumuz siyasi hataları arasında bir nedensellik bağı olduğunu düşünmüyoruz. Mandel’in siyasi eylemi ve teorik yapıtı üzerine dengeli bir değerlendirme için, bk. Sungur Savran, “Mandel’in Tarihteki Yeri: Geçici Bir Bilanço,” Sınıf Bilinci, Sayı: 18 (Yaz 1997), s. 78-107. Aynı sayıdaki Mandel dosyasında ayrıca Mandel’in kendisinin, Dilek Çetindamar, Kemal Ülker ve bizim birer yazımız yer alıyor.

2 Çev. Candan Badem, İstanbul, Versus Kitap, 2008.

Geç Kapitalizm'in yer aldığı teorik yolculuğunun önceki ve sonraki adımları³ sırasıyla otuz beş ve yirmi küsur yıl önce çevrilip yayımlanmış olduğu hâlde, bu başyapıtın Türkçesini okumak olanağına yeni kavuşuyoruz. Bunun için kitabın çevirmenine ve yayımcılarına büyük bir teşekkür borçluyuz.

Mandel'in "geç kapitalizm" kategorisini geliştirmesinde başlangıç noktası, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başının sosyalist kuramcılarını kapitalizmin "tekelci" ya da "emperyalist" evresini irdelemeye götüren sorunsala benzer. Marx, daha *Kapital*'in 1. cildinde (1867) kapitalizmin iç çelişkilerinin, kapitalist özel mülkiyetin "çanını çaldıracak" denli olgunlaştığını ileri sürmüştü, bu anlamda bu üretim tarzının tarihî sonunu haber vermişti.

"Büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fişkırpıp boy atan üretim tarzının ayakbağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilirler."⁴

Oysa 20. yüzyılın başına gelindiğinde kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmamış, kapitalist üretim tarzı, yeni bir genişleme evresine geçmişti. Bunu mümkün kılan temel ne olduğunu açıklamak gerekiyordu. Rosa Luxemburg, gelişmiş kapitalizmin yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi ilişkilerle eklemlemesini, bu üretim tarzının ömrünü uzatan mekanizmalar olarak vurguladı. Rudolf Hilferding, sanayi ve banka sermayesinin finans-kapital hâlinde kaynaşmasını tahlil edip, kapitalist "üretim anarşi"sini aşarak sosyalizme az çok organik bir geçiş olasılığını yaratan yeni bir "örgütlü kapitalizm" varsayımını ortaya attı. Lenin, kapitalizmin en yüksek aşaması olarak emperyalizm teorisini geliştirdi. Lenin'e göre bu aşamayı karakterize eden özelliklerin çoğu kapitalizmin dünya çapında yayılma eğiliminin birer ifadesiydi.

Emperyalizm

Kapitalist üretim tarzının, bu yayılmanın beraberinde getirdiği "sömürge ekstra kârları" sayesinde elde ettiği yeni soluğun bir bedeli vardı. Kapitalizmin çelişkileri, sürekli olarak hafiflemek şöyle dursun, keskinleşip yeni bir düzeye

3 Marksist Ekonomi El Kitabı, çev. Orhan Suda, 3. bs., Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2008 (Fransızca aslı: 1962) ve Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları, çev. Doğan Işık, İstanbul, Yazın Yayıncılık, 1986 (İngilizce aslı: 1980).

4 Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, çev. Alaattin Bilgi, 4. basım., Ankara, Sol Yayınları, 1993, s. 782.

Devrimci Marksizm

yükselmekteydi. Dünyanın toprakça paylaşılmasının tamamlanışı, kapitalist üretim tarzının özünde yatan genişleme dürtüsüyle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nda patlak veren geniş kapsamlı savaflara yol açtı. Kapitalizmin emperyalist evresi bir savaflar, iç savaflar ve devrimler çağı oldu. Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi, bu açıdan bakıldığında kapitalist dünya sisteminden ilk kopuş ve bir sosyalist dünya devrimi sürecinin başlangıcıdır.

Mandel'in "geç kapitalizm" teorisini - ilkin "neo-kapitalizm"⁵ adı altında - geliştirmesindeki güdüler, kapitalizmin "emperyalist aşama"sını tahlil eden sosyalist kuramcılarinkileri andırır. Açıklanması gereken şuydu: Kapitalist ekonomi ve toplum düzeni, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, Marx, Lenin ve başkaları tarafından gösterilmiş olan çelişkilerin ağırlığı altında yerle bir olacağına, nasıl olup da bir kez daha uzun süreli bir canlanma yaşamıştır? Her şeyden önce kapitalizmin bu yeni iktisadi genişleme evresi, en azından sanayileşmiş zengin kapitalist ülkelerde ücretli nüfusun büyük bir bölümünün yaşam düzeyinin sürekli olarak yükselmesini mümkün kılmıştı. Gerçi bu yükseliş mücadelesiz olmamıştı; ama kapitalizmi, bir sistem olarak tehdit etmeyen, toplu pazarlıklar ile toplumsal mutabakatın söz gelimi iki dünya savaşı arasındaki döneme göre çok daha büyük bir rol oynadığı (bu açıdan ABD'deki "New Deal" dönemine benzeyen) çekişmeler içinde olmuştur. Bununla birlikte Mandel, iktisadi yazılarında, kapitalizmin yeni gerçekliğini, sistemin ve onun klasik çelişkilerinin şu ya da bu yönde aşılması olarak gösteren bütün yorumlara ("orta sınıf toplumu", "sosyal piyasa ekonomisi", "refah devleti", "yöneticiler çağı", "hizmet toplumu" vb.) şiddetle karşı çıkar.

Kapitalizmin emperyalist evresinin, geç kapitalizmde keskinleşmiş olan eğilimlerinden bir tanesi, Mandel'e göre, sermayenin yoğunlaşması ve merkezîleşmesidir. Bu eğilim, tıpkı ekonomideki geniş kapsamlı kartelleşme gibi ampirik açıdan birçok defa kanıtlanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'na kadarki "klasik" emperyalizmden farklı olarak geç kapitalizmde "çok uluslu şirket" ya da belki daha doğru bir deyimle "ulus ötesi şirket" temel birim hâline gelir.

Mandel'in iktisadi başyapıtı sayılan *Geç Kapitalizm*'in Almanca aslının ön sözünde *Marksist Ekonomi El Kitabı*'nın "geç kapitalizm" ile ilgili bölümündeki önermelerin içeriği teyit edilir. Ne var ki bu bölümün zaafı yazara göre "aşırı tasvirici karakterinde, yani açıklayıcı tahlilin sistematığının eksik, özellikle de, kapitalizmin çağdaş tarihini sermayenin içkin hareket yasalarından türetme yolundaki çabanın yetersiz oluşunda"⁶ yatmaktadır.

Önce, Mandel'e göre geç kapitalizmi karakterize eden görüngüleri sergile-

5 "Neo-kapitalizm"i tercih ettiği sıralarda "geç kapitalizm"i salt kronolojik bulur; "geç kapitalizm"i benimsediğinde bir önceki terimi, "klasik" kapitalizmle keskin bir kopuşu ima ettiği için reddeder.

6 Der Spätkapitalismus: Versuch einer marxistischen Erklärung, 3. basım., Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1974, s. 7.

mek, sonra da, *Geç Kapitalizm*'de ifadesini bulan sistemleştirme çabasının bu tarihî-toplumsal evre konusundaki bilgimize ne kattığı üzerinde durmak yerinde olacaktır. Yazının sonunda ise, Mandel'in geç kapitalizm tahlilinden ne gibi siyasi sonuçlar çıkardığını ortaya koyacağız.

Geç kapitalizmin özellikleri

Geç kapitalizm, sermayenin giderek artan bir ölçüde uluslararasılaşması ve yoğunlaşmasının yanı sıra, teknolojik yenilenmenin hızlanmasıyla ve sabit sermayenin devir süresinin kısalmasıyla karakterize edilir. Bu iki özellik büyük şirketleri gittikçe artan bir baskı altında bırakır: maliyetlerini ve yatırım kararlarını uzun dönemli olarak planlamak ve devletin bu işe destek olmasını sağlamak. Ortaya çıkan sonuç elbette “planlı ekonomi” değildir; çünkü söz konusu olan gene piyasa için üretimdir. Ancak kapitalizm çerçevesi içinde, özellikle söz konusu kararlardan etkilenen alanları içine alan bir “iktisadi programlama” eğilimi doğar. Hiç değilse ücret maliyetlerini tam olarak hesaba katabilmek için ücretleri “güdümlenme” eğilimi hükümünü geçirir ve ücretlerin işveren ve işçi sendikaları arasında, devletin aracı olarak ve (“işveren” işlevi gördüğü ölçüde) aktör olarak yer aldığı uzun dönemli toplu sözleşmeler yoluyla saptanması yönündeki baskı artar. Devlet, gerektiğinde, verili toplu durumda getirilmeyen üretim alanlarını bütünüyle devralabilir; bunları sağlam bir duruma getirdikten sonra yeniden büyük sermayenin dolaysız tasarruf yetkisi altına geçirebilir. Devlet, ayrıca, giderek artan bir ölçüde, büyük tekellerin kârlarının “kefil”i olarak rol oynar. Klasik araçlar kullanılarak yapılan müdahalelerin ötesinde devlet, bu kârların vergi hasılatıyla desteklenmesini mümkün kılmak üzere, sipariş verici ve satın alıcı olarak işlev görür. Soğuk savaş döneminde muazzam bir genişleme gösteren silah sanayisi bu eğilimin belirgin bir ifadesidir.

Sürekli enflasyon

Bu gelişmelerin öbür yanı sürekli enflasyon, özellikle kredi-para enflasyonu yönündeki eğilimdir. Silah üretimi dolaşımdaki para miktarını artırır, satın alma gücünü yükseltirken, buna uygun düşen bir meta kütlesini dolaşıma sokmaz. Bu koşullarda, ancak (pratikte ulaşılması mümkün olmayan) son derece belirli ve eğreti denge koşullarının oluşması hâlinde enflasyon önlenebilir. Bu bağlamda devlet borçlanması sadece para şişkinliğini, o da ancak kısmen ikame eder; zaten pratikte çoğu kez her ikisi, eş anlı olarak ortaya çıkar.

Mandel'e göre çağdaş kapitalizmin başka bazı özellikleri de, dünya para sisteminde sürekli bir bunalıma yol açmış olan bu eğilimi güçlendirmiştir: büyük kapitalist girişimlerin öz finansman eğiliminin artışı, (sürekli teknolojik yeni-

Devrimci Marksizm

lenme baskısının öbür yüzü olan, makine ve teçhizatın hızlandırılmış “manevi aşınma”sından kaynaklanan) hızlandırılmış amortisman ve büyük tekellerde “aşırı sermayelenme”. Bu sonuncusu, finansal aşınma paylarının sabit sermayenin fiilî yenilenmesinin gerisinde kalması, dolayısıyla meta cinsinden karşılığı olmayan bir para kütesinin (örneğin devlet tahvili ve hazine bonusu satın alınarak) para ve kredi dolaşımına sokulmasıyla (“geç kapitalizm”in ortaya çıktığı döneme kadar daha hafif biçimlerde görülen) klasik aşırı üretim bunalımlarını ağırlaştırır.

“Fordist düzenleme tarzı”ndan söz eden düzenleme kuramcıları tarafından da vurgulanan olgulardan birisi, yeni dayanıklı tüketim mallarının (otomobil, elektrikli ev aletleri vb.) ortalama bir ücretli hane halkının meta sepetine girişidir. Bu gelişme, emek üretkenliğinin yükselmesine, (hiç değilse bugünle kıyaslandığında) aşağı yukarı tam istihdam koşulları devam ettiği sürece görece düşük bir mücadele gücüyle görece yüksek reel ücretler elde edilebilmesine, ayrıca kamu borçlanmasının yanına kitlesel çapta özel borçlanmanın eklenmesine dayandı. Bu yeni “tüketim modeli”nin büyük ölçüde dayandığı tüketici kredisi, aynı zamanda, gittikçe artan sayıda ücretlinin, taksit yükümlülüklerini yerine getiremeyerek kişisel iflase sürüklenmesinin temelinde yatar. Mandel’in 60’lı ve 70’li yıllarda tahlil etmiş olduğu bazı başka görüngüler gibi bu gelişme de, günümüzün yaygın işsizlik ve sosyal devletin tasfiyesi koşullarında büsbütün dramatik boyutlara ulaşıyor.

Eşitsiz mübadele

Geç kapitalizmde zengin metropollerin kapitalist hâkim sınıfları, dünyanın efendileri olarak kalırken bunların karşısında “üçüncü dünya”nın bağımlı, kalkınmaları dünya ekonomisinin tahditleri altında fazlasıyla sınırlanmış yoksul ülkeleri yer alır. Bu ülkelerin sömürülüp yağmalanması geç kapitalizmde devam ederken bu ülkelerin konumunda köklü bir değişiklik meydana gelir.

Klasik “emperyalizm”in 1875 ile 1914 arasındaki yükseliş evresinde dünya ticaret hacmi, aşağı yukarı % 900, dünya kişi başına geliri ise % 100’den az arttı. Bu klasik emperyalizmin gerileme evresinde (1914 ile 1945 arası) ise dünya ticaret hacmi ancak aşağı yukarı % 30 artarken dünya üretimi, topu topu yüzde birkaç puanlık artışla neredeyse yerinde saydı; dünya nüfusu ise % 40 büyüdü. Servet ve gelir dağılımı üzerine hiçbir şey söylemese de bu sayılar bir “birikim rejimi”nin sağlığı konusunda önemli birer göstergedir.

1945’ten sonra, 2. Dünya Savaşı’nın geride bıraktığı yıkıntılar üzerinde ve sömürü oranının (artık değer oranı) köklü bir artış göstermesi temelinde dünya kapitalizmi bir “yeni başlangıç” yaşar. Ancak bu gelişmeye dünya siyasetinin genel koşullarında da büyük bir değişiklik eşlik eder. 2. Dünya Savaşı’nın sonucu olarak Sovyet egemenlik alanı genişler. Buna Çin ile Küba’daki gibi devrimler eklenir.

Dünyanın üçte biri emperyalist sermayenin elinden kurtulur. “Üçüncü dünya”da antiemperyalist hareketlerin ve ulusal kurtuluş mücadelelerinin gelişmesi, eski sömürgelelerin ezici çoğunluğunun siyasi bağımsızlığıyla sonuçlanır.

Geç kapitalizm, klasik emperyalizmden her şeyden önce, büyük kapitalist şirketlerin elde ettiği, ortalama kârın üstündeki kârların esas kaynağının, sömürge ekstra kârları olmaktan çıkmasıyla ayırt edilir. Kapitalist kârların dayandığı artık değerın aslan payı, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin kendilerinde ücretli emeğin sömürülmesi yoluyla elde edilir. Günümüze dek güçlenerek süren bu eğilim, bir dizi göstergenin yardımıyla, ampirik olarak kanıtlanabilir. (İster doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından alınan pay ister uluslararası ticaret akımları olsun çağdaş kapitalizmin dinamikleri, büyük ölçüde gelişmiş kapitalist dünyanın “triad”ı (ABD/NAFTA, AB, Japonya/ASEAN) içerisinde odaklaşıyor.) Önde gelen kapitalist büyük devletler arasındaki yeni güç dağılımı, esas olarak şuna bağlanabilir: Klasik emperyalizm için karakteristik olan yoksul ülkelere sermaye ihracı, “ana vatan”daki makine ve teçhizat yatırımlarında o ölçüde bir azalmayı beraberinde getiriyor, bu ise, oralardaki sanayi temelinde görelî bir eskimeye yol açıyordu. Yoksul ve bağımlı ülkelerin, geç kapitalizmde devam eden yağmalanma mekanizmaları ve bunun dünya kapitalizmi açısından önemi üzerinde biraz ileride duracağız. Bu noktada, Mandel’in tahlilinde, bu mekanizmaların uğradığı değişimin sermaye birikimi açısından taşıdığı önemi vurgulayalım.

Teknolojik rant

Bu değişim, geç kapitalizmin yarattığı sürekli teknolojik yenilenme ve üretim sürecinin devrimcileşmesi eğilimiyle doğrudan bağlantılı olup öncelikle, 2. Dünya Savaşı için devlet ihalelerinin yardımıyla geliştirilmiş teknolojilerin ve ürün gruplarının uzantısıdır. Geç kapitalizm için özellikle karakteristik olan teknolojik devrim ise elektrondur. Teknolojik rant, tekelci ekstra kârın ana kaynağı hâline gelmiştir. Marx’ın kâr oranlarının eşitlenmesi teorisinden hareketle Mandel, biri normal, biri tekelci olmak üzere iki kâr oranının oluşmasından yola çıkar. Bu iki kâr oranı arasındaki eşitlenme süreci, bozulmuş ve gecikmeli olarak işler. Bunun önemli bir sebebi, küçük sermayelerin yeni teknolojileri kullanıma sokmakta büyük şirketlerin gerisinde kalmasıdır. Kısa dönemde her önemli teknik yenilik, piyasada en azından büyük tekeller alanı içinde hüküm süren rekabetin baskısı altında yayılır. Böylece tekelci kâr oranı kısa zamanda eşitlenmiş, teknolojik rantın temeli ortadan kalkmış olur. Bu durumda, emek sürecinin teknolojik devrimcileşmesi devam etmedikçe üretken yatırımların itici gücü zayıflamış, dolayısıyla kapitalist ekonominin motoru yavaşlamış olur.

Bu noktada Mandel, Marx’ın anlayışına tamamen uygun olarak, geç kapitalizmin de belirleyici çelişkinin, emek sürecindeki sürekli devrimcileşmenin canlı

emeği üretim sürecinin dışına itmesinin sonucu olarak uzun dönemde kâr oranının azalma eğilimine girmesi olduğunu vurgular. Marx'ın kapitalizm eleştirisi çerçevesi içinde canlı emek değerin tek kaynağıdır. Mandel, ayrıntılarıyla incelediği bir dizi karşı koyucu etkene (örneğin değışmez sermaye ögelerinin ucuzlaması, artık değerin oranının yükselmesi, bazı üretim dallarının, sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu alanlara kaydırılması vb.) karşın, “canlı emek” yerine giderek artan bir ölçüde “ölü emek” ikame edilmesi hâlinde, kapitalist sistemin uzun süreli azalan kâr haddi eğiliminden kaçamayacağı sonucuna ulaşır.

Geç kapitalizmin temel değışkenlerinin görelî özerkliği

Mandel, kapitalist iktisat tarihinin ve çağdaş kapitalizmin karakteristiklerini kapitalist üretim tarzının iç çelişki ve yasalılıklarının gelişimi içinde sergilerken kapitalist üretim tarzının altı “temel değışken”i kavramını formüle eder. Bu değışkenlerin, kısmen birbiriyle fonksiyonel bir ilişki içinde olmakla birlikte “kısmen ve dönemsel olarak özerk değışkenler rolünü oynayabilecekleri”⁷ anlamında görelî birer özerklikleri vardır. Söz konusu değışkenler şunlardır: 1) sermayenin organik bileşimi (toplam olarak ve I ve II. kesimlerin her birinde), 2) değışmez sermayenin sabit ve dolaşır sermaye arasında dağılımı (gene toplam olarak ve iki kesimin her birinde), 3) artık değerin oranının gelişimi, 4) birikim oranının gelişimi, 5) sermayenin devir süresinin gelişimi, 6) üretimin I ve II. kesimleri arasındaki mübadele oranlarının gelişimi (aynı yerde).

Mandel'e göre kapitalizmin tarihi özünde bu büyüklüklerin gelişiminin ve birbiriyle olan ilişkisinin fonksiyonudur. Kâr oranındaki dalgalanmalar bu tarihin “sismograf”ıdır; ama adı geçen parametreler arasındaki özgül etkileşimin nedeni değil, sonucudur. Bu büyüklüklerin bir bölümü, sınıf mücadelesine bağlıdır. Ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları için verilen en basit mücadele bile büyük ölçüde yedek ordudaki ve birikim oranındaki dalgalanmaların fonksiyonu olmakla birlikte bu ilişki mekanik ya da dışlayıcı değildir (aynı yerde). Mandel'in yaklaşımı, toplumun tümünün durumunun ve gelişme eğilimlerinin tahlilini işin içine kattığı için “ekonomizm”in reddini içerir (s. 67).

Mandel'in bu açılardan tahlil ettiği bütün görüngülerde sermayenin hamleleri ve bunların beraberinde getirdiği iktisadi ve toplumsal değışimler, sermayenin temel çelişkilerinden kaçmayı hedefleyen, ama uzun dönemde işe yaramayacak birer girişim olarak ele alınır. Söz gelimi geç kapitalizmde “aşırı irileşmiş bir hizmet kesimi”nin ortaya çıkışı, üretken alandaki kazanç olasılıklarının fazlasıyla düşük olmasının yarattığı güçlüğün bir ifadesi olsa da, kapitalist sanayi toplu-

7 Mandel, Geç Kapitalizm, s. 66. Bundan sonra, kitaptan yapacağımız alıntılarının yerini metin içindeki yay ayrıçlar arasında gösterecek, zorunlu gördüğümüz bir iki yerde de çeviriyi düzelteceğiz.

munun yerini “hizmet toplumu”nun almasına değil, eninde sonunda hizmetlerin yerini, onları ikame eden metaların almasına yol açar (krş. s. 501vd.).

“Bir Bütün Olarak Geç Kapitalizm” başlıklı sentetik bölümde Mandel'in başlangıç noktası, o zamanki birçok yanılısma ve ideolojik görüşün tersine, çağdaş kapitalizmin tipik yeni görüngülerinin hiçbirisinin sistemi herhangi bir açıdan aşmadığı, hatta “klasik” emperyalist çağa kıyasla kat kat artmış olan uluslararasılaşmanın ve üretimin toplumsal karakterinin gittikçe belirginleşmesinin, ulusal devletin, özel mülk edinmenin ve genel olarak kapitalist sınıflı toplumun pekişmesine işaret ettiğidir. Ne devlet ne tekeller değer yasasını yürürlükten kaldırır. Önemli olan, değer yasasının geç kapitalizmde (kapitalizm öncesi, erken kapitalizm ve erken emperyalizm evrelerinden farklı olarak) hükmünü nasıl geçirdiğini göstermektir (krş. s. 696vd.).

Değer yasası, “basit meta üretimi”nde doğrudan doğruya metaların mübadele değeri aracılığıyla etkili olurken gelişkin kapitalizmde, sermayelerin rekabetinin sonucu olarak, kâr oranlarının eşitlenmesi aracılığıyla etkili olur. Üretilmiş artık değer, sermayeciler arasında, tek tek her girişimce kullanılmış sermaye kütlesiyle orantılı olarak dağılır; bu arada, daha düşük emek üretkenliğiyle çalışan sermayelerden emek üretkenliği daha yüksek olanlara doğru bir değer aktarımı yer alır. Gene bu sayede, sermayelerin, daha yüksek kâr oranları elde eden kesimlere akması eğilimi ortaya çıkar. Bu akış, nihai tüketicinin tüketim yapısının da aynı yönde değişmesi hâlinde süreklilik kazanır. Tekellerin işlevi, kâr oranlarının, serbest rekabetçi kapitalizmde “normal” olan bu eşitlenmesini engellemek ya da güçleştirmektir. Ancak Mandel'e göre, bu işlevin uzun dönemde başarılı olması olanaksızdır (krş. s. 697vd.).

Biri tekелci, biri tekел dışı olmak üzere iki ayrı ortalama kâr oranı mı?

Mandel'e göre, bu sorunun incelenmesinde başlangıç noktası Marx'ın, toplumda üretilmiş toplam yeni değer kütlesinin toplam emek harcamasıyla belirlendiği, bu toplamın dolaşım süreçlerinde değiştirilemeyeceği, ancak yeniden dağıtılabileceği, dolayısıyla “üretim fiyatları”nın bütün toplum çapındaki toplamının, toplumsal olarak üretilmiş toplam değere eşit olduğu yolundaki tezidir (krş. s. 701). O hâlde tekелci ekstra kârların süreklilik kazanması, ancak, tekелci olmayan alanlarda kâr oranının ortalamanın altına düşürülmesi ya da toplam toplumsal artık değer oranının artırılmasıyla mümkün olur. Mandel, I. kesimin tümüyle tekелci, II. kesimin ise tümüyle tekел dışı olduğu şeklindeki basitleştirici varsayım altında yaptığı hesaplara dayanarak, belli sayıda üretim çevriminin ardından, ortalamanın üstünde bir tekелci kâr oranına yol açan etkenlerin bu oranı tekrar düşürmeye başladığını öne sürer (krş. s. 702vd.). Mandel, sonuç olarak şu

Devrimci Marksizm

saptamayı yapar:

“Tekelleşmiş sektör ne kadar genişlerse, tekелci kâr ile ortalama kâr arasındaki marj da o kadar azalır. Bu durum, ‘serbest rekabetin’ sürdüğü bütün sektörleri yutmanın tekelleşmiş sektörlerin neden çıkarına olmadığını açıklar. Gerçekte, ekonomide yeni tekelleşmemiş sektörler yaratılmasından kazançlı bile çıkarlar. Bu bağlamdaki klasik örnekler küçük ve orta boy işletmelere verilen taşeronluk işleridir.” (s. 706)

Tekelci kesimin lehine sürekli bir artış değeri aktarımı, tüketim yapısının, tekелci olmayan alanda üretilmiş ürünler aleyhine sürekli olarak, üstelik artış değeri bu yeniden dağılımıyla orantılı olarak değişmesini gerektirir ki, piyasa ekonomisi koşullarında bunu gerçekleştirmek neredeyse olanaksızdır. Tüketim yapısı değişmeyecek olursa, artış değeri aktarımının altını oycak başka bir mekanizma boy gösterir: Tekelci olmayan alanda birikimin yavaşlaması, burada üretilen ürünlerin görece kıtlaşması nedeniyle fiyatların, tekелci alanda üretilen metallere göre artmasına yol açar ve bu eğilim, iki kesim arasındaki değeri aktarımını dönem dönem sekteye uğratır. Tekelci olmayan kesimde böylece hızlanan sermaye birikimi, sermayenin organik bileşiminin tekелci alandakine yaklaşmasına, bu işe, kâr oranının toplum çapında dengelenmesine yol açar. Reklam faaliyeti, piyasa araştırması ve benzerlerinin gösterdiği muazzam yaygınlaşma, Mandel’e göre, ürünlerin özgül talebini verili birikim ve efektif talep koşullarıyla orantılı olarak güvence altına alma ihtiyacının sonucu olmakla birlikte, bu çabanın sürekli olarak başarılı olması mümkün değildir.

Mandel, geç kapitalizmin bazı önemli özelliklerini, tekелci sermayenin bu güçlüklerle gösterdiği tepkilerle açıklar:

“Tekelci artı-kârlarda bir düşüş tehdidi –yani tekелci kâr oranının, bir düşme eğilimine tabi olan ortalama orana yaklaşması- hem pazarların hem de ürün farklılaşmasının sürekli bir genişlemesi ile savuşturulabilir ancak.... Araştırma ve Geliştirme’nin muazzam büyümesine yönelik eğilimin, teknolojik yenilikçiliğin hızlanmasının, durmak bilmeyen teknolojik ‘rant’ arayışlarının ve uluslararası sermaye merkezileşmesi - çokuluslu şirketler- ve konglomeraların oluşumu ile özgül metallere olan talepte konjonktürel ve özellikle yapısal, görece gerileme tehlikelerini savuşturma çabalarının sebebi budur. Bu süreç ne kadar ilerlerse ve tekellerin ürettiği mallar paketi toplumsal üretimin bütün aralığını kapsamaya ne kadar yaklaşırsa, tekелci artı-kârlar o kadar küçülme eğilimine girecek ve tekелci kâr oranı da ortalama kâr oranına o kadar yakından ayarlanacaktır. Tekeller böylece bu ortalama kâr oranının düşme eğiliminin girdabına gittikçe daha çok sürüklenecektir.” (s. 710 vd.)

Tekellerin uzunca bir süre tekелci ve daha yüksek bir kâr oranını sürdürüp

sürdüremeyeceği, Mandel'e göre dönemin “ana ton”una bağlıdır. Yani Mandel, bu sorunu “uzun konjonktür dalgaları” teorisine bağlar. Ona göre rekabet (tekeller için klasik fiyat rekabeti büyük ölçüde ortadan kalkmışsa da genel olarak rekabet ortadan kalkmamıştır) ana tonu büyüme ve genişleme olan bir uzun dalga sırasında görece yüksek bir tekelci kâr oranının yerleşmesi yönünde etkili olurken, 60'lı yılların ikinci yarısında başlamış olandaki gibi, ana tonu durgunluk ya da çöküntü olan bir uzun dalga sırasında görece yüksek bir tekelci kâr oranının temelleri gitgide aşınır.

Devlet müdahalesinin sınırlılıkları

Mandel'e göre geç kapitalizm dönemi devletinin, kapitalist üretim tarzını bütün gelişme yasalarıyla birlikte yürürlükten kaldırmaksızın ekonomiyi düzenleme çabaları da benzer tahditler altındadır. Çağdaş kapitalizm için tipik olan devlet müdahalesi biçimleri Keynesci **deficit spending** (açık harcama) ve devlet desteklemeleridir. Bunalımı kısıcı önlemlerin uzun dönemli sakıncası, bunalımların kapitalizm açısından “yararlar”ını da kısmalarıdır. İdeal durumda enflasyonun önlenilebileceği varsayımı altında dahi bunalımın “arındırıcı” işlevi sınırlanmış olur; çünkü bunalımlar, sermayelerin rekabetin gereklerinin boyuna gerisinde kalmamasını ve emeğin “boşuna” harcanmamasını sağlamanın kapitalist piyasa ekonomisine özgü “patlayıcı” tarzıdır. Mandel'e göre, tek başına efektif talebin artırılmasıyla kapitalist ekonomi canlandırılmaz. Bunun için ayrıca ve özellikle artık değer oranını artırmak gerekir. Oysa bu “sermaye genişlemesinin koşullarını iyileştirdiği ölçüde” “otomatik olarak realizasyon zorluklarını” (s. 726) artırır. Gene de enflasyon sorununun önüne geçmek mümkün olmaz; çünkü devlet ihaleleri ve devlet üretiminin canlandırıcı bir etki yapması, bunların dayandığı devlet harcamalarının bütünüyle vergilerle karşılanmamasına, satın alma gücünün, yeni bir meta kütesine denk düşmeyen yeni ödeme araçlarının dolaşıma sokulması yoluyla genişletilmesine bağlıdır (devlet ihaleleri ve devlet üretiminin klasik alanları altyapı ve silahlanmadır).

Bugün neo-liberal taarruz ve onun özelleştirme politikası bu eğilimi tersine çevirmiş görünse de Mandel'in bu konudaki muhakemesi, günümüzün iktisadi sorununu kapitalizmin kendisinde değil, neo-liberalizmde görenler için önemli teorik içgörülerle doludur, yani eskimiş değildir. Mandel, kitabın yazıldığı tarihteki Keynesci ortamın birer parçası olan bu tür önlemlerin geçici etkisini yadsımsızın bir kez daha, büyük şirketlerin programlama çabaları karşısında altını çizdiği sorunlara geri döner:

“Uzun vadede devlet sermayenin valorizasyon koşullarını iyileştirmeyi ve realizasyon zorluklarını azaltmayı eşzamanlı olarak başaramaz. Kâr oranı düşerse, pazar genişliyor olsa bile sermaye birikiminde de bir düşüş olacaktır. Kâr oranı

yüksekse veya yükseliyorsa, sermaye birikimi hala yavaşlayacaktır, şayet aynı zamanda pazarda görelî bir daralma varsa ya da kapasite kullanımı azalır. Ekonominin özel ve devletçe regülasyonunun hiçbir kombinasyonu, uzun vadede, yükselen bir kâr oranı ve genişleyen bir pazar (her iki Departman'da da yüksek bir kapasite kullanımı) mucizesini başaramamıştır.” (s. 733)

Tekelci devlet kapitalizmi mi?

Mandel, kitabının sentezi niteliğindeki bu bölümde, bölümün başlığına (“Bir Bütün Olarak Geç Kapitalizm”) uygun olarak “geç kapitalizmin **bir bütün olarak** dinamiğini anlamaktaki” (s. 678) zaafı nedeniyle “tekelci devlet kapitalizmi” teorisinin temsilcileriyle de hesaplaşır. (Bu konuya ayrılan parçalar İngilizce ve Türkçe çevirilerde yer değiştirmiş, bir önceki “Geç Kapitalizm Çağında İdeoloji” bölümünün sonuna konmuştur). Bir zamanlar Türkiye’de de hayli revaçta olan bu teorinin savunucularının hepsi, o dönemin resmî komünist partilerine mensup ya da onlara yakındı. Mandel, “tekelci devlet kapitalizmi” formülüyle ilgili tali itirazlarından (başlangıçta Lenin’in kullandığı bu deyim, Mandel’e göre imparatorluk Almanya’sının 1917-18’deki savaş ekonomisine atfı yapıyordu) bağımsız olarak önce bu teorinin siyasi saikleri üstünde durur. Ona göre bu teori ile sermaye ile emek arasındaki çelişki ve mücadele yerine “kapitalist ve sosyalist kamp” arasındaki çelişkinin ikame edilişi arasında ayrılmaz bir bağ vardır ve teori, Sovyet parti ve devlet bürokrasisinin siyasi ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Dünya çapındaki mücadele son tahlilde “sistemlerin yarışması” süreci içinde kazanılacağı (bir gün “sosyalist” kamptaki emek üretkenliği kapitalist kamptakini geçecektir) için, o arada kapitalist ülkelerde geçiş talepleri uğruna devrimci bir mücadele vermeye gerek yoktur. Tekelci devlet kapitalizmi teorisine, burjuvazinin “devlet tekelsiz olmayan” kesimlerinin, müttefik olarak kazanılması düşüncesi eşlik eder. Bu ittifakın toplumsal-siyasi hedefi, sosyalist devrimden önce gelen anti-monopolcü bir “ileri demokrasi” basamağı olarak teorileştirilir. Bu ara hedefi reddeden Mandel, söz konusu yaklaşımı da tümüyle çürütmeye girişir. Ancak ayrıntılarda teorisinin çeşitli biçimlenişleri vardır. Mandel, örnek olarak Sovyet yazarı Viktor Çepakov’u, (Doğu) Berlinli yazarlar R. Gündel, H. Heininger, P. Hess ve K. Zieschang’ı ve Fransa Komünist Partisine mensup iktisatçıların yazılarının Paul Boccard’ın yönetiminde bir araya getirildiği *Le Capitalisme monopoliste d’Etat* derlemesini ele alır.

Bu kuramcıların ortak paydası, tekelci devlet kapitalizmini, bir yandan bunalımın keskinleşmesine ve çağdaş kapitalizmin zaafına bir tepki olarak, öte yandan anti-monopolcü güçlerin, tekellerin iktidarını geriletmekte yararlanacakları bir hareket noktası olarak görmeleridir. Oysa aynı devlet aygıtı, tekellerin çıkarlarının koruyucusu ve kollayıcısı olarak ortaya çıkmış, onlarla önemli ölçüde “kaynaşmıştır”. Bu ittifak çabasının bedeli, Mandel’e göre,

genelleşmiş meta üretimi olarak kapitalizmin eleştirisinin üstünün örtülmesi ya da Fransız kuramcılarında olduğu gibi büsbütün ortadan kaldırılmasıdır.

Mandel'in çağdaş kapitalizmi “geç kapitalizm” olarak, kapitalist üretim tarzının çelişkilerinin gelişiminin özel bir aşaması olarak ele alışı, özetle ve ana hatlarıyla, bir yandan bu sistemin yükseliş evresinden gerileme evresine yuvarlanmasının zorunluluğunu vurgularken bir yandan da yükseliş evresinin bazı özelliklerini içine alır.

Başlangıç noktası, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte ve ondan sonra artık değer oranının artışı, sabit sermaye ögelerinin ucuzlaması, bunların sonucu olarak ortalama kâr oranının toparlanması, sermaye birikiminin hızlanması ve kısmen silahlanma sanayisinin yardımıyla teknolojik yeniliklerin kitle hâlinde üretim sürecine sokulmasıdır. Artık değer oranını görece yüksek düzeyde tutabilmesi ve sermayenin organik bileşimindeki artışın etkilerini, sermaye ögelerinin ucuzlaması sayesinde hafifletebilmesi, kapitalizmin bu yükseliş hareketini daha uzun soluklu kılar. Bu etki dünya sermayesinin çeşitli parçalarına kesinlikle eşit dağılmamış ve kapitalist sınıfın bir bölümü (kapitalist olmayan ülkelerdeki) mülksüzleştirilmiş olsa da sonuç yüksek bir büyüme oranıdır. Bu dönemde, büyümenin başını çeken sanayi kollarında tekeller teknolojik ekstra kârlar elde etmiş, bunlara, yoksul ülkelerle olan eşitsiz mücadelenin getirileri eklenmiştir. Buna karşılık ekonominin başka alanlarında (taş kömürü, tarım, tekstil) talep yapısındaki değişimler nedeniyle kârlar gerilemiştir. Ancak başlangıçta, bu dallarda çalışanlar, büyümekte olan dallarda iş bulabilmişler, böylelikle yeni sanayileşme dalgaları, tekrar harekete geçirilebilmiştir (örneğin Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, İskandinav ülkeleri, ABD'nin güney eyaletleri ve bazı yarı sömürgelerde enlemesine olarak – tarım, muhasebe, bankalar, hizmetler gibi alanların sanayileşmesi yoluyla da derinlemesine olarak).

Ancak sermaye birikiminin yüksek temposuna “nihai tüketiciler”in efektif talebinin ayak uyduramamasının sonucu olarak, büyümekte olan dallarda da aşırı kapasiteler oluşur. Yedek sanayi ordusunun bu dönemde büyük ölçüde massedilmiş oluşu, artık değer oranının gerilemesine yol açar. Elektronik devrim, sabit sermayenin devir süresinin kısalışı, sistemin tümünün duyarlılık ve karmaşıklığının artmasının sonucu olarak yüksek vasıflı emek gücünün ağırlığının çoğalışı, büyük şirketlerde ve bütün toplum çapında iktisadi programlama ihtiyacını, yani ekonominin özel kesim ve kamu kesimi eliyle yönlendirilmesi ihtiyacını doğurur. Ne var ki bütün bu gelişmeler, tekelci ekstra kârları, kâr oranını, meta sürümünü ya da büyük şirketlerin büyüme ritmini, değer yasasına bağımlı olmaktan kurtaramaz.

Genişleme eğiliminin tersine dönmesini hızlandıran eğilimler arasında para sisteminin bunalımı, doların dünya parası ve dünya kredi-parası olarak rolünün sarsılması da yer alır. Bu durum, tek tek ulusal devletlerin yönlendirmelerinden bağımsız ve uluslararası düzeyde kabul gören bir genel eş değer ihtiyacını

Devrimci Marksizm

artırır. Ulusal para ve kredi politikasının, konjonktürel iniş çıkışları hafifleten rolü zayıflar; çok uluslu büyük şirketler ve tekeller, değer yasasının ulusal düzlemdeki etkilerinden kurtulmaya çalışırken uluslararası düzeyde onun girdabına daha da çok kapılır.

Mandel, zengin kuzey ile yoksul güney arasındaki üretkenlik ve refah uçurumunun büyümekte olduğu teşhisinden hareketle, sömürge ve yarı sömürgelerde devrimci kurtuluş hareketlerinin güçleneceği tahmininde bulunur. Özellikle de:

“Üçüncü teknolojik devrim metropol ülkelerdeki çalışan kitlelerin gereksinimlerinde derin değişimler getirmiştir – çalışmanın biçim ve içeriğinde nitel değişimler gereksinimi de buna dahildir, fakat geç kapitalizm bu gereksinimleri karşılayamamaktadır. **Artı-değer oranı üzerindeki evrensel bir mücadele**nin patlak vermesinin geç kapitalizmi daha önceden proletaryaya tanınmış olan ‘haklar’ı bile (özellikle tam istihdam ve ücret görüşmelerinde özerklik) pratikte tanımamaya zorladığı günümüzde bu gereksinimleri karşılaması daha da zordur. Dolayısıyla metropol ülkelerde **de** toplumsal çelişkiler ve gerilimler şiddetlenmektedir. Bunların kökleri (...) toplumsal bunalımın büyüyen evrenselleşmesinde yatmaktadır.” (s. 739)

Kapitalist üretim tarzının yapısal bunalımına bu yaklaşım, Mandel’i bir yandan “Geç Kapitalizm Çağında Devlet” (s. 627 vd.) ve “Geç Kapitalizm Çağında İdeoloji” (s. 661 vd.) bölümlerinde açıkça görüldüğü gibi, bölüşüm mücadelelerinin keskinleşmesinin tehlikeli toplumsal gerilemeler doğuracağı kestiriminde bulunmaya götürürken bir yandan da çağdaş kapitalizmin görüngülerine, 68 Mayısını izleyen on yıl dönümü için belki de karakteristik olan iyimser bir yaklaşımla bakmaya yönelir. Belli ki Mandel, kapitalist gelişmenin ana tonunun tersine dönüşünün henüz büyük ölçüde küçümsendiği bir zamanda bu görüngüleri, sistemin geniş kapsamlı olarak sorguya çekilebilmesi için birer tutamak olarak görmüştür. Söz gelimi kapitalizm çerçevesi içindeki düzenleme girişimlerini, bir strateji olarak reddetmekle birlikte, bunları, ücretlilerin politize olmaları, daha yüksek bir sınıf bilinci geliştirmeleri açısından birer hareket noktası olarak görmekten geri kalmaz. Ona göre teknik **intelligentsiya**’nın sayılarındaki artış ve yüksek vasıflı emek gücünün rolündeki büyüme de, işletme içi hiyerarşinin ve sermayecinin kumanda yetkisinin sorguya çekilmesi için birer potansiyeldir.

Mandel’in, yoksullaşma süreçlerinden değil de, yerine getirilmemiş vaatlerden ve on yıllarca süren canlanmanın, üçüncü teknoloji devrimi çerçevesindeki toplumsal değişimlerin, çok sayıda insanın yaşam düzeyindeki iyileşmelerin ve sistemi istikrarlı hâle getirmek amacıyla uygulanan reformların doğurduğu beklentilerden kaynaklanan başkaldırıları olasılığını vurgulaması 70’li yılların iklimine uygun düşer.

Antidemokratikleşme

Mandel, genel olarak devletin, toplumsal iş bölümünün ve toplumun sınıflara bölünmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkışını, devletin genel olarak kapitalist sınıflı toplumda oynadığı rolü ve burjuvazinin hâkimiyetinin burjuva-parlamente bir demokrasi çerçevesi içinde nasıl kurulduğunu irdeledikten sonra, devletin baskıcı rolünün keskinleşme eğilimi üstünde durur. Kapitalizmin – emek ile sermaye arasındaki, metropoller ile çevre ülkeleri arasındaki ve emperyalist devletlerin kendileri arasındaki – çelişkilerinin keskinleşmesi nedeniyle yürütme gücünün ve devlet aygıtının giderek bağımsızlaştığı, dolayısıyla bir “güçlü devlet” eğiliminin ortaya çıktığı saptamasını yapar. Devletin teknik rolü de geç kapitalizmde kapitalizmin daha erken evrelerine oranla daha önemli hâle gelmiştir. Geç kapitalizm devleti Mandel’e göre yalnızca bir toplumsal bütünleştirme aracı değildir; iktisadi hayatın kendisi içinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bu rol, çağdaş kapitalizmde piyasa ekonomisi “otomatizm”inin normal ve genişletilmiş yeniden üretimi artık güvence altına alamayıştından kaynaklanır. Mandel’e göre devlet geç kapitalizmde, deyim yerindeyse bir “hipertrofi”ye uğramıştır.

Mandel, devletin “ideolojik” rolündeki artıştan söz ettiği yerlerde, zamanımızda etkili olmaya devam eden etkenlerin yanı sıra, günümüz kapitalizminin (“neo-liberal küreselleşme”nin kapitalizmi) büyük ölçüde geride bıraktığı özelliklere de değinir:

“Geç kapitalizmin başka bir ayırteden özelliği toplumsal sistemin (...) bunalımlara karşı artan yatkınlığıdır. (...) ‘Kriz yönetimi’ (...) kapitalist üretim ilişkilerinin artan bunalımını proleter sınıf bilincine sistematik bir saldırı yoluyla savuşturmak için daimi bir çabayı içerir. Devlet böylece işçiyi geç kapitalist topluma bir tüketici, ‘sosyal ortak’ ya da ‘yurttaş’(ve ipso facto mevcut toplumsal düzenin bir destekçisi), vb olarak ‘entegre etmek’ için dev gibi bir ideolojik manipülasyon makinesini kullanır. Daima her isyanı sistem içinde tutulabilecek reformlara çevirmeye ve fabrikada ve ekonomide işçi sınıfı dayanışmasını zayıflatmaya çalışır (örneğin, ücretleri hesaplama ve ödemede yeni yöntemler icat ederek, yerli ve göçmen işçiler arasındaki gerilimi kıskırtarak, çeşitli katılım ve danışma kurulları uydurarak, gelirler politikası ya da ‘toplumsal sözleşmeler’ ilan ederek, vb).” (s. 641-42)

Geç kapitalizmin ideolojisi konusunda da Mandel, kısmen etkisi devam eden, kısmen aşılmış görünen özelliklerden, söz gelimi “teknolojik rasyonelliğin” her şeye kadir olduğu yolundaki “çılgın inanç”tan söz eder. Günümüzde bu teknolojik çılgınlık, çevre bilincinin 70’li yıllara kıyasla yükselmiş olmasıyla bağlantılı olarak hafiflemiş görünüyor. Toplumsal çelişkilerin, inceden inceye düşünüldüğünde bulunmuş sosyal teknikler yoluyla aşılabileceği inancı da, günümüzün hâkim bilincinde hemen hiç yer almıyor. Bugün egemen olan neo-liberal siyaset, hasmını

sistemle bütünleştirmeye değil, ezmeye bel bağlıyor.

Geç burjuva ideolojisi

Mandel, daha 70'li yılların başında “geç burjuva” ideolojisinin, o günden bu yana keskinleşmiş olan gerici yönlerini vurgular. Çoğunluk açısından eşitsizlik ve haksızlığın arttığı bir zemin, erken burjuvazi için karakteristik olan evrensellik iddiasını gitgide anlamsız kılar. Herkes için eşit haklardan yola çıkmak yerine geç kapitalizm, arkaik bir burjuva öncesi anlayışa dayanarak bazı insan gruplarına özel “ayrıcılıklar” tanımak zorunda kalır. Yasaların sermayeciler tarafından çiğnenmesinin (vergi kaçakçılığı başta olmak üzere) genelleşmesi ve süper zenginlerin neredeyse her türlü davranışının cezasız kalışı, ister istemez, yasaların belirli kişilerce ihlalinin “olağan” olduğu düşüncesini uyandırır:

“Ekonomik güçleri farklı olan meta sahiplerinin hem zihinsel kavrayışlarında hem de pratik ilişkilerinde, klasik burjuva ideolojisinin yeni çağa ayak uydurmak için geçirdiği değişimleri ifşa eden, formel hukuksal bir eşitlik ile pratik eşitsizliğin (statüye bağlı ayrıcalıkların) bir karışımı gelişir.” (s. 677-78)

Mandel, geç kapitalist toplumun bunalım görüngülerine verilen siyasi cevaplar arasında, kısmi sorunları, bu sorunların kök saldıği genel bağlamı göz ardı ederek ileri teknoloji temeli üzerinde çözmeye kalkışanları eleştirir. Bütün bu bunalım görüngüleri arasındaki bağlantının anlaşılması, yeni teknolojilerin yarattığı gerçek toplumsal ilerleme potansiyelinden yararlanmaktan aciz olan kapitalist üretim tarzının, bir bütün olarak eleştirisiyle sonuçlanacaktır:

“Bundan dolayı kapitalist üretim ilişkilerinin bunalımı, mevcut ya da potansiyel biçimiyle emeğin teknik temeline gittikçe daha az tekabül eden, üretim birimleri (işletmeler) içinde ve arasındaki ilişkilerin, insanlar arasındaki ilişkilerin bir sisteminin bunalımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bunalımı sadece mal edinme, valorizasyon ve birkimin kapitalist koşullarının bir bunalımı olarak değil, fakat aynı zamanda meta üretiminin, kapitalist iş bölümünün, kapitalist işletme yapısının, burjuva ulusal devletinin ve sermayenin emek üzerinde boyunduruğunun bir bunalımı olarak tanımlayabiliriz. Bütün bu çoklu bunalımlar tek bir gerçekliğin, tek bir toplumsal-ekonomik bütünlüğün, kapitalist üretim tarzının farklı yüzleridir sadece.” (s. 752-53)

Kapitalist üretim tarzının, insan soyunu tehdit edici eğilimlerinin olağanüstü arttığı bir zamanda, bu üretim tarzının reddedilmesi ve aşılması, ertelenemez bir görev hâline gelmektedir:

“Öte yandan, kökleri emeğin büyüyen toplumsallaşması ile özel mal edinme

arasındaki çelişkide yatan ve kapitalist üretim tarzının alamet-i farikası olan, kısmi rasyonellik ile genel irrasyonellik arasındaki nesnel karşıtlık öylesine patlayıcı bir potansiyel kazanır ki geç kapitalizmin genel irrasyonelliği orta vadede yalnızca mevcut toplum biçimini değil, fakat bütün insan uygarlığını tehdit etmektedir.” (s. 758)

Mandel'e göre, geç kapitalist burjuva ideolojisinin altını oyan birinci etken tüketim malları fazlası ile toplumsal tüketimin az gelişmişliği arasındaki karşıtlıktır. Kapitalist meta üretiminin, ortalama ücretlinin toplumsal olarak yerleşmiş yaşam düzeyinin bir parçası olan ve sağlık, eğitim, konut gibi alanlardaki toplumsal hizmetlerle giderilen ihtiyaçlarını bütünüyle karşılaması Mandel'e göre ya zordur ya da olanaksızdır. Böylece geç kapitalist toplumun bağrında, kapitalizmle bağdaşmayan, meta ve para ekonomisinin ötesine geçen bir dağılım biçimi ihtiyacı doğar. *Geç Kapitalizm*'in yayımlanışından otuz beş yıl sonra aşağıdaki satırları hem özlemle hem de günümüz neo-liberal **mainstream**'inin ideolojik zaferlerine hayıflanmadan okumak mümkün mü?

“İngiliz politikacı Powell'ın tıbbi bakım gereksinimlerinin ‘sınırsız’ olduğu ve dolayısıyla fiyatının ‘serbest piyasa ekonomisi’ tarafından belirlenmesi gerektiği yönündeki beyanını sanayileşmiş ülkelerin çoğu olmasa bile birçoğunun nüfusunun çoğunluğu tarafından şimdiden barbarca bulunmaktadır.” (s. 773 vd.)

Mandel'e göre ikinci etken, toplumsal ihtiyaçlar açısından kesinlikle “rasyonel” sonuçlar vermemesine karşın, önemli kararların büyük şirketlerin şefleri tarafından alınışının yarattığı hoşnutsuzluğun artışıdır. Mandel'e göre, burjuva ideolojisini zaafa uğratan üçüncü etken ise büyük şirketlerin devlet desteğine olan bağımlılığı ile bu şirketlerin özerkliklerinin, iş ve banka sınırlarının korunması arasındaki çelişkidir. Dördüncü olarak, Mandel'e göre, üretici güçlerin giderek artan bir ölçüde uluslararasılaşması, tek tek ülkelerde üstesinden gelinmesi tamamen olanaksız devasa çevre tehdidi sorunları, yararsız ve doğrudan doğruya zararlı metaların (örneğin kitle imha silahları) kitle hâlinde üretilişi, yaygın işsizlik ve eksik kullanılan tesisler nedeniyle devasa üretim kapasitelerinin atıl durması, dünyanın ulusal devletler arasında bölünmesini ve burjuva ulusal devletini, kapitalist üretim tarzı çerçevesi içinde aşamayacak bir bunalıma sürükler. Mandel bu “çelişkiler”den çıkan siyasi sonucu şöyle özetler:

“Üretim araçlarının birleşmiş üreticiler tarafından mal edinilmesi, işçi kitleleri tarafından demokratik bir biçimde belirlenmiş önceliklere planlı bir biçimde uygulanması, ekonomide ve toplumda etkin öz-yönetimin bir önkoşulu olarak mesai saatlerinin radikal bir biçimde azaltılması ve meta üretimi ile para ilişkilerinin sonu bu sorunların çözümü için vazgeçilmez adımlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin nihai ilgası uluslararası işçi sınıfının şimdi yaklaşan kitlesel

devrimci hareketinin merkezi hedefidir.” (s. 776)

* * *

Yukarıda belirttiğimiz gibi *Geç Kapitalizm*, Marksist bir sorunsala, kapitalizmin ömür uzunluğunu, kapitalizmin hareket yasalarının açılıp gelişmesinin bir sonucu olarak açıklama ihtiyacına verilmiş teorik, ama aynı zamanda akademik bir çalışmanın bütün gereklerini yerine getiren bir cevaptır. Bu, yapıtta, birer hareket noktası olarak formüle edilmiş bütün varsayımların, geliştirilmiş bütün teorik önermelerin, hatta bunların çoğunluğunun doğru olduğu anlamına gelmez. Mandel’in ve yapıtının biricikliği, klasik Marksizmin bütünlük vurgusunu, diyalektik bakış açısını, özellikle o tarihte başka kimsenin altından kalkamayacağı kadar geniş kapsamlı bir kavramsal çerçeve içinde ihya etmesidir. Bu teorik bakış açısı, hem kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı’nın ardından nasıl olup da istisnai bir hızlı büyüme dönemi yaşadığını hem bu dönemin kendi dinamiklerinin çökerici ağırlığıyla eninde sonunda yerini bir uzun durgunluk dönemine bırakacağını, kapitalizmin Marksist eleştirisinin bütün öncülleriyle tutarlı olarak açıklamayı başarmıştır. Bu başarının, kritik bir tarihî dönemeçte devrimci klasik Marksizmin siyasi ve teorik sürekliliğini sağlamadaki katkısı açıktır.

Çevirmen Candan Badem ile Versus Kitaba, çağdaş Marksist kültürün bu vazgeçilmez temel direğini Türkçeye kazandırdıkları için ne kadar teşekkür etsek azdır. Onların çabasının değerini eksiltmeye asla çalışmaksızın Türkçe yayımla ilgili birkaç eleştiriyle sözlerimizi bitirelim. Kitap, Almanca aslından değil, İngilizce çevirisinden çevrilmiş. Yazarın, iki yayın arasında geçen üç yılda kitabı gözden geçirmiş, yer yer düzeltilmiş ve bazı istatistikleri güncelleştirmiş olması, çevirinin dolaylı olmasının sakıncasını azaltmış. Ayrıca kitabın Almanca baskısında olmayıp İngilizce baskısında bulunan “Sözlük” de Türkçesinde yer almış.⁸ Ama sayfa sayısı sekiz yüze yaklaşan akademik ve ansiklopedik bir metnin sonuna, İngilizcesinde olduğu gibi dizin eklemek – şu elektronik metin işleme çağında – çok mu zor olurdu? C. Badem, doğru bir çeviriyi akıcı bir dille birleştirmeyi bilmiş. Ancak “devalorizasyon”, “realizasyon”, “valorizasyon” gibi Fransızca telaffuzlu yabancı kelimeler hem göz tırmalıyor hem de kapitalizmin gerçek toplumsal ilişkilerinden çok finans âleminin fiktif süreçlerini çağırıştırıyor. Bir de “Sözlük(çe)”deki “sermayenin uluslar arası nüfuzu” madde başı düpedüz yanlış bir karşılık olmuş. Bu kavram, İngilizce aslındaki gibi “international interpenetration of capital”ın değil, olsa olsa “international penetration of capital”ın Türkçesi olabilir. Ne mi demek gerekirdi? Tercih çevirmene ait olmak üzere “sermayenin uluslararası düzeyde iç içe geçmesi” ya da ona benzer bir şey. “Dolaşımdaki sermaye” madde başı ise belki daha vahim bir yanışı içeriyor.

8 Buna “Sözlük” değil, “sözlükçe” (glossary) demek gerekirdi.

Bu kavramın İngilizce aslı “circulating capital”dır. Bu terimi Türkçeye “dolaşır sermaye” diye çevirmek gerekir. “Dolaşan”, hatta belki “döner sermaye” denmiş olsa itiraza yer olmazdı. Ama her hâlükârda, “Sözlük”te tanımlandığı şekliyle bu sermaye biçimi, dolaşım alanında değil, bütünüyle üretim alanında yer alır; bütünüyle “üretimdeki sermaye”dir. “Dolaşımdaki sermaye” diye bir şey de vardır. Ama o, “Sözlük”teki tanımda olduğu gibi, değer ve artık değer üretimine yatırılmış olup da, değeri cari üretim dönemi içinde yeni ürüne geçen sermaye değil, değer ve artık değerın “gerçekleşmesi”nde uzmanlaşmış olan sermayedir: ticari sermaye, banka sermayesi vb. gibi.

Prag Darbesi'nden Prag Baharı'na: Çekoslovakya'nın yirmi yılı (1948-1968)

Ateş Uslu

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Orta ve Doğu Avrupa'sında yaşanan krizlerin en çok ses getirenlerinden birinin, 1968 başında Alexander Dubček liderliğinde uygulamaya konulan reformlarla başlayan ve aynı yılın yaz aylarında Sovyet müdahalesiyle sona eren “Prag Baharı” deneyimi olduğu rahatlıkla söylenebilir.¹ İki haftalık bir zaman dilimiyle sınırlı olan 1956 Macar Devrimi deneyiminden farklı olarak Çekoslovakya'da yaşanan reform süreci birkaç aylık bir dönem yayılmış, buna bağlı olarak yapılan reformların sosyalizm ve demokrasiyle bağlantısına ilişkin teorik açıklamalar yapılması mümkün olmuştur. Çekoslovak “reform komünistleri”nin SSCB’de uygulanan sistemden ayrılan bir sosyalizm projesiyle yola çıkmaları bu deneyimi kimi sol örgütler için “çekici” kılan etkenlerden olmuştur.

1970’li ve ‘80’li yıllarda üzerinde önemli tartışmalar yapılan, 1989 sonrasında Sovyet Bloku’nun dağılma süreci üzerine yapılan incelemelere paralel olarak araştırılan Prag Baharı’nın günümüzde araştırma dünyasında hak ettiği yeri bulamadığı açıktır. Çekoslovakya devlet ve parti arşivlerinin araştırmaya açılması

¹ Yazı boyunca “Prag Baharı” terimi siyasi yargılardan bağımsız olarak, 1968 yılı boyunca Çekoslovakya’da gerçekleştirilen reform sürecini niteleme amacıyla kullanılmaktadır.

esas olarak antikomünist bir konumlanışı benimseyen ve bu konumlanışa uygun sorunsallar geliştirmeyi tercih eden tarihçilerin ilgisini çekmiştir.

Bu yazıda “Prag Baharı”nın ve onu önceleyen yirmi yıllık sürecin siyasi ve toplumsal boyutlarının genel hatlarıyla tasvir edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda ilk bölümde İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminden 1967’ye uzanan dönem incelenecektir. Tarihçi Antoine Marès’in “çok uzun bir Stalinizm” olarak adlandırdığı² bu dönemin Çekoslovakya’sı, diğer Orta Avrupa ülkelerinden farklı olarak, Stalinizmin mirasıyla 1953 ya da 1956 yıllarında hesaplaşmaması, dolayısıyla “destalinizasyon”u benzerlerine kıyasla geç bir tarihte yaşamasıyla dikkat çekmektedir. İkinci bölüm, 1968 başında Dubček’in komünist parti birinci sekreteri olarak atanmasını izleyen ve Ağustos 1968’e kadar yayılan reformlar dönemine ayrılmıştır. Son bölümde ise 20 Ağustos 1968 tarihli Varşova Paketi müdahalesi sonrasına değinilecektir.

I. Çekoslovakya’da Stalinizm ve Gecikmiş Reformlar (1945-1967)

İki dünya savaşı arası dönemde Çekoslovakya Orta Avrupa ülkeleri arasında özel bir konuma sahipti: Macaristan’ın, Polonya’nın ya da Baltık ülkelerinin aksine Çekoslovakya’da otoriter/faşizan bir rejime geçiş yaşanmamış, ülke kurulduğu 1918 tarihinden itibaren liberalizm ve burjuva demokrasisi çerçevesinde kalmıştı. 1921’de kurulan Komünist Parti’nin bu dönem içinde yasal faaliyet göstermesi de Çekoslovakya’nın özgüllüklerinden biridir.³ 1925 seçimlerinde %13,2 oy oranı elde eden ve sosyal demokratları geride bırakan Çekoslovakya Komünist Partisi, her ne kadar 1929’dan itibaren Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nde yaşanan gelişmelere paralel olarak sekter ve Stalinist bir yapıya bürünerek seçmen desteğinin bir kısmını kaybetse de, ülke siyasi hayatının bir parçası olma özelliğini korumuştur. Bu durum, ülkenin Nazi Almanyası işgalinden kurtulmasından sonraki dönemde komünistlerin görece bir siyasi meşruiyete sahip olmalarına zemin hazırladı; bunun sonucu olarak, Komünist Parti’nin iktidarı eline alması diğer örneklere göre daha hızlı ve sancısız bir seyir izledi.

A. Koalisyon Hükümeti, Prag Darbesi ve “Stalinizasyon” (1945-1953)

Siyasi parti sayısının çokluğuyla dikkat çeken iki savaş arası dönemin aksine, 1945 sonrası Çekoslovakya’da siyasi parti bileşimi oldukça basitleşmişti.

2 Antoine Marès, *Histoire des Tchèques et des Slovaques*, Paris, Perin, s. 397 vd.

3 Jacques Rupnik, *Histoire du Parti communiste tchécoslovaque: des origines à la prise du pouvoir*, Paris, Fondation nationale des sciences politiques, 1981.

Çek bölgelerinde Komünist Parti, Sosyalist Parti, Hıristiyan demokrat yönelimli Halk Partisi ve Ulusal-Sosyalist Parti faaliyet gösteriyordu. “Merkez sol” olarak tanımlanabilecek Ulusal-Sosyalist Parti, iki savaş arası dönemin başlıca liderleri olan Tomáš Masaryk ve Edvard Beneš’in partisiydi. Masaryk’in 1937’deki ölümünden sonra devlet başkanlığı görevini devralan Beneš, bu görevini savaş sonrasında da sürdürüyordu. Slovakya’da ise yalnızca iki parti, Komünist Parti ve Demokrat Parti varlık gösteriyordu. Nisan 1945’te komünistlere yakın konumda bulunan sosyal demokrat liderlerden Zdeněk Fierlinger önderliğinde kurulan koalisyon hükümetinde Komünist Parti içişleri ve istihbarat bakanlıkları gibi kilit öneme sahip bakanlıkları elde etmişti. “Ulusal Cephe” çatısı altında birleşen partiler, dış politika ve sosyal reformlar konusunda ortak konumlanışa sahip oldukları izlenimini veriyorlardı. İç politikaya ilişkin konularda ise kaçınılmaz olarak tartışmalar yaşanıyorlardı.⁴ Bu süreçte Batı Avrupa basınında Beneš’in devlet başkanlığı görevini sürdürmesi, liberal demokratik sistemin sürekliliğinin korunacağına kanıtı olarak gösteriliyordu.⁵

26 Mayıs 1946’da yapılan parlamento seçimleri, Komünist Parti’nin ülke genelindeki oyların %38,12’sini elde ederek birinci parti konumuna gelmesiyle sonuçlandı. Partinin Çek bölgelerinde elde ettiği başarı, esas olarak, benimsemiş olduğu yurtsever söylemle açıklanabilir. Komünistlerin Nazi işgaline karşı direniş hareketinde oynadıkları role yapılan referansla beslenen bu söylem savaş sonrasında Çekoslovakya’daki Alman azınlığın sınır dışı edilmesi konusunda Komünist Parti’nin ısrarcı ve uzlaşmaz bir tavır sergilemesiyle milliyetçi bir nitelik kazanmıştı.⁶ Sanayinin millileştirilmesi konusu da, ağır sanayinin üçte birinin Çekoslovakya Almanlarının elinde olması (ve bu oranın bazı sektörlerde %90’ı geçmesi) itibarıyla milliyetçi bir boyut kazanabiliyordu. Buna karşılık, Komünist Parti’nin Slovakya’da oyların %62’sini alan Demokrat Parti karşısında azınlık konumunda kalması, iki savaş arası dönemde belirli ölçülerde hissedilen Çek-Slovak geriliminin ve Slovak milliyetçi yönelimlerinin savaş sonrası dönemde önemli boyutlar alacağına göstergesiydi.⁷

1946 seçimleri sonrasında yeni koalisyon hükümeti Komünist Parti genel başkanı Klement Gottwald başkanlığında kuruldu. Komünistlerin tüm ki-

4 *Combat*, 09.04.1946.

5 *Articles et Documents*, yeni seri, sayı 347, 11.11.1945.

6 *Manchester Guardian* gazetesi 1945 Ekim sonunda yayınladığı bir yazı dizisinde partinin “Alman karşıtı” tutumuna dikkat çekiyor ve komünistleri ülkedeki en milliyetçi güç olarak tanımlıyordu; akt. *Articles et Documents*, yeni seri, sayı 347, 11.11.1945.

7 I. Dünya Savaşı öncesinde son derece sınırlı tarihsel, ekonomik ve siyasi ilişkilere sahip olan Çek bölgeleri ve Slovakya’nın 1918’de birleştirilmesi, Çekoslovakya’yı “yapay” bir birlik haline getiriyordu. Birleşme sonrasında Slovakya’nın ekonomik az gelişmişlik konumunda kalması ve siyasi olarak yeterince temsil edilmemesi bir “Slovak sorunu”nun pekişmesine yol açmıştı. 1945 sonrasında da Slovak milliyetçiliği varlığını gösterecekti; buna bağlı olarak 1946 seçimlerinde Slovak seçmenler esas olarak Çek siyasi yaşamına ait olarak görülen Komünist Parti yerine Demokrat Parti’ye oy vermeyi tercih etmişlerdi.

lit bakanlıkları elde ettiği kabinede dışişleri ve milli savunma bakanlıkları iki bağımsız bakana, sırasıyla Jan Masaryk'e⁸ ve General Ludvík Svoboda'ya verildi.

Yeni hükümetin başlıca gündem maddelerinden birini ulusal soruna ilişkin açılımlar oluşturuyordu. 1947'ye gelindiğinde Alman azınlığın sınır dışı edilmesi süreci tamamlanmıştı; ancak güney Slovakya'nın Macar azınlığı ülkedeki varlığını koruyordu. Bunun yanında, 1947 boyunca ortaya çıkan siyasi krizlerin çoğu Slovak sorunundan kaynaklanacaktı. 1947'nin ilk yarısında, II. Dünya Savaşı yıllarında Nazi yanlısı bağımsız Slovak Cumhuriyeti'ne başkanlık eden Jozef Tiso'nun yargılanması ve Nisan 1947'de idam edilmesi sırasında Slovakya'da Tiso lehine gösteriler gerçekleşmişti. Benzer olayların tekrar etmemesi için Haziran 1947'de yapılan Ulusal Cephe toplantısı kararlarında bir yandan Çek ve Slovak ilişkilerinin eşitlik ilkesi içinde sürdürülmesi gerektiği belirtiliyor, diğer yandan da "dış destekli" ve faşist gösterilerin devlet karşısında yarattığı tehlikeye dikkat çekiliyordu.⁹ İlerleyen aylarda Beneš'e karşı Slovak faşistlerinin bir komplo düzenlediği yönündeki söylentileri takiben Slovakya'da bir dizi tutuklama gerçekleşti. Ekim ayında ise Slovakya özerk hükümetini teşkil eden Komiserler Konseyi'nde bir kriz baş gösterdi. Slovakya Demokrat Parti'sinin seçimlerde çoğunluğu elde etmiş olmasına karşın Prag hükümetinin Konsey'de demokratların ve komünistlerin eşit oranda temsil etmesi yönünde baskı yapması sonucu Demokrat Parti üyeleri Komiserler Konseyi'nden istifa etti, buna ek olarak komünist olmayan üç Çek partisi de komünistlerin tutumunu protesto etti. Bu durum, savaş sonunda kurulduğu haliyle Ulusal Cephe'nin varlığının sona erdiği anlamına geliyordu.¹⁰

1948 başında ortaya çıkan yeni hükümet krizi ise ülkenin siyasi dengelerinin değişmesine yol açtı. 20 Şubat tarihinde Ulusal-Sosyalist Parti üyesi bakanların görevlerinden istifa etmeleriyle baş gösteren bu kriz esas olarak komünistlerin gizli polis teşkilatında artan etkinliklerini protesto etmelerine bağlı olarak patlak vermişti. Bununla birlikte, istifayı önceleyen günlerde SSCB dışişleri bakan yardımcısı Valerian Zorin'in Prag'a yaptığı ziyaretin de bu istifayı tetikleyici etki yaptığı söylenebilir. Ziyaretin Çekoslovak yönetimine Moskova direktiflerini iletme amacıyla yapıldığı yönünde oluşan fikir,¹¹ komünist ve komünist olmayan bakanlar arasındaki mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur.

İstifa eden bakanlar arasında yer alan Hubert Ripka, olaylardan bir buçuk yıl kadar sonra yayınlanan yazı dizisinde, krize getiren süreci anlatmıştır. Ripka'nın anlatımına göre istifa eden bakanların amacı erken seçim yapılmasını sağlamak

8 Jan Masaryk, eski devlet başkanı Tomáš Masaryk'in oğluydu.

9 "Une importante résolution des partis politiques du Front National en Tchécoslovaquie", *Informations Tchécoslovaques*, sayı 125, 19.06.1947.

10 *Combat*, 06.11.1947.

11 *Combat*, 20.02.1948.

ve bu şekilde, güçlenmekte olan komünist olmayan muhalefetin çoğunluk konumunda olacağı yeni bir hükümet kurmaktı. Üstelik bahsedilen harekete katılan bakanlar istifa etmeden önce Beneš ile görüşmüş ve devlet başkanının onayını almışlardı.¹² Bununla birlikte, istifa sonrasında olaylar beklendiği gibi gerçekleşmedi. İstifa sonrasında açıklama yapan başbakan Klement Gottwald, boşalan on iki bakanlığa “bu görevleri gerçekten hak eden” bakanların gelmesi gerektiğini belirtiyordu. Başka bir deyişle, krize karşı önerilen çözüm hükümetin düşmesi ve erken seçime gidilmesi değil, bütünüyle komünist bir kabinenin kurulmasıydı. Komünist parti güdümünde yapılan “halk mitingi”nde ise Beneš’in istifaları kabul etmesi istenmesine rağmen devlet başkanı 21 Şubat’ta bakanlardan istifalarını geri almalarını istedi. Bunu izleyen günlerde içişleri bakanlığı ulusal-sosyalistleri silahlı bir darbe hazırlamakla suçladı; bunun üzerine başlayan kovuşturma ve tutuklama süreci Ulusal-Sosyalist Parti’nin güç kaybetmesine yol açıyordu. Gottwald’ın 25 Şubat’ta Beneš’e yaptığı ziyaret sonrasında Beneš’in istifaları kabul ettiğini açıklaması ise krize bir nokta koydu.

Batı Avrupa basını tarafından “Prag Darbesi” olarak tanımlanan¹³ bu süreç, görüldüğü gibi, temelde anayasa hukukunun çizdiği çerçeve dışına çıkılmaksızın gerçekleşmişti. Darbe uluslararası boyutta bir krize yol açmakta gecikmedi: ABD, Büyük Britanya ve Fransa adına yapılan ortak açıklamada Çekoslovakya’nın “kamufle edilmiş diktatörlüğü” kınandı.¹⁴ Çekoslovak hükümeti ise bu bildiriye yanıt vermekte gecikmedi ve sözkonusu devletlerin Çekoslovakya’nın içişlerine müdahale etme hakkı olmadığını belirtti.¹⁵

“Prag Darbesi” 1945 sonrası Çekoslovakya tarihindeki başlıca dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Bu tarihten itibaren Çekoslovakya’da Komünist Parti iktidarı bütünüyle ele geçirdi; Şubat 1948 olaylarının hemen sonrasında komünist olmayan partilerin temsilcileri ve üyeleri Komünist Parti’ye hizmetlerini sunmaya başladı.¹⁶ Klement Gottwald Ulusal Anayasa Meclisi’nin yeni dönem açılışı vesilesiyle 10 Mart 1948’de yaptığı “Yeni Çekoslovak Hükümetinin Eylem Programı” konulu konuşmasında¹⁷ hükümet krizinin nedenlerini açıklıyordu. Buna göre sözkonusu kriz, savaş sonrasında toprak sahiplerinin ve diğer egemen sınıf üyelerinin siyasi haklarını ve güçlerini muhafaza

12 Hubert Ripka, “Visite au président Bénès”, *Gazette de Lausanne*, 14.4.1949 ; “La démission des douze ministres nationaux”, *Gazette de Lausanne*, 16.04.1949.

13 Örn. bkz. *Le Monde*, 26.02.1948.

14 *Le Monde*, 28.02.1948.

15 Benzer bir şekilde, Gottwald olayların birinci yıldönümünde yaptığı açıklamada Batı ile ticari ilişkiler geliştirilebileceğini, ancak Çekoslovak içişlerine karışılmaması gerektiğini belirtecekti. Bkz. “President Gottwald’s Interview with a Norwegian Journalist”, *Prague News Letter*, cilt 5, sayı 3, 22.02.1949.

16 Karel Kaplan, *Dans les archives du Comité Central: trente ans de secrets du Bloc soviétique*, Paris, Albin Michel, 1978, s. 30-31.

17 Klement Gottwald, *Programme d’action du nouveau gouvernement tchécoslovaque*, Prag, Ministère de l’Information Tchecoslovaque, 1948, 25 s.

za etmeleri ve sonrasında da karşı devrim girişiminde bulunmasından ibaretti. Uzun konuşmasının hemen hemen yarısına yakın bir kısmını teşkil eden bu tasvirlerden sonra Gottwald hükümetin ekonomik planının başarılarını sıralıyor ve Stalin tarafından yapılan yardımların önemine dikkat çekiyordu. Bunun yanında, Gottwald krizin başlıca siyasi sonucunun Çekoslovakya siyasi hayatının “temizlenmesi” olduğunu belirtiyor ve ilerleyen aylarda gerçekleşecek olan siyasi dönüşümleri haber veriyordu: ilerleyen günlerde “karşı devrimci ajanlar” yönetim kademelerinden çıkarılacaktı.¹⁸

Gottwald’ın program konuşmasını yaptığı gün, 10 Mart 1948, darbe sonrasında kurulan yeni kabinede de dışişleri bakanlığı görevini sürdürmeyi kabul etmiş olan Jan Masaryk’in intihar ettiği haberi geldi.¹⁹ Haziran 1948’de ise Beneš ilerleyen sağlık sorunları nedeniyle görevinden istifa etti ve Eylül ayında hayatını kaybetti. Masaryk ve Beneš’le birlikte, Çekoslovakya’nın savaş öncesi dönemle olan bağlarını simgeleyen iki isim siyaset sahnesinden çekilmiş oluyor, burjuva demokrasisi ile bağların koparılması süreci ivme kazanıyordu. Beneš’in yerine Gottwald devlet başkanlığı görevini üstlenirken, Komünist Parti’nin sol kanat yöneticilerinden biri olarak tanınan Antonín Zápotocký başbakanlığa getirildi. 1949 yılı içinde ordu içinde başlayan “temizlik” hareketini 1950’de Komünist Parti içi temizlik izleyecekti. 1950’de Parti içi temizlik hareketinin ilk dalgası, Vladimír Clementis ve Gustáv Husák başta olmak üzere bir grup Slovak komünistinin “burjuva milliyetçiliği” ile suçlanmasıyla başladı. 1951’e gelindiğinde bir yandan parti içi temizlik mücadelesi devam ederken, diğer yandan Sovyet modeline uygun olarak yapılan kolektivizasyon süreci ve “kulak”lara [zengin köylü kesimine] karşı mücadele” de hız kazanmıştı.

1951 sonbaharının en önemli gelişmelerinden biri önde gelen komünist yöneticilerden Rudolf Slánský’nin on üç parti yöneticisiyle birlikte tutuklanarak “Trotskizm”, “Titoculuk”, “Siyonizm” ve “Amerikan emperyalizmine hizmet etmek” suçlamalarıyla yargılanmaya başlamasıdır. 1951’de başbakan yardımcısı olarak atanana kadar Komünist Parti genel sekreterliği görevini yürüten Slánský gerçekte siyasi olarak Gottwald yönetimine karşı herhangi bir muhalefet teşkil etmiyor, aksine, partinin Sovyet yönelimli ve “sert” kanadının önde gelen temsilcilerinden biri olarak tanınıyordu. Bununla birlikte, güçlü ve karizmatik bir lider olması, kendisini parti içinde Gottwald’a alternatif olabilecek nitelikte bir isim haline getiriyordu. Bu nedenle, Slánský Trotskizm ve emperyalizm ajanlığı gibi suçlamalarla yapılacak olan bir “gösteri duruşması” için iyi bir adaydı.²⁰

18 *a.g.m.*, s. 23.

19 Soğuk Savaş bağlamında Batı Bloku basınında olayın intihar süsü verilmiş bir cinayet olduğu öne sürülmüştür. Bununla birlikte, ilerleyen aylar ve yıllarda konu üzerine yapılmış birçok araştırma Masaryk’in gerçekten de intihar ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte, intiharın nedenleri henüz tam olarak aydınlatılmamıştır.

20 Benzer duruşmalar örneğin Bulgaristan’da Trayço Kostov ve Macaristan’da László Rajk’a yönelik olarak yapılmıştı.

Slánský'nin Yahudi kökenli olması ise bu dönemde İsrail karşıtı bir yönelimde olan Doğu Bloku politikalarına paralel olarak Siyonizm karşıtı söylemin geniş çaplı bir duruşmada ortaya konmasına olanak veriyordu. Duruşma sonucunda suçlu bulunan Slánský 1952 sonunda idam edildi. Böylece, 1930'lu yılların Moskova duruşmalarıyla başlayan ve savaş sonrasında çeşitli Doğu Bloku ülkelerinde gerçekleşen büyük çaplı duruşmalara uzanan zincirin son halkası gerçekleşmiş oluyordu.

B. Gerçekleşmeyen Destalinizasyon (1953-1963)

Stalin'in ölümünü takiben Gottwald'ın 14 Mart 1953'te ölmesi, Çekoslovakya'da Stalin sonrası dönemin diğer Orta Avrupa ülkelerine kıyasla farklı bir şekilde yaşanmasına yol açtı. Zápotockı devlet başkanlığı görevine gelirken, o döneme kadar ismi çok fazla duyulmamış olan bir lider, Antonín Novotný parti genel sekreterliğine getirildi. Bu şekilde bir yandan Gottwald gibi ismi Stalinizmle özdeşleşen bir lider siyaset sahnesinden doğal yollarla çekiliyor, diğer yandan da Novotný gibi önceki dönemle doğrudan doğruya bağlantısı olan bir Stalinist lider parti yönetimini ele almış oluyordu. Buna bağlı olarak, Çekoslovakya'da 1953-56 arası dönemde destalinizasyon belirtileri görülmedi. Bununla birlikte, Stalin sonrası dönemin ilk işçi isyanı Çekoslovakya'da gerçekleşecekti.

Ernest Mandel, 1968 krizinin toplumsal, ekonomik ve siyasi arka planını incelediği bir makalesinde, Gottwald ve Novotný dönemlerinde emekçi kitleler ile siyasi-ekonomik iktidarı tekelleştiren merkezi bürokrasinin arasında adeta bir uçurum oluştuğuna dikkat çekmektedir. Mandel, bu dönemde bürokrasinin Çekoslovakya'yı esas olarak teknolojik alanlarda dünya gücü haline getirecek bir politika izlemeye yoğunlaştığını belirtir. Bu süreçte izlenen "yaratıcılık yok-sunu politika" ile işçilerin ve aydınların yaratıcı gücü yok sayılmıştır, kitlelerin yönetime katılmasından söz etmek de mümkün değildir.²¹ 1953 işçi isyanını bu tablo çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Gottwald döneminde diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Çekoslovakya'da da ağır sanayinin geliştirilmesine dayalı bir ekonomi politikasının izlenmesi, tüketim mallarına gereken önemin verilmemesine ve işçilerin yaşam standartlarında düşüşe neden olmuştu. 1953 yılında yükselen enflasyon da Çekoslovakya'nın finansal durumunu daha kötü bir hale getiriyordu. Böyle bir bağlamda hükümetin bir yandan gıda ve tüketim malları fiyatlarını yükseltirken diğer yandan tasarruf ve maaş miktarlarını düşüren bir politika izlemeye başlaması sözkonusu bir işçi gösterisinin başlamasına neden oldu. 31 Mayıs 1953'te Plzeň şehrinde başlayan gös-

21 Ernest Mandel, "The Social, Economix and Political Background of the Czechoslovak Crisis", *Czechoslovakia & Socialism* içinde, der. Ken Coates, Nottingham, Bertrand Russell Peace Foundation, 1969, s. 53-54.

teri kısa sürede bastırıldı ve Haziran 1953 Berlin işçi gösterilerinin aksine geniş çaplı bir siyasi gösteriye dönüşmedi. 1 Mayıs 1955'te devasa bir Stalin heykelinin Prag'da açılışının yapılması ve sözkonusu heykelin 1962'ye değin yerinde durması Çekoslovakya'da Stalinizmin sürekliliğini korumasının sembolik örneklerinden biri olarak sayılabilir.

Aynı durum 1956 sonrasında da geçerliliğini korudu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) XX. Kongre'sine Novotni ile birlikte Zápotocki ve başbakan Viliam Široki de katılmıştı. Novotni, Kongre ertesinde aldığı talimatlara uygun olarak, Prag'a dönüşünde, SBKP birinci sekreteri Nikita Kruşçov'un Stalin'in "kişilik kültü"nü eleştirdiği "gizli rapor"unun içeriği hakkında partisinin çeşitli kademelerini bilgilendirdi. Bu şekilde ilerleyen aylarda komünist olan ya da olmayan Çekoslovakyalıların gözünde Kruşçov'un itibarı artacaktı.²² Buna rağmen, tüm ülkeler içinde Moskova'nın destalinizasyon politikasına en uzak duran ülkelerden birinin Çekoslovakya olduğu görülüyordu. Örneğin aynı dönemde Bulgaristan'da Kostov'un ve Macaristan'da Rajk'ın itibarları iade edilirken Çekoslovakya'da Slánski hakkında böyle bir girişimde bulunulmadı. Slánski davasından mahkûm edilen bazı isimlerin serbest bırakılmasıyla yetinildi, Slánski ise "Beriya ajanı" olmakla suçlanmaya başladı.²³

1956 boyunca Çekoslovakya'da ortaya çıkan bazı toplumsal hareketlenmeler (örneğin mayıs ayında yapılan geleneksel öğrenci festivalinde Prag ve Bratislava'da öğrencilerin siyasi özgürlükler için yaptıkları gösteriler) sınırlı boyutlarda kaldı. Bununla birlikte, 1956'da entelektüel yaşamda, örneğin felsefe ve edebiyat alanlarında ortaya çıkan tartışmalar, bu dönemde Stalin dönemiyle kopuş teşkil edecek nitelikte bir entelektüel arayışı başlattığını ve 1956'nın bu bakımdan sonraki yılların entelektüel dönüşümlerine temel hazırladığını göstermektedir.²⁴

Yaz ve sonbahar aylarında Polonya ve Macaristan'da gerçekleşen isyanların sonrasında ise parti yönetimi destalinizasyon olanaklarının tamamen önüne geçti: bu olaylardan sonra, XX. Kongre sonrasında Gottwald dönemine yöneltilmeye başlanan eleştirilere son verildi ve bizzat Novotni Gottwald'ın erdemlerini öven açıklamalar yapıldı.²⁵ Bu durum Sovyet yönetimini de rahatsız etmiyordu, 1957'de Kruşçov SSCB başbakanı Nikolay Bulganin ile birlikte Prag'a bir zi-

22 Karel Kaplan, *a.g.e.*, s. 65-67.

23 Lavrentiy Beriya Stalin dönemi polis teşkilatının başında bulunuyordu. Stalin'in ölümünü izleyen haftalarda SBKP'nin "liberal" kanadının temsilciliğini yapmış, kısa bir süre içinde tasfiye edilmiş ve Kruşçov'un eleştirilerinin hedefi haline gelmişti.

24 Örneğin bu dönemde Stalinizme alternatif bir Marksizm yorumu geliştirilmeye çalışılmış, bu doğrultuda Marx'ın *1844 Elyazmaları* hümanist bir perspektiften okunmuş ve insanı merkeze alan bir felsefenin kurgulanmasına çabalanmıştır. Bu dönemde çalışmalar yapan en önemli düşünürlerden Karel Kosík çalışmalarını 1960'larda sistematik bir hale getirecektir. Bkz. Vladimir V. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia, 1956-1967*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, s. 38-52.
25 *Le Monde*, 06.12.1956.

yaret yapmış ve Çekoslovak yöneticilerinin destalinizasyonu geciktirmesinden herhangi bir rahatsızlık duyduğunu belirtmemiştir. İlerleyen yıllarda da Novotný, Kruřov'un en sadık müttefiklerinden biri olarak kalacaktı.

Kasım 1957'de Zápotocký'nin ölümü Novotný'nin etkisini daha da artıran bir etki yaptı. Savaş sırasında ve sonrasında Edvard Beneř'in devlet başkanlığını koruması ve Komünist Parti ile yakın ilişkiler içinde bulunması, Çekoslovakya'da iki savaş arası dönemden alınan devlet başkanlığı makamının (diğer Dođu Bloku ülkelerinden farklı olarak) itibarlı ve etkin bir makam olma özelliğini sürdürmesi sonucunu doğurmuştu. Novotný bu makama atanarak bir yandan Çekoslovakya'da siyasi iktidarın en üst kademesine yerleşiyor, diğer yandan da Parti'de birinci sekreterlik görevini sürdürüyordu; bu şekilde 1953 sonrasında SSCB öncülüğünde benimsenen parti ve devlet yönetim kademelerinin ayrılığı ilkesini yok sayarak Stalin döneminde olduğu gibi her iki örgütün yönetimini de elinde topluyordu.

Novotný'nin devlet başkanlığı döneminde yapılan en çarpıcı icraatlardan biri, yeni bir anayasanın yürürlüğe konması oldu. Novotný anayasa değişikliğinin sinyallerini 1960 yeni yıl söylevinde vermiş, Çekoslovakya'nın maddi ve kültürel bakımdan dünyanın en gelişmiş ülkeleri arasında olduğunun altını çizmiş ve "halk demokrasisi" aşamasının geride bırakılarak sosyalizmin kurulması sürecine girilmesi önünde bir engel kalmadığını belirtmişti.²⁶ 11 Haziran 1960'ta kabul edilen yeni anayasa²⁷ ülkenin resmi adını "Çekoslovakya Sosyalist Cumhuriyeti" olarak değiştiriyor, bu şekilde Çekoslovakya Sovyet Bloku'nda SSCB hariç tutulursa "sosyalist" sıfatını benimseyen tek ülke haline geliyordu. Bu durum, bir yandan Çekoslovakya'nın Dođu Bloku içindeki ayrıksı konumunu, diğer yandan da bu dönemde sosyalizmin kurulması için olgunluk düzeyinin esas olarak ekonomik kalkınma kriterleriyle belirlendiğini göstermesi bakımından ilginçtir.

Bu bağlamda son olarak, Çekoslovakya'nın 1950'li yıllar boyunca Doğu Bloku'nun uluslararası ilişkileri konusunda sahip olduğu kilit öneme dikkat çekmek gerekiyor. Prag, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden itibaren Batı Avrupa komünist partileriyle SSCB yönetimi arasındaki bağlantıyı sağlayan başlıca merkez konumundadır; buna ek olarak, Moskova yönetimi tarafından yönlendirilen ve Avrupa'nın SSCB deneyimine sıcak bakan entelektüellerini kapsama amacı güden "Büyük Barış Hareketi"nin kurumsallaşmış biçimi olan Dünya Barış Kongresi'nin merkezi de 1951'den itibaren Prag'dadır.²⁸ 1953 ve 1956 gibi tarihler de bu durumu değiştirmemiştir ve Prag, Stalin'in ölümü, XX. Kongre ya da Macar Devrimi gibi gelişmelere paralel olarak SBKP'de ve diğer komünist partilerde görülen politika değişikliklerden bağımsız olarak uluslararası komünist hareket içindeki önemini korumuştur.

²⁶ *Le Monde*, 3-4.01.1960.

²⁷ "100/1960 Sb. Ústavní zákon ze dne 11. července 1960: Ústava Československé socialistické republiky"; http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html, indirilme tarihi: 18.12.2006.

²⁸ Karel Bartořek, *Les aveux des archives: Prague-Paris-Prague, 1948-1968*, Paris, Editions du Seuil, 1996, s. 61 vd.

C. Gecikmiş Reform ve Sancıları (1963-1967)

1962-63 yıllarından itibaren Çekoslovakya'nın Stalinist siteminde çeşitli değişiklikler görülmeye başladı. 1961 Ekiminde toplanan SBKP XII. Kongresi sırasında Stalin döneminde işlenen "hukuki cinayetler" in yeniden gündeme getirilmesi ve mahkûm edilenlerin itibarlarının iade edilmesi konusunda alınan karar, destalinizasyon konusunda Moskova yönetiminin kararlılığını gösteriyor ve Novotnı ekibinin benimsediği yöntemlerin uzun süre devam edemeyeceğini gösteriyordu. Aralık 1962'de toplanan Çekoslovakya Komünist Partisi XII. Kongresinde ise destalinizasyonun başlatılması yönünde kesin bir karar alındı. Bu noktadan sonra başlayan siyasi-hukuki reformlar ekonomik ve kültürel alanlarda yapılan reformlar ve gerçekleşen dönüşümlerle desteklenecekti.²⁹ 1963'ün ilk yarısında kişilik kültürü üzerinde ciddi tartışmalar yapılmaya başlandı, diğer yandan da Stalin dönemi davalarının gözden geçirilmesi için bir komisyon kuruldu.³⁰ Gerek 1956 sonrasında, gerekse 1963'ü izleyen dönemde serbest bırakılan komünist tutuklular, 1960'lar boyunca Novotnı karşıtı bir cephenin oluşmasına katkıda bulunacaklardı; özellikle Slovak komünist Gustáv Husák sözkonusu cephenin oluşmasında önemli bir rol oynayacaktı.³¹

Yine bu süreçte Stalin dönemiyle doğrudan bağlantısı olan parti ve devlet yöneticileri görevden alındı: örneğin 1952-53 yıllarında siyasi polis teşkilatını yönetmiş olan Karol Bacilek Slovak Komünist Partisi birinci sekreterliğinden alındı ve yerine Alexander Dubček getirildi. Her ne kadar 1963 yazında ortaya çıkan kıtlık dalgası gibi bazı etkenler destalinizasyonun belirli duraklamalarla ilerlemesine yol açsa da, reform dalgası sonraki aylarda devam etti. 1963 sonbaharında siyasi alanda büyük bir "temizlik" gerçekleştirildi, Viliam Široký başbakanlıktan alındı ve Stalin döneminin olaylarına doğrudan bulaşmamış bir isim, Jozef Lenárt başbakan olarak atandı. Khruşçov da yeni başbakanı tebrik etmekte gecikmedi.³² Bununla birlikte Novotnı konumunu korudu ve Kasım 1964'te yeniden devlet başkanı seçildi.

Ekonomik reformların da 1962-63 yıllarından itibaren ivme kazandığı

29 Bu süreçte yapılan reformların ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Galia Golan, *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis, 1962-1968*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, s. 7-222.

30 1956'dan itibaren kişilik kültürü konusu gündeme gelmişti, ancak bu konudaki eleştiriler çoğunlukla biçimsel, lâfzî bir düzlemde kalıyor ve Stalin döneminin gerçek anlamda sorgulanmasını beraberinde getirmiyordu. Yine 1956'da siyasi davaların incelenmesi için bir komisyon kurulmuştu, ancak komisyonun faaliyetleri siyasi tutukluların serbest bırakılmasıyla sınırlı kalmış, duruşmaların gözden geçirilmesi ve suçlamaların geri alınması konusunda adım atılmamıştı.

31 Karel Kaplan, *a.g.e.*, s. 126 vd.

32 *Le Monde*, 24.09.1963.

Devrimci Marksizm

görülyordu. 1962’de üçüncü Beş Yıllık Plan yürürlükten kaldırıldı. Yine 1962’den itibaren Komünist Parti üyesi ekonomi uzmanı Ota Šik’in başkanlık ettiği Çekoslovak Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, Polonyalı ekonomist Włodzimir Brus’un çalışmalarının, Yugoslavya’da uygulanan ekonomi politikasının ve SSCB’de yapılan ekonomik reform tartışmalarının etkisiyle merkezi planlamanın bürokratik mekanizmalara tâbi bir şekilde uygulanma biçimini eleştirmeye başladı.³³ 1965 sonrasında bu eleştiriler belirli ölçülerde bir ekonomik liberalizasyon uygulanması ve şirketlere özerklik verilmesiyle uygulamalı bir boyut kazandı, bununla birlikte Šik bu dönemde yaptığı açıklamalarda sözkonusu reformların revizyonist olmadığını, sosyalizm çerçevesi içinde kaldığını belirtiyordu.³⁴ Ekonomik reformlar, 1965 ve 1967’de ekonomi ve ilgili konulardan sorumlu bakanlıklara yeni bakanların atanmasını beraberinde getirdi. 1968’e gelindiğinde, Novotni Çekoslovakya’sının ekonomik reformlar bakımından Yugoslavya’yı takip ettiği yazılacaktı.³⁵ Mandel’in “liberalleşme” süreci üzerine değinisine bu noktada atıf yapılabilir. Mandel’in de dikkat çektiği gibi, Çekoslovakya’da yapılan reformların amacı bürokrasi merkezli bir siyasi-ekonomik sistem yerine dinamikleri işçi katılımı tarafından belirlenen bir sistem oluşturmak değildir. Reformlar, hantal, baskıcı ve “siyasi” bir bürokrasinin yerine daha rasyonel ve eğitilmiş bir bürokrasinin ihdas edilmesi üzerine kuruludur. Bu durum ‘60’lı yıllara yayılan Çekoslovakya reformlarının temel sorunlarından birini oluşturacaktır.³⁶ Reformların bu niteliği çelişkili bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Bu sürecin bürokrasi içi bir yenilenmeden ibaret olması, entelektüellerin ve halkın bir kısmının reformlara destek vermesine engel olmamıştır: Eski sistemin temsil ettiği muhafazakâr/baskıcı bürokrasinin yerine yeni bir bürokrasi tipinin yerleştirilmesi perspektifi bu şekilde umut verici bir gelişme olarak algılanabilmiştir.

Ekonomik ve sosyal düzlemlerdeki gelişmelerin yanında, kültürel hayatta yaşanan dönüşümler de yeni dönüşümlerin önemli bir bileşenydi. Vladimir Kusin, Çekoslovakya’da kademeli olarak gerçekleşen reform sürecinin kitle eylemlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmadığını belirtmekte, bu sürecin entelektüeller tarafından teorik olarak hazırlandığının altını çizmektedir.³⁷ Bu özellik, Çekoslovakya deneyimini 1956 Macar Devrimi’nden belirgin bir şekilde ayırmaktadır. Yine Kusin’in belirttiği gibi, entelektüellerin geliştirdiği reform projesi sosyalizmin terk edilmesini değil, yeni bir sosyalizm modeli kurgulanmasını öngörmektedir.

1963 yılında Jaroslav Hašek ve Franz Kafka’nın doğumunun seksen-33 H. Gordon Skilling, *Czechoslovakia’s Interrupted Revolution*, Princeton, Princeton University Press, 1976, s. 119.

34 *Le Monde*, 06.07.1965.

35 *The Economist*, 13.01.1968.

36 Ernest Mandel, a.g.m., s. 56.

37 Vladimir V. Kusin, a.g.e., s. 142.

ci yılı için yapılan etkinlikler, kültürel yaşamdaki yenilenmenin bir habercisiydi. Bu şekilde, uzun yıllar boyunca Komünist Parti'nin kültür politikasınca dışlanan Kafka yeniden itibar kazanıyordu. Entelektüel yaşamdaki yenilenmeler yayın faaliyetlerine de yansdı; 1964 yazında Batı kaynaklı süreli yayınların Çekoslovakya'ya girmesine geçici olarak izin verilmesi, Soğuk Savaş bağlamında daha önceden örneği görülmemiş bir gelişmedir. Çekoslovak entelektüellerinin yayınları da bu dönemde önemli birer düşünce forumu konumuna geldi, örneğin *Literární noviny* (Edebi Haberler) ve *Kultúrny život* (Kültürel Yaşam) gibi dergiler entelektüellerin Stalinist geçmişle hesaplaşmaları için alan açtı. Tarih alanında "tabu" kabul edilen bazı konuları tartışan kitapların yayınlanması da bu dönemde gerçekleşti, örneğin II. Dünya Savaşı'nda Slovakya'da Nazi karşıtı direnişte komünistlerin ne derecede ağırlığı olduğunu sorgulayan kitaplar bu dönemde yayınlanmaya başladı.³⁸ Yine 1960'lar boyunca Çekoslovak sinemasının "rönesansı" gerçekleşti. Bu gelişmeler karşısında hükümetin tepkisi farklı boyutlar almıştır: genel olarak reformların hoşgörülmesine rağmen dergiler üzerinde denetim sağlanmasına çalışıldı, Ağustos 1966'da ise yayın denetleme bürosuna geniş denetim yetkileri verilerek sansür artırıldı. 2 Haziran 1967'de yapılan Çekoslovak Yazarlar Kongresi entelektüel muhalefetin yönetime karşı tavrını göstermesine olanak verdi.

Çekoslovakya'nın toplumsal dinamiklerini bürokrasi ve halk arasındaki karşıtlığa indirgeyen bir tahlil yapmak, kaçınılmaz olarak hatalı sonuçlara varılmasına neden olacaktır. Bu nedenle, işçiler ve entelektüeller arasında var olan ve özellikle 1968'e doğru önem kazanacak olan farklılaşmaya dikkat çekmek gerekiyor. Tarihçi Gordon K. Skilling, işçi sınıfının ülkenin egemen sınıfı olduğu yönündeki söylemin, işçiler üzerine etkili olduğunu belirtmektedir.³⁹ Bu söylemden etkilenen işçiler bir yandan dönemin siyasi-ekonomik sisteminde kendi sınıf iktidarlarının hâkim olduğunu düşünmüşler, diğer yandan da anti-entelektüelist bir şartlanmayla, 1960'lar boyunca entelektüellerin kademeli olarak önem kazanmasını kendi iktidarlarına karşı gelişmekte olan bir tehdit olarak algılamışlardır. Bu durum 1968'in ilk aylarına kadar kendini gösterecektir.

Tüm sınırlara rağmen, 1960'ların reform dalgasının Çekoslovakya'nın siyasi, toplumsal ve ekonomik yaşamı üzerinde dönüştürücü bir etki yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, dış basında Çekoslovakya'nın Doğu Bloku içindeki konumunun tıpkı Romanya örneğinde olduğu gibi bir özerkliğe doğru evrildiği izlenimini doğurmuştur.

1967 sonuna gelindiğinde Novotný'nin bu gelişmelerden rahatsız olduğu görülüyordu: Çekoslovak devlet başkanı 2 Eylül 1967'de yaptığı bir açıklamada liberalizm tehlikesine karşı çağrıda bulundu. 5 Eylül'de ise *Sunday Times* gazete-

38 Alexander Dubček, *C'est l'espoir qui meurt en dernier: autobiographie*, der. Jiří Hochman, çev. Denise Meunier, Paris, Fayard, 1993, s. 63.

39 H. Gordon Skilling, a.g.e., s. 580.

sinde sansüre karşı Slovak entelektüelleri tarafından hazırlanan üç yüz imzalı bir bildiri yayınlandı. Aynı zamanlarda yayınlanan bu iki metin Novotnı yönetiminin ve reformcu entelektüellerin ne derecede karşı karşıya geldiğini göstermektedir. Ekim sonunda yapılan Merkez Komitesi toplantısında söz alan Alexander Dubček'in Slovakya'nın sorunları ve parti içi demokrasinin gerekliliği gibi konulara değindiği söylevine⁴⁰ son derece ağır bir yanıt veren Novotnı, Merkez Komitesi'nin çoğunluğunun muhalif bir konum benimsemesine yol açmıştı. Aralık 1967'de yapılan Komünist Parti Merkez Komitesi toplantısında verilen parti-devlet ayrılmasının gerçekleştirilmesi kararı, Novotnı yönetiminin tehlikede olduğunun bir işaretiydi. 9 Aralık'ta Prag'a bir ziyaret yapan SBKP birinci sekreteri Leonid Brejnev de Novotnı'ye beklediği desteği vermemişti. Prag'a ziyaretinde yaptığı ilk açıklamada Novotnı'nın Çekoslovakya-SSCB ilişkileri için mükemmel bir güvence teşkil ettiğini belirten Brejnev, parti yöneticileriyle yaptığı özel görüşmelerden sonra tavrını değiştiriyor, Çekoslovak Komünist Partisi içindeki tartışmaların bir "iç mesele" teşkil ettiğini belirtiyor ve müdahale etmekten kaçınacağını vurguluyordu.⁴¹ Aralık boyunca bu konuda tartışmalar devam etti. Novotnı 1968 başında yaptığı bir açıklamada ekonomik reformlar için batılı ülkelerden "pozitif olan her şeyin" alınması gerektiğini belirtiyor⁴² ve bu şekilde ekonomik reformların yanında olduğu izlenimini veriyor, ancak aynı dönemde doruğa ulaşmış olan siyasi krizden bahsetmiyordu.

II. 1968: Reformlar ve Krizler Yılı

1968'in ilk haftası Çekoslovak Komünist Partisi yönetiminde önemli bir değişiklik gerçekleşti. 3-5 Ocak tarihli Merkez Komitesi toplantısında Novotnı birinci sekreterlik görevinden istifa etmeye zorlandı; kamuya yapılan açıklama Novotnı'nın kendi isteğiyle görevden ayrıldığı yönündeydi. Bunun şaşkıncu bir gelişme olduğu söylenemezdi, zira olaydan en az altı ay öncesinde Novotnı'nın düşeceği yönünde söylentiler yayılmaya başlamıştı.⁴³ Yeni birinci sekreter olarak Alexander Dubček'in isminde karar kılındı. Novotnı ise devlet başkanlığı, Komünist Parti Siyasi Bürosu üyeliği gibi görevlerini muhafaza ediyordu. Bu şekilde, 1960'lı yıllar boyunca Novotnı'nın ismiyle simgeleşen bürokratik parti egemenliğine karşı piyasa sosyalizmi ya da entelektüellerin özgürlük talepleri gibi farklı açılımlarla ifade edilen tepki, 1968'de Dubček'in simgelediği yenilikçi komünist açılımlarda odaklanacaktı. Geleneksel Stalinist ve post-Stalinist bürokr-

40 Alexander Dubček, "Discours prononcé en session plénière du Comité central du Parti tchécoslovaque qui s'est tenue du 30 au 31 octobre 1967", *Du Printemps à l'hiver de Prague* içinde, çev. Ilios Yannakakis ve Reimanova-Frappart, Paris, Fayard, 1970, s. 8-23.

41 Karel Kaplan, *a.g.e.*, s. 250-251.

42 *Le Monde*, 03.01.1968.

43 Karel Kaplan, *a.g.e.*, s. 245.

ratik mekanizmaya karşı geliştirilen bu çok yönlü (ve farklı bakış açılarını bir arada içerdiği ölçüde çelişik) tepki, 1968’de gerçekleşecek olan kapsamlı reform hareketinin temel dinamiğini oluşturmuştur.

A. Parti ve Devlet Düzleminde Reformlar

Dubček’in birinci sekreterliğe atanması, dönemin basınında komünist parti içindeki “reformcu” ve “ortodoks” kesimler arasında bir sentez olarak yorumlandı.⁴⁴ Bu tespitin bir bakıma doğru olduğu söylenebilir. Dubček’in Slovak Komünist Partisi yönetiminde bulunması⁴⁵ ve kısa bir süre önce Novotný’nin eleştirilerini üzerine çekmesi onu reformcu kanada yaklaşıtıyordu. 1920’lerin başından 1940’ların sonuna kadar çeşitli aralıklarla da olsa uzun yıllar boyunca Moskova’da kalması ve SSCB’ye sadık bir isim olarak görülmesi ise Moskova yönetimine ve Çekoslovak Komünist Partisi’nin Sovyet yönelimli kanadına güvence veriyordu.

Dubček’in Novotný’nin yerine göreve gelmesiyle ilgili olarak Çek ve Slovak gazetelerinde yapılan ilk yorumlar, Novotný’nin reformlarda ileri gitmeyi reddettiği için görevden uzaklaştırıldığı yönündeydi. Dubček’in birinci sekreterliğinin ilk haftalarında entelektüellerle parti arasında bir yakınlaşma yaşandı. Yeni birinci sekreter yaptığı açıklamada entelektüellerin istediği türden bir reform hareketine sıcak baktığını belirtiyordu. Bununla birlikte, Dubček Varşova Paktı’na olan sadakatini belirtmekten de geri durmuyordu.⁴⁶ Şubat 1948 olaylarının yirminci yılının anıldığı kutlamalar da “kardeş ülkeler”den gelen delegasyonların huzurunda gerçekleşmişti. Bu kutlamalar sırasında Dubček’in ikili söylemi belirgin bir şekilde ortaya çıkıyordu. Dubček bir yandan Şubat 1948’de halk gösterilerinin karşı devrim girişimini başarısızlığa uğrattığını belirterek Stalin döneminden beri standartlaşmış olan bir söylemi devam ettiriyor, diğer yandan da geçmişin hatalarının tekrarlanmayacağını, entelektüellerle yakınlaşmanın gerçekleştirileceğinin altını çizerek reformcu yönelimlerin sinyalini veriyordu.⁴⁷ Yine sözkonusu kutlamalar sırasında Novotný 23 Şubat’ta yaptığı konuşmada iktidarda olduğu dönemde hatalar yaptığını söyleyerek özeleştiri vermişti.⁴⁸

Gerek reformcu söylemlerin ağırlık kazanması, gerekse Novotný’nin geri

44 *La Croix*, 09.01.1968.

45 1940’ların sonunda Slovak komünistlerine “burjuva milliyetçisi” suçlamasının yöneltildiği dönemin geride bırakılmasından sonra Slovakya’ya belirli bir özerklik tanınmıştı; Çek-Slovak uzlaşmasının korunması uğruna tanınan bu özerklik, Gottwald ve Novotný dönemlerinde Slovakya’nın Çek bölgelerine kıyasla daha “liberal” bir atmosfere sahip olması sonucunu doğurmuştu. Bkz. Antonín Šnejdár ve Casimira Mazurova-Château, *La nouvelle Europe centrale*, Paris, Imprimerie Nationale, 1986, s. 278.

46 *L’Humanité*, 02.02.1968.

47 *L’Humanité*, 23.02.1968.

48 *Herald Tribune*, 24-25.02.1968.

adım atması Çekoslovakya’da daha önce görülmemiş düzeyde bir reform dönemine girildiği izlenimini ortaya koyuyordu. Bu sürece “Prag Baharı” isminin verilmesi de Şubat 1968 gibi erken bir tarihte gerçekleşti.⁴⁹ Bu yeni sürecin en önemli göstergelerinden biri, basın ve yayına uygulanan sansürün hafifletilmesi idi. Bu tarihlerde Prag Radyosu’nda yapılan yayınlarda Gottwald dönemi “temizlikleri” eleştirilmeye başlamış, 1 Mart’ta ise Radyo yayınında sansüre karşı çıkmıştı. Mart ayında Fransa’ya bir gezi yapan Çekoslovakya devlet televizyonu yöneticisi Jiří Pelikan, ekonomik reformların siyasi reformları beraberinde getirmesinin kaçınılmaz olduğunu, artık Çekoslovakya’da tartışmalara alışılabileceğini belirtiyordu.⁵⁰ Yine aynı tarihlerde merkezi denetim mekanizmalarının yetkileri azaltıldı ve basın-yayın organları üzerindeki denetim 1966 öncesinde olduğu gibi askeri sırların ve devlet sırlarının açığa çıkarılmasını engelleme göreviyle sınırlandı. Yeni dönem Yazarlar Birliği tarafından da selamlanıyordu: birliğin yeni yayın organı *Literární listy*’nin (Edebi Mektuplar) 1 Mart 1968 tarihli ilk sayısında yayınlanan yazısında birlik başkanı Eduard Goldstücker yeni dönemin ayrılmaz iki kavramı, sosyalizm ve özgürlüğü birleştirmek için tarihsel bir fırsat sunduğunu belirtiyordu.⁵¹

Aynı dönemde Novotni ziyaret ettiği fabrikalarda yaptığı konuşmalarda gelişmelerden duyduğu kaygıyı belirtmeye başladı: devlet başkanına göre söz konusu politikalar kötü sonuçlara, anarşiye yol açabilirdi. Bu tarihlerde yapılan radyo yayınları ise Novotni’nin hatalarına ilişkin değerlendirmelerle doluydu. Bununla birlikte, bizzat Dubček yönetimi eleştirilerin tehlikeli bir noktaya evrilebileceği tehlikesini göz önünde bulunduruyordu. 13 Mart’ta partinin günlük gazetesi *Rudé právo* gazetesi eleştirilerde itidalli olunmasını önerdi, aynı öneri kısa bir süre sonra bizzat Dubček tarafından da tekrarlandı.

Bununla birlikte, siyasi ve hukuki düzlemde reformlar da aralıksız olarak devam ediyordu. Mart ayında ortaya çıkan en önemli gelişmelerden biri de Yüksek Mahkeme’nin tüm Stalin dönemi duruşmalarının gözden geçirilmesi yönünde verdiği karar. İçişleri bakanı ve başsavcının görevden alınması ise hükümet ve adalet kadrolarında bir “temizlik” başlatılacağına bir göstergesiydi. Kısa bir süre içinde ordunun komuta kademesinin de yeniliklere destek verdiği açıklandı. Esas olarak siyasi ve entelektüel düzlemde gerçekleşen bu reformlar kısıtlı da olsa kitle gösterileriyle destekleniyordu. 11 Mart’ta gerçekleşen gösteriye katılan öğrenciler bir yandan Vietnam Savaşı’na karşı eylem yapıyor, diğer yandan da demokratik bir sosyalizmi desteklediklerini belirtiyorlardı. Aynı dönemde

49 Örneğin İsviçre gazetelerinden *Gazette de Lausanne* 29 Şubat 1968 tarihli sayısında “Prag Baharı”na gönderme yapıyordu. Gerçekte “Prag Baharı” 1946’dan itibaren her yıl düzenlenen uluslararası klasik müzik festivalinin ismiydi; siyasi anlamda, Çekoslovakya’nın reform sürecine gönderme yapılarak kullanılması ise Fransız Komünist Partisi ideologlarından Roger Garaudy’nin 1963 Kafka Kongresi’ne katıldıktan sonra yazdığı bir yazıyla başlamıştı.

50 Le Monde, 06.03.1968.

51 Eduard Goldstücker, “Eppur si muove”, *Literární listy*, 01.03.1968.

gerçekleşen Polonya öğrenci gösterileri de Çekoslovak öğrenciler tarafından desteklendi.⁵²

Dubček 18 Mart'ta Brno kentinin Komünist Parti yerel teşkilatı konferansında yaptığı bir konuşmada, Mart sonunda yapmayı düşündüğü programın ana hatlarını anlattı. Çekoslovak toplumunun sosyalist demokrasi için olgun olduğunu belirten Dubček, parti ve hükümet arası ayrımın sağlanmasını, Çekler ve Slovaklar arası anayasal ilişkilerin gözden geçirilmesini,⁵³ bir kişinin birden fazla idari işlev üstlenmesinin engellenmesini, ekonomik birimlerin yetkilerinin artırılmasını ve önceki senelerde başlatılan ekonomik reforma hız verilmesini öngörüyordu.⁵⁴

B. Görev Değişiklikleri, “Eylem Programı” ve Siyasi Reformlar

Reformların yoğunlaştığı Mart ayı boyunca “sağlık sorunları” nedeniyle fazla açıklama yapmayan Novotný, 22 Mart'ta millet meclisine yazdığı bir mektupta devlet başkanlığı görevinden istifa ettiğini açıkladı: mektubunda “ülkenin iç durumu üzerine ciddi bir tahlil yaptıktan sonra” istifa ettiğini belirtiyor, sosyalist Çekoslovakya'ya ilerleme sürecinde yeni başarılar diliyordu.⁵⁵ Partinin çağrısı üzerine gerçekleşen bu istifa, reformcu kanadın önündeki engellerin en önemlilerinden birinin ortadan kalktığının göstergesiydi.

Bu istifadan hemen sonra, 23 Mart'ta Dubček Sovyet Bloku ülkelerinin parti temsilcilerinin Dresden şehrinde yaptığı toplantıya katıldı. Toplantının tek gündem başlığı Çekoslovakya idi ve başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku ülkelerinin temsilcileri Çekoslovak reformlarından duydukları rahatsızlık ve tedirginliği dile getiriyorlardı. Dubček liderlere güven vermeye çalışsa da reformlar kesintiye uğramadan devam etti. Bunun yanında, Dubček ve reformcular uluslararası komünist hareket içinde dış destek de bulabiliyorlardı, örneğin İtalyan Komünist Partisi başkanı Luigi Longo Prag Baharı'nı desteklediğini belirtti.⁵⁶

Dresden toplantısını izleyen hafta içinde Novotný'nin devlet başkanlığındaki halefinin belirlenmesi gündeme geldi. Adaylar arasında Josef Smrkovský ve Čestmír Čisář gibi halk kitlelerince ve öğrencilerce desteklenen isimler bulunmasına rağmen Dubček, Ludvík Svoboda'yı aday olarak önerdi. Emekli general Svoboda bir yandan Çekoslovakya'nın Nazi işgalinden kurtuluşunda oynadığı önemli rol dolayısıyla halk tarafından benimsenebilir nitelikte bir adaydı, diğer yandan da SSCB ile de iyi ilişkiler geliştirmişti. Bunun yanında, Svoboda'nın yetmiş üç

52 *The Guardian*, 16.03.1968.

53 15 Mart'ta Slovak Ulusal Konseyi Çekoslovakya'nın federal bir yapıya kavuşturulmasını talep etmişti; Dubček de “anayasal ilişkilerin gözden geçirilmesi” ifadesiyle federalleşme konusunda bir adım atılacağını kast ediyordu.

54 Alexander Dubček, “Discours prononcé à la conférence du Parti à Brno en mars 1968”, *Du Printemps à l'hiver de Prague* içinde, a.g.e., s. 71-80.

55 *Le Monde*, 24-25.03.1968.

56 *L'Aurore*, 27.03.1968.

yaşında olması ve aslen siyasetçi olmaması, devlet başkanlığında etkin olmaktan ziyade sembolik bir rol oynayacağını gösteriyordu. Dubček'in önerisi Parti Merkez Komitesi tarafından kabul edildi ve Svoboda 28 Mart'ta devlet başkanı seçildi. İlerleyen haftalarda Smrkovskı meclis başkanlığına atanacak ve devlet kademelerindeki görev değişiklikleri devam edecekti.

"Prag Baharı"nın kilit önemdeki gelişmelerinden biri Nisan ayı başında gerçekleşti. Bir süredir devam eden reform çalışmaları, Zdeněk Mlynár'ın başkanlık ettiği siyasi reformlar komitesi ve Ota Šik'in yönettiği ekonomik reformlar komitesi tarafından yönetilmekteydi; bu reformlara bir çerçeve oluşturması için hazırlanan "Eylem Programı" üzerine çalışmalar ise devam etmekteydi. Dubček Merkez Komite'nin 1 Nisan tarihli toplantısında yaptığı konuşmasında programın hazırlandığını haber verdi ve yapılan reformların amacının sosyalizmi gerçekleştirmek, sosyalizmin verimli, insani, dayanışmacı boyutunu geliştirmek olduğunu belirtti.⁵⁷

Rudé právo gazetesinde 10 Nisan'da yayınlanan program Komünist Parti'nin öncü rolüne dikkat çekiyor, siyasi ve ekonomik sistemin sosyalizm perspektifi doğrultusunda reforme edilmesi gerektiğini belirtiyordu.⁵⁸ Siyasi reformlar sosyalist demokrasinin uygulanması, yurttaşların kişisel hak ve mülkiyetlerinin korunması, önceki yıllarda hukuk ihlalleri sonucu haksız yere mahkûm edilen komünist ve komünist olmayanların itibarlarının iade edilmesini içeriyordu.

"Eylem Programı"nın ilan edilmesi ve yürürlüğe konması, hükümet düzenindeki gelişmelere paralel olarak ilerliyordu. Programın ilan edildiği sıralarda, 8 Nisan tarihinde Oldřich Černík başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu; Fransız basınında hükümetin partiden de daha liberal olduğu yönünde bir yorum yer aldı.⁵⁹ Yine aynı dönemde Komünist Parti'nin de onayıyla kurulan "Klub-231", Stalin döneminin komünist olmayan mağdurlarını bir araya getiriyordu; kulüp, ismini Gottwald dönemi tutuklamalarına temel oluşturan 1948 tarihli ve 231 sayılı "Cumhuriyetin Korunması Yasası"ndan alıyordu.

C. Ekonomik Reformlar ve Kitle Hareketleri

"Eylem Programı"nda ekonomik reformlar başlığı altında şirketlerin devlet karşısındaki ekonomik bağımsızlığının sağlanması gerektiğine dikkat çeki-

57 Alexander Dubček, "Le discours d'Alexandre Dubček devant le Comité central du Parti communiste tchécoslovaque (1er avril 1968)", çev. O. Klein, *Nouvelle Critique* no. 14(195)-ek sayı, Mayıs 1968, s. iii.

58 "The CPCz Action Program, April 1968 (Excerpts)", *The Prague Spring 1968* içinde, a.g.e., s. 92-95. Programın tam metninin İngilizce baskısının tıpkıbasımını için bkz. "The Action Programme of the Communist Party of Czechoslovakia adopted at the plenary session of the Communist Party of Czechoslovakia on April 5th 1968", Prag, 1968, 90 s., Dubček's Blueprint for Freedom: His Original Documents Leading to the Invasion of Czechoslovakia, Londra, William Kimber, 1969.

59 *Combat*, 06-07.04.1968.

liyor, bu şekilde ilerleyen yıllarda “piyasa sosyalizmi” adıyla tanınacak olan uygulamaların çerçevesi çiziliyordu.⁶⁰ Program, yayınlandığı sırada kimi çevreler tarafından çok radikal, kimileri tarafındansa çok çekingen bulunmuştu. Gerçekte bu uygulamaların, 1960’lar boyunca uygulanan (ve Ota Šik’in adıyla özdeşleşen) ekonomik politikaların ivme kazanmış hali olduğu açıktır. Bu sürece genel olarak bakıldığında, merkezi planlamanın Stalinist biçimine getirilen eleştiride genellikle yapılan hatalı bir tespitin Çekoslovakya’da yeniden üretildiği ve yapılan ekonomik reformlara temel oluşturduğu söylenebilir. Merkezi planlamanın hantal niteliği ve kitle katılımını (bunun yanında kitle ihtiyaçlarını) yok sayması karşısında ademi merkezietçi bir ekonomik sistemin kurulması çözüm olarak kabul edilmiş, bu ademi merkezietçiliğin de piyasa ekonomisi koşullarında mümkün olacağı kabul edilmiştir.⁶¹ Mandel, 1966-68 yıllarında Çekoslovakya’da yapılan ekonomik reformların 1968’de Çekoslovak işçiler için belirgin bir anlam ifade etmediğini öne sürmektedir: Ademi merkezileşme sürecinde fabrika idarecilerinin mi güç kazanacağı, yoksa fabrika düzleminde bir işçi iktidarının uygulandığı bir sürece mi dönüşeceği tam olarak anlaşılmış değildir.⁶² Buna ek olarak, işçi sınıfının entelektüellere olan güvensizliğinin Ocak 1968’den sonra da kendini göstermeye devam ettiği söylenebilir; ilerleyen aylar boyunca Dubček’in (ve diğer parti/hükümet yetkililerinin) reformların kendilerini hedef almadığını ispatlamak için fabrikalarda ikna konuşmaları ya da özel açıklamalar yapmaları gerekmiştir.⁶³

1968’de Çekoslovakya’da faaliyet gösteren işçi konseylerinin kendiliğinden bir hareketin sonucu olarak değil, Ota Šik’in adıyla özdeşleşen ekonomik reformlara bağlı olarak ortaya çıktığını belirtmek gerekiyor. Çekoslovak deneyiminin başlangıcında işçi konseyleri tam anlamıyla birer “özyönetim” mekanizması olmaktan uzaktır ve esas itibarıyla fabrika ya da atölye yönetiminde işçilerin söz sahibi olmasını sağlamaya yönelik, yönetsel amaçlarla kurulmuş kurullar konumundadır. Üstelik sözkonusu konseylerin bileşiminde çoğunluğun merkezi devlet organlarınca tayin edilmesi esası getirilmiş ve bu şekilde konseylerin birer “özyönetim” mekanizması olması engellenmiştir. Özetlemek gerekirse, ortaya çıkışları itibarıyla Çekoslovak deneyiminde işçi konseylerinin siyasi birer yöne-

60 Černík hükümetinde başbakan yardımcılığı görevini alan Ota Šik, hükümetin kurulmasından sonra yaptığı bir dizi televizyon konuşmasında Çekoslovakya’nın ekonomik durumunun bir tablosunu çizmiş ve izlenen ekonomik politikanın dinamiklerini bu bağlama yerleştirmiştir. Bkz. “The Czechoslovak Economy Today”, *Czechoslovakia & Socialism* içinde, der. Ken Coates, Nottingham, Bertrand Russell Peace Foundation, 1969, s. 151-198.

61 Yugoslavya örneğiyle karşılaştırmalı olarak eleştirel bir değinme için bkz. Ernest Mandel, a.g.m., s. 66.

62 a.g.m., s. 67.

63 H. Gordon Skilling, a.g.e., s. 580.

Devrimci Marksizm

tim odağı ya da alternatif iktidar odağı olduğu söylenemez.⁶⁴ Bununla birlikte, kademeli olarak, özellikle de 1968 başından itibaren konseylerin işlevinin (ve kitleler için anlamının) değiştiği gözlemlenmektedir; bu süreçte işçilerin yönetime katılmasının ivme kazanmasına paralel olarak, işçi konseylerinin merkezi önemi de ön plana çıkmıştır.⁶⁵

Kitle hareketlerinde meydana gelen dönüşümün bir diğer bileşeni ise sendikalar düzleminde gözlemlenmektedir. Geçmişte fiilen devlete ve Komünist Parti'ye bağlı bir organ olarak faaliyet gösteren bir sendika konfederasyonu olan Devrimci Sendika Hareketi'nin üyeleri, 21-22 Mart 1968'de yaptığı genel kurul toplantısıyla birlikte sendikaların bağımsız bir politika izlemelerinin gerekliliğine dikkat çekmiş, sendika konfederasyonu ve hükümet arasında düzenli görüşmeler yapılmasının (ve işçi sınıfını ilgilendiren konulardaki kararların bu görüşmeler ışığında alınmasının) gereğini vurgulamış ve önceki yılların ürünü olan sendikal sistemi kıyasıya eleştirmişlerdir.⁶⁶ Mayıs ve Haziran aylarında yapılan sendika toplantılarında da bu konudaki kararlılık birkaç defa vurgulanmıştır. Bunun yanında partinin “muhafazakâr” üyelerinin de işçi haklarına dikkat çektiği görülmektedir, örneğin parti başkanlık divanı üyesi ve *Rudé právo* yazı işleri müdürü Oldřich Švestka, Temmuz ve Ağustos aylarında gazeteye yazdığı bazı yazılarda Eylem Programı'nın işçilere pek az yenilik getirdiğini belirtmiş, işçilerin demokratikleşme sürecine katılmadan dışlandığını öne sürmüştü.⁶⁷

III. Sovyet Tepkisinden Varşova Paktı Müdahalesine

1968'in ilk haftalarından itibaren Çekoslovakya'da yaşanan gelişmeler, SSCB'nin tepkisine neden olmakta gecikmedi. Nisan başında *Pravda*'da yayınlanan bir yazıda, Çek burjuva çevrelerin eski düzene geri dönüşü düşünmesi olasılığında bahsediliyor, ancak karşı devrim olasılığına karşı üç güvencenin varlığını sürdürdüğü belirtiliyordu: bu üç güvence, komünist parti, sosyalizm ve SSCB ile dostluk idi. Bu tespitin Çekoslovak liderlere karşı üstü kapalı bir uyarı olduğu açıktı. İlerleyen hafta ve aylarda Çekoslovak liderlerin Varşova Paktı üye ülkelerin temsilcilerini yaşanan sürecin sosyalizmin bekası bakımından tehlike arz etmediğine ikna etme çabalarını gösterecekleri bir diplomatik görüşme ve yazışmalar dönemi başlayacaktı. Varşova Paktı işgali ve reformların kademeli olarak geri alındığı “normale dönüş” (“normalizasyon”) sürecinde, Gottwald-

64 Karel Kovanda, “I consigli operai in Cecoslovachia (1968-1969)”, *Che cosa fu la 'Primavera di Praga'? Idee e progetti di una riforma politica e sociale* içinde, der. Francesco Leoncini, Manduria, Piero Lacaita editore, 1989, s. 78-79. Ayrıca bkz. *Prague: La révolution des Conseils ouvriers, 1968-1969*, der. Jean-Pierre Faye, çev. Vladimir Claude Fišera, Paris, Seghers/Laffont, 1977.

65 Ernest Mandel, a.g.m., s. 67.

66 H. Gordon Skilling, a.g.e., s. 582.583.

67 a.g.e., s. 585.

Novotnı döneminin mirası olan (ve bu aşamada Sovyetler Birliği yönetimi tarafından açıkça desteklenen) bürokratik mekanizma ile reform yanlısı muhtelif güçlerin arasındaki çatışma bir kez daha ortaya çıkacaktı.

A. SSCB'nin Gölgesinde (Mayıs-Ağustos 1968)

Dubček, 4-5 Mayıs tarihlerinde Černík'le birlikte Moskova'ya bir ziyaret yaptı; ziyaret sırasında SBKP yöneticileri Çekoslovakya'da gerçekleşen gelişmelerin tehlike arz ettiğine dikkat çekti, karşıdevrimci güçlerin güçlenmekte olduğu uyarısında bulundu ve daha fazla ileri gidilmemesini istedi. 8 Mayıs'ta yapılan gizli bir toplantıda ise beş komünist lider (SSCB'yi temsilen Brejnev, Polonya'dan Władysław Gomułka, Bulgaristan'dan Todor Jivkov, Macaristan'dan János Kádár ve Almanya Demokratik Cumhuriyeti'nden Walter Ulbricht) Çekoslovakya'nın durumunu tartıştı.⁶⁸ Brejnev, Çekoslovak Komünist Partisi'nin Eylem Programı'nın karşıdevrimci fikirlerle dolu olduğunu ve parti liderliğinin karşıdevrime birbiri ardına ödünler verdiğini söyledi. Toplantıda Kádár diğer liderlerden farklı olarak Çekoslovakya'da herhangi bir karşıdevrim tehlikesi bulunmadığını savunmuş, bunun yanında Çekoslovakya'da (tıpkı 1956'da Macaristan'da olduğu gibi) durumun kötü hale gelmesinin esas nedeninin önceki yıllarda uygulanan kötü politikalar olduğunu belirtmişti.⁶⁹

SSCB'nin açıkça yaptığı uyarıya rağmen Çekoslovak hükümetinin reformlardan geri adım atmadığı görülüyordu: Černík mayıs ortasında yaptığı açıklamada hükümetin geniş çaplı reformlar gerçekleştirme hazırlığı içinde olduğunu belirtiyordu. Yine aynı sıralarda yaptığı bir açıklamada başbakanı, SSCB ve diğer kardeş ülkelerle olan ilişkilerde herhangi bir değişiklik olmadığını söyleyecekti. Bununla birlikte, Sovyet ve Çekoslovak gazeteleri arasında başlayan polemik, sözkonusu ilişkilerin değiştiğinin göstergesiydi: Sovyet gazeteleri Çekoslovakya'nın girdiği tehlikeli yola ve bu ilkede oluşan "karşıdevrim tehlikesi"ne dikkat çekecekti. Mayısın ikinci yarısında bu anlaşmazlık askeri bir boyut aldı ve Batı Almanya on ila on iki bin Varşova Paktı birliğinin Çek topraklarına konuşlandırılması kararı alındığı yönündeki istihbaratı basına açıklıyordu.⁷⁰

Çekoslovak Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Mayıs sonu-Haziran başında yapılan toplantısı sonucunda Çekoslovakya'nın sosyalizme doğru "bağımsız bir yol" izleyeceğinin duyurulması, SSCB ile bir kopuş gerçekleştirileceğinin işareti sayılabilirdi. Meclis başkanı Smrkovský de Çekoslovak liderliğinin demokratik ve insancıl bir cumhuriyet kurma niyetinde

68 Bu dönemde dış politikada SSCB ve Varşova Paktı'ndan bağımsız bir duruş sergileyen Romanya temsilcileri toplantıya katılmamıştı.

69 "Minutes of the Secret Meeting of the 'Five' in Moscow, May 8, 1968 (Excerpts)", *The Prague Spring 1968* içinde, a.g.e., s. 137.

70 *The Guardian*, 23.05.1968.

olduğunu, bu sürecin yarı yolda bırakılmayacağını belirtiyordu.⁷¹

Bu bağlamda ortaya çıkan iki gelişme, “Prag Baharı” reformlarının ne derecede ileriye gittiğini göstermesi bakımından incelenmeye değerdir. Bunlardan ilki, 20 Mayıs tarihinde “Partisizler Hareketi”nin toplanması haberidir. “Partisizler” yeni bir siyasi güç olmak istediklerini ve 6 milyonluk bir kitleyi temsil ettiklerini belirtiyor⁷² ve bu şekilde Komünist Parti’nin meşruiyetini tartışmaya açmış oluyorlardı. Diğer gelişme ise 27 Haziran’da yayınlanan “İki Bin Kelime” başlıklı manifestoydu. Ludvík Vaculík tarafından kaleme alınan ve yetmiş kişi tarafından imzalanan bu manifesto, savaş sonrası Çekoslovakya’nın bir tablosunu çiziyor ve Komünist Parti’nin devlet mekanizmalarına egemen olmasını açıkça eleştiriyordu. Metin bundan sonra 1968 başından itibaren gerçekleşen reform hareketini tasvir ediyor ve Komünist Parti içinde başlatılan bu reform hareketinin komünist olmayanlarca da desteklendiğine ve umut vaat ettiğine dikkat çekiyordu.⁷³ Parti ve hükümetin sakıncalı bir dille reddettiği, ancak radyo ve gazetelerin destek verdiği bu manifesto, sosyalizme atf yapmaksızın reform programını desteklemesi ve Komünist Parti’nin meşruiyetini doğrudan doğruya tartışmaya açması bakımından büyük bir önem arz ediyordu. Bu durum, SSCB’nin Çekoslovak Komünist Partisi’ne yaptığı baskıyı artırmasına neden olacaktı.

SBKP Merkez Komitesi Siyasi Bürosu, Çekoslovak Komünist Partisi yönetimine 4 Temmuz 1968 tarihli mektupta “İki Bin Kelime”nin doğrudan doğruya Parti’ye saldırdığına dikkat çekiyor, sözkonusu manifestonun amacının Çekoslovakya’da sosyalizmin konumunu zayıflatmak olduğunu belirtiyor ve Çekoslovak mülteci çevrelerin manifestonun yayınlanmasına paralel olarak yurtdışındaki karşıdevrimci faaliyetlerini hızlandırdıklarına dikkat çekiyordu.⁷⁴

İlerleyen günlerde Brejnev beş komünist parti (SSCB, Polonya, Doğu Almanya, Macaristan ve Bulgaristan komünist partileri) adına yaptığı bir çağrıda Dubček ve Černík’i Varşova’ya, Çekoslovakya olaylarının tartışılacağı bir toplantıya davet etti. Çekoslovak liderler ise daha önce Çekoslovak Komünist Partisi’nce SBKP’ye yapılan ikili görüşme talebinin SBKP tarafından mazaret gösterilmeksizin yanıtız bırakılmasını hatırlatarak sözkonusu toplantıya katılamayacaklarını belirttiler.⁷⁵ Bu durum, Çekoslovakya ve SSCB arasındaki bağların giderek koptuğunu gösteriyordu.

Bu yanıt üzerine Temmuz 1968’de Çekoslovakya gıyabında “Beş’ler” toplantısı gerçekleşti. Bu toplantıda Macar lider Kádár’ın, her ne kadar

71 *Le Monde*, 06.06.1968.

72 *Combat*, 20.05.1968.

73 “Dva tisíce slov”, *Literární listy*, 27.06.1968; “The ‘Two Thousand Words’ Manifesto, June 27, 1968”, *The Prague Spring 1968* içinde, *a.g.e.*, s. 177-181.

74 “Letter of the CPSU CC Politburo to CPCz CC Presidium, July 4, 1968”, *The Prague Spring 1968* içinde, *a.g.e.*, s. 195.

75 “Message from Alexander Dubček and Oldřich Černík to Leonid Brezhnev, July 14, 1968, *The Prague Spring 1968* içinde, *a.g.e.*, s. 210-211.

Çekoslovakya'daki gelişmeleri “karşıdevrim” olarak nitelemekten kaçınmaya devam etse de, önceki toplantıların aksine Prag'daki durumun kötüye gittiğini kabul ettiği görülüyordu.⁷⁶ Toplantı sonunda hazırlanan ortak mektupta beş komünist parti Çekoslovak Komünist Partisi'ne sağ kanat ve sosyalizm karşıtı güçlere karşı mücadele etmek gerektiğini hatırlatıyordu. Mektupta sözkonusu güçlerin parti yönetiminde de yer aldığı belirtiliyor ve beş ülkenin “sosyalizmin korunmasından ve sosyalist devletlerin kolektif güvenliğinin güvence altına alınmasından” sorumlu olduğunu hatırlatıyordu.⁷⁷ bu şekilde Çekoslovakya'ya yapılacak bir müdahalenin işareti ilk olarak açıkça verilmiş oluyordu.

Çekoslovak Komünist Partisi bu mektuba verdiği yanıtta “başka bir devletin içişlerine karışmama” ilkesinin geçerliliğinin altını çiziyor, “Eylem Programı”nı sahipleniyor ve SBKP yönetimiyle ikili görüşme yapma isteğini yineliyordu. Gerçekte Çekoslovak Komünist Partisi Merkez Komitesi homojen bir yapıya sahip olmaktan uzaktı ve komite içindeki Novotni yanlıları 1968 boyunca benimsenmiş olan reform politikalarına karşı çıkıyorlardı. Bu görüş ayrılıklarına rağmen bu dönemde SBKP'ye ortak bir yanıt verilebilmiş olması, tarihçi François Fejtó'ye göre, Novotni yanlılarının Dubček ekibinin kitleler karşısında sahip oldukları itibar ve meşruiyeti göz önünde bulundurarak açıkça Dubček karşıtı bir tavır benimsemeyi göze alamamalarından kaynaklanıyordu.⁷⁸

Sovyet Bloku'nun beş ülkesi tarafından kıyasıya eleştirilen Çekoslovak yönetimi, aynı dönemde iki “halk demokrasisi”nin desteğini elde etti. Yugoslav lider Josip Tito'nun bu dönemde Prag'a bir ziyaret yalacağı gündeme gelirken,⁷⁹ Nicolae Ceauşescu yönetimindeki Romanya adına yapılan açıklamalarda Çekoslovakya'ya açıkça destek verildiği görülüyordu, 21 Temmuz'da Romanya iki bin kelimelik bir bildiri yayınlarak “İki Bin Kelime” manifestosuna destek verecekti.

Temmuzun son haftasında SSCB ve Çekoslovakya komünist partileri arasındaki ikili görüşmeler Sovyet-Çekoslovak sınırında bulunan Čierna nad Tisou kasabasında gerçekleşti. Görüşmeler sırasında Sovyet tarafının karşı devrimci hareketi engellemeleri yüzünden Çekoslovak yönetimine yönelttiği suçlamaları tekrarladığı, Dubček'in ise Prag Baharı reformlarını savunmaya devam ettiği görülüyordu. Tartışmaların herhangi bir şekilde ilerlememesi, durumun bir çıkmazda olduğunun göstergesiydi. Bununla birlikte, Čierna nad Tisou toplantısı 3 Ağustos'ta Çekoslovakya ve “Beş'ler” arasında Bratislava'da bir zirve yapılmasını mümkün kıldı. Zirvenin sonuç bildirgesi Çekoslovakya ve diğer ülkeler arasında bir uzlaşmaya varıldığını gösteriyordu. Bu bildirmede bir yan-

76 “Transcript of the Warsaw Meeting, July 14-15, 1968 (Excerpts)”, *The Prague Spring 1968* içinde, a.g.e., s. 215-218.

77 “The Warsaw Letter, July 14-15, 1968”, *The Prague Spring 1968* içinde, a.g.e., s. 237.

78 François Fejtó, *Histoire des démocraties populaires: II. Après Staline, 1953-1979*, Paris, Editions du Seuil, 1979, s. 269.

79 *Le Monde*, 18.07.1968.

dan “kardeş partiler”in dayanışmaya devam etmeye kararlı oldukları duyuruluyor, diğer yandan da Varşova Paktı çerçevesindeki siyasi ve askeri işbirliğinin sürdürüleceği haber veriliyordu.

Zirveyi izleyen günlerde her ne kadar Çekoslovak-Sovyet ilişkileri normal seyrine geri dönmüş gözüksede, gerçekte gerilimler varlığını sürdürüyordu. Sovyet yönetimi Çekoslovakya’nın tutumuna ilişkin olarak ikna olmamıştı, örneğin Çekoslovak yönetiminin Varşova Paktı’ndan çıkma niyetinde olduğu yönünde tahminler vardı.⁸⁰ Brejnev Ağustos’un ilk yarısı boyunca Çekoslovakya’ya askeri müdahale yapılması kararı verme konusunda kararsız tavırlar sergiledi.⁸¹ Ağustos ortasında ise müdahalenin gerekliliğine kanaat getirdi. Bu süreçte SBKP yöneticileri, Çekoslovak Komünist Partisi Merkez Komitesi’nde bulunan Dubček karşıtlarıyla bağlantıya geçerek müdahaleye zemin hazırladılar.

B. Müdahale ve Direniş (Ağustos 1968)

20 Ağustos 1968 akşamı saat 23:30’da SSCB, Doğu Almanya, Polonya, Macaristan ve Bulgaristan’a ait askeri kuvvetler Çekoslovakya topraklarına giriş yapıyordu. İlerleyen hafta ve aylarda müdahaleye karşı herhangi bir silahlı direnişle karşılaşılma, keza 20-21 Ağustos gecesi bir toplantı yapan parti başkanlık divanı Çekoslovak silahlı kuvvetlerine müdahaleye karşı gelmemeleri emrini vermişti. Devlet başkanının emirleri de aynı yöneydi.⁸²

Buna karşılık, Varşova Paktı müdahalesine karşı sivil düzlemde bir direniş hareketi gelişmekte gecikmedi. Direnişin ilk işaretleri, 22 Ağustos’ta toplantılarına başlayan XIV. Parti Kongresi’nde verildi. Normal şartlar altında 9 Eylül tarihinde toplanması öngörülen kongre, işgal şartları altında partinin Prag İl Örgütü’nün inisiyatifıyla işgalin ikinci gününde toplanıyordu. Toplantılar boyunca, Varşova Paktı ile uzlaşma arayışı içinde olan Merkez Komitesi üyeleri ve uzlaşma arayışı içindeki üyeleri bertaraf ederek yeni bir parti liderliği teşkil etmek isteyen kongre delegeleri arasında bir mücadelenin oraya çıktığı görülüyordu.⁸³ Kongrenin sonuç bildirgesi esas itibarıyla reform yanlısı delegelerin isteklerini yansıtıyordu. Bildirgede Çekoslovakya’nın işgal altında olduğuna dikkat çekiliyor ve hiçbir yetkili partinin ya da anayasal kurumun sözkonusu işgali talep etmediği vurgulanıyor,

80 Bu, temellendirilmiş bir tespit değildi, zira Varşova Paktı’nı terk etme perspektifi Çekoslovak liderler tarafından herhangi bir şekilde düşünülüyordu; buna karşılık, paktın bazı hükümlerinin gözden geçirilmesi arzu ediliyordu.

81 Döneme ilişkin 1989 öncesi tarihyazımında, müdahale kararının Čierna nad Tisou ve Bratislava toplantılarından önce alınmış olduğu, sözkonusu toplantıların ise SSCB’nin taktik amaçları doğrultusunda, düzenlendiği belirtilmektedir (örn. bkz. François Fejtő, *a.g.e.*, s. 272-273). 1968’e ait arşivlerin araştırmaya açılması ise bu tespitin geçerli olmadığını, ağustos ortasına dek müdahale kararının alınmadığını belirtmektedir.

82 H. Gordon Skilling, *a.g.e.*, s. 759.

83 *a.g.e.*, s. 766.

Çekoslovakya’da herhangi bir karşıdevrim tehlikesinin bulunmadığının altı çiziliyordu. Sonuç kararında ise kongrenin Eylem Planı’na bağlı kaldığı belirtilmişti. Parti kongresi, Sovyetler Birliği tarafından açıkça kınanmakta gecikmedi; 24 Ağustos’ta *Pravda*’da yayımlanan bir yazı kongreyi sağcıların parti yönetimini ele geçirmek için giriştikleri yasadışı bir çaba olarak nitelemişti.⁸⁴

Protesto eylemleri, dağıtılan broşürler ve yasadışı olarak asılan kimi afişler saldırının açıkça kınandığını gösteriyordu. Sivil direnişçiler her ne kadar belirli bir merkezi örgütlenme çerçevesinde hareket etmeseler de, Dubček başta olmak üzere reformcu komünist liderlere bağlı kalmaları ve işgali kınamaları bakımından ortak bir çerçevede hareket ediyorlardı. Yapılan kimi çağrılara rağmen genel grev düzenleme ya da silahlı mücadele başlatma yoluna gidilmemişti. XIV. Kongre’nin çağrısıyla yapılan ve sendikalarca desteklenen 23 Ağustos tarihli bir saatlik protesto grevi, dönemin tek direniş grevi olarak kaldı.⁸⁵

İşgali izleyen dönemde siyasi boyutta kademeli bir geçiş yaşandı. İşgal sırasında tutuklanmamış olan nadir reformcu liderlerden devlet başkanı Svoboda, 23 Ağustos tarihinde (Prag’da XIV. Kongre’nin toplandığı sırada) Sovyet liderleriyle görüşme yapmak için Moskova’ya gitti ve görüşmelere tutuklanmış olan Çekoslovak liderlerin de katılması için ısrar etti. Bu şekilde Dubček, Smrkovski, Černík başta olmak üzere tutuklanmış liderlerin önemli bir kısmı Moskova’ya geldi. Özetlemek gerekirse, partinin işgal günlerinden itibaren üç parçalı bir yapıya dönüştüğü görülüyordu:

(1) 1968 Prag Baharı’nın liderlerinin oluşturduğu başkanlık divanı üyeleri, işgal sonrasında tutuklandıktan sonra görüşme için Moskova’ya getirilmişti.

(2) Prag’da toplanan parti delegeleri esas olarak reformcu bir yönelimi destekliyor, bu şekilde parti tabanının taleplerini dile getiriyorlardı. Slovak delegeler de, kongreye kitlesel bir şekilde katılma imkânı bulamasalar da, kararlara destek veriyorlardı.

(3) Eski Merkez Komite’nin Prag’da kalan üyelerinin büyük bir kısmı Moskova ile uzlaşma yanlısıydı; bu durum, kongre delegelerinin tepkisini çekecek ve XIV. Kongre sonunda reformcu kanadın hâkim olduğu yeni bir Merkez Komitesi seçilmesiyle son bulacaktı.

Moskova Görüşmeleri sırasında bu ayrışmanın belirli bir ölçüde gerginliğe dönüştüğü görülüyordu; Moskova’ya giden Çekoslovak liderler ülkede kalan parti temsilcileriyle kısıtlı bir şekilde, yalnızca telefon üzerinden haberleşme imkânı buluyorlardı. Svoboda’nın bir gün içinde ülkeye dönmesi beklenirken görüşmelerin belirsiz bir şekilde uzaması ise 25 Ağustos’ta partinin Svoboda’yı ülkeye geri çağırmasına yol açmıştı. Bununla birlikte 26 Ağustos’ta görüşmelerin sonucuna dair açıklama yapıldı ve ertesi gün Çekoslovak liderler ülkeye geri döndü. Sonuç bildirgesinde Sovyetler Birliği’nin işgal öncesi Çekoslovak liderliğinin

84 akt. H. Gordon Skilling, a.g.e., s. 772.

85 H. Gordon Skilling, a.g.e., s. 775.

Devrimci Marksizm

varlığını sürdürmesine sıcak baktığı ve Çekoslovakya ile ilişkilerin dostluk ve eşitlik temelinde yürütüleceği belirtiliyordu. Bu noktadan itibaren başlayan “normalizasyon” süreci Prag Baharı reformlarının kademeli olarak terk edilmesini beraberinde getirecekti.

C. “Normalizasyon” ve Sancıları

Normalizasyon bağlamında atılan ilk adımlardan biri, XIV. parti kongresinin geçersiz sayılması ve Merkez Komitesi’nin eski bileşimiyle yeniden toplantıya çağırılması oldu. İlerleyen günlerde basın ve yayın üzerindeki kontrol mekanizması yeniden kurulacak, “anti sosyalist” olarak nitelenen kişi ve kurumlara karşı önlemler alınacaktı. Dubček birinci sekreterlik görevini Nisan 1969’a kadar korudu. Bu dönem içinde partinin “muhafazakâr” kanadı ve Varşova Paktı üyeleri karşısında dengeli bir tutum izlemeye çaba gösteren Dubček, ülke içinde işgal karşıtı gösterilerin ivme kazanmasıyla beraber görevden uzaklaştırıldı. 1968 reformlarının kademeli olarak ortadan kaldırıldığı “normalizasyon” sürecini başlatan yeni birinci sekreter Gustáv Husák, gerek Gottwald ve Novotný dönemlerinde muhalif konumda olması, gerekse Slovak kökenli olması itibariyle kitlesel tepki uyandırmayacak bir isimdi. Bunun yanında, 1968 reform süreci boyunca reformlarda “itidal” çağırısı yapması Husák’ın Brejnev yönetimi nezdinde güvenilir bir isim olması sonucunu doğuruyordu.

İşgalden itibaren ortaya çıkan sivil direniş hareketi, normalizasyon döneminde de devam etti. Direnişin en çarpıcı örneği bu dönemde verildi: 19 Ocak 1969 tarihinde üniversite öğrencisi Jan Palach, yeniden tesis edilen sansüre ve ifade özgürlüğü kısıtlamalarına tepki olarak Prag’daki Václav Meydanı’nda kendini yakarak öldürdü. Palach’ın cenaze töreni kitlesel bir protestoya sahne oldu ve aynı yılın Şubat ve Nisan aylarında Prag ve Jihlava şehirlerinde iki öğrenci benzer eylemlerle intihar etti. Bunun yanında, özellikle entelektüeller tarafından Çekoslovakya’dan batıya yoğun bir iltica hareketinin başlaması da işgalin toplumsal boyutlarından birini oluşturmaktadır.

İşgal ve normalizasyon dönemlerinde işçi konseylerinin farklı bir nitelik kazandığı görülmektedir. Önceki bölümlerde görüldüğü gibi, ortaya çıkışları itibariyle esas olarak “piyasa sosyalizmi” reformlarının birer destekleyicisi olarak kurulan ve başlangıçta birer fabrika yönetim konseyi işleviyle sınırlı olan işçi konseyleri, 1968 başında Prag Baharı sürecine paralel olarak siyasi bir nitelik kazanmış ve kademeli olarak işçilerin siyasi özyönetim taleplerini yansıtmaya başlamışlardır. İşgal günlerinden itibaren merkezi siyasi-idari yapıların, Moskova görüşmeleriyle birlikte komünist partinin faaliyetlerinin kısıtlanmasızla birlikte toplum odaklı muhalefetin önemi artmış, bu şekilde işçi konseyleri siyasi muhalefetin ve sınıf politikasının tartışıldığı temel öneme sahip siyasi yapılanmalar

haline gelmiştir.⁸⁶

Sonuç: Karşılaştırmalı Bir Perspektif

Çekoslovak politikacılar, *France Soir* gazetesinin muhabirleriyle 14 Mart 1968'de Prag'da yaptıkları görüşmelerde "Prag'da Rus tankları olmayacak: En çok hangi noktaya kadar gidebileceğimizi bileceğiz" şeklinde açıklama yapıyorlardı.⁸⁷ Benzer bir şekilde, Nisan 1968'de Eylem Programı'na "siyasi çoğulculuk" ilkesinin belirgin bir şekilde eklenmemesi de 1956 Macar Devrimi'nde olduğu gibi bir Sovyet müdahalesine zemin bırakmama amacını taşıyordu. Bu sakınlı tavra rağmen Varşova Paktı müdahalesi, komünist olmayan muhalefetin güçlenme potansiyelini engelleme amacıyla gerçekleştirilmiştir.

1968 deneyimini 1956 Macar Devrimi'nden ayıran iki özellikten söz etmek mümkündür. 1953'te Stalin'in ölümüyle başlayan siyasi, ekonomik ve entelektüel dönüşüm süreciyle doğrudan doğruya bağlantılı olmasına ve 1945-48 arası dönemin koalisyon hükümetlerine referansla gelişmesine rağmen, 1956 Macar Devrimi'nin patlak vermesi belirgin bir "kopuş"a, 23 Ekim 1956'da başlayan öğrenci gösterilerinin halk ayaklanmasına dönüşmesine bağlı olarak patlak vermiştir. 23 Ekim'de girilen siyasi dönüşümler süreci 4 Kasım tarihli Sovyet müdahalesiyle sona ermiştir, böylece Macaristan'da 1956 deneyimi on iki günlük bir süreyle sınırlı kalmıştır. Çekoslovakya'da ise reform süreci 1968 yılına yayılmıştır⁸⁸, üstelik bu dönemin reformları 1962-63 yıllarında başlayan reformlarla belirgin bir süreklilik arz etmektedir, bu durum, Çekoslovakya'da Gottwald-Novotni döneminden devralınan bürokrasi ile bürokrasi karşıtı dinamikler arasındaki mücadele dinamiğinin uzun bir süreçte kendini göstermesi sonucunu doğurmuştur.

Gerek 1956 Macar Devrimi'nin, gerekse 1968 Çekoslovakya reformlarının hazırlanması ve desteklenmesinde ülke entelektüelleri (ve yazarlar birliği gibi kurumlar) önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Macar Devrimi'nin esas devindirici gücü halk kitleleridir, öğrenci ve işçi kitlelerin harekete geçmesi, Macar Çalışanlar Partisi içinde bulunan reformcu kanadı inisiyatif almaya zorlamıştır. Çekoslovakya'da ise dönüşümler tüm reform süreci boyunca Parti çerçevesinde ve denetiminde gerçekleşmiştir. Her iki deneyimde ortaya çıkan "işçi konseyleri"nin farklılıklar göstermesi de bu duruma bağlıdır. Macar Devrimi'nin konseyleri kendiliğinden oluşan ve gerek devrim sırasında ortaya

86 Konseylerin niteliğinin dönüşüm süreci için bkz. *Prague: La révolution des Conseils ouvriers*, der. Faye, a.g.e.; Vladimir Fišera, "The Workers Councils: The Second Prague Spring", *New Left Review*, I/105, Eylül-Ekim 1977.

87 Gabriel Farkas, *France Soir*, 14.03.1968

88 Bu noktada "Prag Baharı" teriminin ilk olarak 1963 yılında kullanıldığını hatırlatmak yerinde olacaktır.

Devrimci Marksizm

çıkan pratik sorunları çözmek, gerekse müdahale sonrası direnişi örgütlemek gibi amaçlara yönelik örgütlerdir ve bu özellikleri bakımından devrimin esas güçlerinden birini oluşturmaktadır. Çekoslovakya’da ise işçi konseyleri 1960’larda itibaren gerçekleştirilen ekonomik reformlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır: Çekoslovak deneyiminde işçi konseyleri başlangıçta tam anlamıyla birer “öz-yönetim” mekanizması olmaktan uzaktır. Bu işlevlerinin değişmesi ve özyönetim örgütü haline gelmeleri zaman içinde, özellikle 1968 Ocak ayından itibaren yaşanan gelişmelerle, esas olarak da işgal günleriyle birlikte gerçekleşecektir.

1956 ve 1968 deneyimleri, sonuçları bakımından da karşılaştırılabilir. 1968 sonrası Çekoslovakya’da “normalizasyon” hareketini yöneten Gustáv Husák, tıpkı Macar muadili János Kádár gibi, Stalin döneminde mahkûm edilmiş bir komünist liderdir, bu bakımdan reformculuk ve SSCB yönelimi arasında bir uzlaşmayı sağlayabilecek bir isim konumundadır. Bununla birlikte, “normalizasyon” Macaristan’da ve Çekoslovakya’da farklı boyutlarda yaşanmıştır. Macaristan’da devrimin çok hızlı ve yoğun bir seyir izlemesine ve müdahale sonrasında silahlı direnişlerin gerçekleşmesine bağlı olarak, normalizasyon sancılı bir süreç halini almıştır. Çekoslovakya’da ise herhangi bir silahlı direniş hareketiyle karşılaşılma, kademeli bir normalizasyon gerçekleşmiş, hatta devrimin hemen sonrasında tutuklanan ve bir sonraki yıl idam edilen Macar lider Imre Nagy’in aksine Alexander Dubček Nisan 1969’a kadar parti birinci sekreterliği görevini korumuş, partiden ancak 1970’de, kısa bir süreliğine Türkiye’ye Çekoslovakya büyükelçisi olarak gönderilmesini takiben çıkarılmıştır.

Ekim Devrimi'nin dördüncü yıldönümü*

Vladimir İlyiç Lenin

25 Ekim'in (7 Kasım) dördüncü yıldönümü yaklaşıyor.

Bu büyük gün bizden uzaklaştıkça, Rusya'daki proleter devriminin önemini daha berrak bir biçimde görüyor ve bir bütün olarak çalışmalarımızın pratik deneyimleri hakkında daha da derinlemesine düşünüyoruz.

Çok kısaca ve dolayısıyla çok eksik ve kaba bir özetle, bu önem ve deneyim aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Rusya'daki devrimin doğrudan ve acil amacı, bir burjuva demokratikti; başka bir deyişle, ortaçağcılığın kalıntılarını yerle bir edip tamamen temizlemek, Rusya'yı bu barbarlıktan, bu utançtan kurtarmak ve ülkemizde her türlü kültür ve ilerlemenin önündeki bu devasa engeli ortadan kaldırmaktır.

Ve bu temizliği yüz yirmi beş yılı aşkın süre öncesindeki büyük Fransız Devrimi'ne kıyasla daha büyük bir kararlılıkla ve çok daha hızlı, cesur ve başarılı bir biçimde ve kitleler üzerindeki etkileri açısından da, çok daha geniş ve köklü bir biçimde gerçekleştirmiş olmakla haklı bir gurur duyabiliriz.

* Lenin'in 14 Ekim 1921'de yaptığı bu konuşmanın metni daha sonra 18 Ekim tarihinde *Pravda* gazetesinde yayınlanmıştır. Buradaki çeviri, Lenin'in Toplu Yapıtlarının İngilizce versiyonundan İşil Demirakin tarafından yapılmıştır. (V.I.Lenin, *Collected Works*, c. 33, s. 51-59, Progress Publishers, Moskova, 1976.)

Devrimci Marksizm

Gerek anarşistler, gerekse küçük burjuva demokratları (başka bir deyişle, bu enternasyonal sosyal tipin Rusya'daki karşılıkları olan Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler), burjuva-demokratik devrim ve sosyalist (yani, proleter) devrim arasındaki ilişki hakkında inanılmayacak kadar çok gereksiz yere zırvalamışlardır ve zırvalamaya devam etmektedirler. Son dört yıl bu nokta konusunda Marksizm yorumumuzun ve önceki devrimlerin deneyimlerinden çıkarımlarımızın doğru olduğunu tamamıyla ispat etmiştir. Burjuva-demokratik devrimi daha önce kimsenin yapamadığı biçimde *sonuna kadar götürdük*. Sosyalist devrimin burjuva-demokratik devriminden Çin Seddi'yle ayrıldığını ve aynı zamanda (son tahlilde) *ancak mücadelenin* ne kadar ilerleyeceğimizi, bu büyük ve yüce görevin hangi kısımlarını tamamlayabileceğimizi ve zaferlerimizi kalıcı kılmakta ne kadar başarılı olacağımızı belirleyeceğini bilerek; bilinçli, emin ve şaşmaz adımlarla sosyalist devrime doğru *ilerliyoruz*. Bunu zaman gösterecektir. Ancak daha şimdiden toplumun sosyalist dönüşümü yolunda muazzam şeylerin – özellikle de bu yıkılmış, tükenmiş ve geri kalmış ülke için muazzam şeylerin – yapıldığını görüyoruz.

Ne var ki, önce devrimimizin burjuva-demokratik içeriği hakkında söyleyeceklerimizi bitirelim. Marksistler bunun ne anlama geldiğini anlamalıdır. Açıklamak üzere, bir kaç çarpıcı örneği ele alalım.

Devrimimizin burjuva-demokratik içeriği, ülkenin toplumsal ilişkilerinin (sisteminin, kurumlarının) ortaçağcılık, serflik ve feodaliteden temizlenmesidir.

1917'ye kadar Rusya'da serflikin başlıca tezahürleri, ayakta kalan kısımları ve kalıntıları nelerdir? Monarşi, toplumsal zümre sistemi, büyük toprak sahipliği ve toprak mülkiyeti, kadınların durumu, din ve ulusların baskı altında tutulması. Bu Augias ahırlarından istediğinizi ele alın (bu arada belirtelim ki bunlar çok daha gelişmiş olan devletler *kendi* burjuva-demokratik devrimlerini yüz yirmi beş yıl, iki yüz elli yıl ve hatta daha da öncesinde [İngiltere'de 1649'da] gerçekleştirdiklerinde büyük oranda temizlenmeden kalmıştır): bu Augias ahırlarından herhangi birine bakın, bunları tamamen temizlediğimizi göreceksiniz. 25 Ekim (7 Kasım) 1917'den Kurucu Meclis'in dağıtıldığı 5 Ocak 1918'e kadar sadece *on haftalık* bir sürede, burjuva demokratlar ile liberaller (Kadetler) ve küçük burjuva demokratlar (Menşevikler ve Sosyalist Devrimciler) tarafından iktidarda buldukları *sekiz aylık süre boyunca* bu alanda başarılanlardan bin kat fazlasını başardık.

O korkaklar, lafazanlar, kendini beğenmiş Narkissoslar ve küçük Hamletler tahta kılıçlarını savurup durdular; ancak Monarşiyi bile yıkmadılar! Biz tüm o monarşist pislikleri eşi benzeri görülmemiş biçimde temizledik. Britanya, Fransa ve Almanya gibi en ileri ülkelerin bile günümüze kadar kalıntılarından tam anlamıyla kurtulamadığı o köhne yapıdan, toplumsal zümre sisteminden geriye ayakta tek taş, tek tuğla bile bırakmadık. Toplumsal zümre sisteminin derinlere uzanmış köklerini yani toprak mülkiyeti sisteminde feodalitenin ve serflikin

kalıntılarını son haddine kadar söküp attık. Büyük Ekim Devrimi'nin getirdiği tarım reformunun sonuçlarının “uzun vadede” ne olacağına dair bazılarının (ki yurtdışında böyle tartışmalara girmek isteyecek çok sayıda kalem erbabı, Kadet, Menşevik ve Sosyalist-Devrimci bulunmaktadır) “iddiaları” olabilir. Şu anda bu türden tartışmalarla zaman kaybetmeye niyetimiz yok, çünkü bunu ve beraberinde getireceği diğer tartışmaları mücadele içinde sonuçlandıracağız. Ancak bizler birkaç hafta içinde toprak sahiplerini tüm gelenekleri ile birlikte Rus topraklarından tamamen silip süpürürken, küçük burjuva demokratların, serflik geleneğinin emanetçileri olan toprak sahipleri ile sekiz ay boyunca “uzlaşmış” olduğu gerçeği reddedilemez.

Dini veya kadınların haklarından yoksun bırakılmasını veya Rus olmayan ulusların ezilişini ve eşitsizlikleri düşünün. Bunların tamamı burjuva-demokratik devrimin sorunlarıdır. Aşağılık küçük burjuva demokratları sekiz ay boyunca bunlardan bahsettiler. Dünyanın en ileri ülkelerinin *tekinde* bile *bu* sorunlar *burjuva-demokratik* çizgilerde *tam* anlamıyla çözülememiştir. Ülkemizde ise bunlar Ekim Devrimi'nin düzenlemeleriyle tamamen çözülmüştür. Dine karşı ciddi biçimde mücadele ettik ve ediyoruz. Rus olmayan *tüm* uluslara *kendi* cumhuriyetlerini ya da özerk bölgelerini verdik. Rusya'da artık kadınların haklardan alçakça, aşağılıkça, iğrenççe yoksun bırakılması ya da cinsiyetler arası eşitsizlik, feodalitenin ve ortaçağcılığın o mide bulandırıcı kalıntısı mevcut değildir; oysa bunlar istisnasız dünyadaki diğer tüm ülkelerde tamahkâr burjuvaziyle idraksiz ve korkak küçük burjuvazi tarafından sürekli yenilenmektedir.

Bunların tamamı burjuva-demokratik devrimin içeriğini oluşturmaktadır. Bundan yüz elli ve hatta iki yüz elli yıl öncesinde, o devrimin (ya da her birini genel bir tipin ulusal varyasyonları olarak düşünecek olursak, o devrimlerin) ilerici önderleri, insanlığı ortaçağ imtiyazlarından, cinsiyet eşitsizliğinden, şu veya bu dine (ya da “dini *fikir*lere”, genel anlamıyla “kilise”ye) devletçe tanınan imtiyazlardan ve ulusal eşitsizliklerden kurtarmaya söz vermiştir. Söz verilmiştir ancak tutulmamıştır. Sözlerini tutamamışlardır, çünkü “kutsal özel mülkiyet hakkına” duydukları “saygı” onları engellemiştir. Proleter devrimimiz bu melun saygı ile, yani kendinden üç kat daha melun ortaçağcılığa ve “kutsal özel mülkiyet hakkı”na duyulan saygı ile malûl değildi.

Ancak Rusya halkları için burjuva-demokratik devrimin kazanımlarını pekiştirmek amacıyla daha ileri gitmeliydik ve gittik de. Burjuva-demokratik devrimin sorunlarını esas ve gerçekten *proleter*-devrimci, sosyalist çalışmalarımızın bir yan ürünü olarak, bu yolda ilerlerken çözdük. Biz her zaman reformların devrimci sınıf mücadelesinin bir yan ürünü olduğunu söyledik. Burjuva-demokratik reformların proleter yani sosyalist devrimin bir yan ürünü olduğunu söyledik ve yaptıklarımızla bunu kanıtladık. Bu arada Kautsky'ler, Hilferding'ler, Martov'lar, Çernov'lar, Hillquit'ler, Longuet'ler, MacDonald'lar, Turati'ler ve “İkibuçukuncu” Marksizmin diğer kahramanları burjuva-demokratik ve prole-

Devrimci Marksizm

ter-sosyalist devrimler arasındaki *bu* ilişkiyi anlama kapasitesine sahip değildi. İlki ikincisine doğru gelişir, dönüşür. İkincisi, ilerlerken, ilkinin sorunlarını çözer. İkincisi ilkinin eserini pekiştirir. Mücadele ve ancak mücadele ikincisinin ilkini aşma konusunda ne kadar başarılı olabileceğini belirler.

Sovyet sistemi, bir devrimin diğerine doğru nasıl gelişip dönüştüğünün en canlı kanıt ya da tezahürlerinden biridir. Sovyet sistemi işçiler ve köylüler için azami demokrasi sağlar; aynı zamanda *burjuva* demokrasisinden kopuşu ve *yeni*, çığır açıcı bir demokrasi *türünün*, yani proleter demokrasisinin ya da proletarya diktatörlüğünün yükselişini imler.

Bırakın can çekişen burjuvazinin ve bunu peşi sıra izleyen küçük burjuva demokrasisinin domuzlarıyla sokak itleri, Sovyet sistemimizi inşa ederkenki geri adımlarımız ve hatalarımız için başımıza beddua, küfür ve alay yağdırsınlar. Bizler, sayısız hata yapmış ve yapmakta olduğumuzu ve sayısız geri adımdan çektiğimiz cefayı bir an bile unutmuyor değiliz. Eşi benzeri görülmemiş *tipte* bir devlet yapısını inşa etme gibi dünya tarihinde çok yeni bir alanda geri adımlar ve hatalardan kaçınmak ne mümkün! Geri adımlarımızı ve hatalarımızı düzeltmek ve Sovyet ilkelerinin mükemmellikten hâlâ çok uzak olan pratiğe uygulanmasını iyileştirmek için azimle çalışacağız. Ancak bir Sovyet devletinin inşasına *başlama* ve bu sayede dünya tarihinde yeni bir çağa, tüm kapitalist ülkelerde ezilen, ancak her yerde yeni bir yaşama, burjuvaziye karşı zafere, proletarya diktatörlüğüne, insanlığın sermayenin ve emperyalist savaşların boyunduruğundan kurtarılmasına doğru yürüyen yeni bir sınıfın iktidar çağına *öncülük etme* talihinin bize düşmesinin haklı gururunu duyuyoruz.

Emperyalist savaşlar ve günümüzde tüm dünyayı egemenliği altına almış finans kapitalin uluslararası politikası – ki bu *kaçınılmaz* olarak yeni kapitalist savaşlara neden olacak, kaçınılmaz olarak ulusların ezilmesinin, talanın, eşkıyalığın ve bir avuç “ileri” güç tarafından zayıf, geri ve küçük ulusların boğazlanmasının aşırı derecede yoğunlaşmasına neden olacak bir politikadır – meselesi; işte bu mesele, 1914’ten bu yana dünyanın tüm ülkelerindeki her türlü politikanın kilit taşı olmuştur. Bu milyonlarca insan için bir ölüm kalım meselesidir. Burjuvazinin hazırlamakta ve kapitalizmin göz göre göre üretmekte olduğu bir sonraki emperyalist savaşta (1914–1918 savaşında ve halen sürmekte olan tamamlayıcı karakterde “küçük çaplı” savaşlarda öldürülen 10 milyon insan yerine bu defa) 20 milyon insanın katledilip katledilmeyeceği meselesidir. Kapitalizmin sürmesi halinde kaçınılmaz olan bu bir sonraki savaşta, (1914-1918’de sakat bırakılmış 30 milyon insan yerine bu defa) 60 milyon insanın sakat bırakılıp bırakılmayacağı meselesidir. Bu meselede de, Ekim Devrimimiz dünya tarihinde yeni bir çığır açmıştır. Burjuvazinin uşakları ve yaltakçıları (Sosyalist-Devrimciler ile Menşevikler ve dünyanın dört bir yanındaki sözde “sosyalist” küçük burjuva demokratları) “emperyalist savaş iç savaşa dönüştürün” sloganımızla alay ettiler. Ancak bu sloganın *hakikat* – nahoş, kaba, çıplak ve insafsız olmakla beraber en ince şovenist ve pasi-

fist yalanlar dünyası karşısında tek *hakikat* – olduğu kanıtlandı. O yalanlar ortaya çıkıyor. Brest barışının iç yüzü belli oldu. Ve her geçen gün, Brest barışından da beter bir barışın – Versailles barışının – anlamı ve sonuçları tüm acımasızlığıyla ortaya çıkıyor. Son savaş ve yaklaşmakta olan savaş üzerine kafa yoran milyonlar, *Bolşevik bir mücadele ve Bolşevik bir devrim olmaksızın* emperyalist savaş ve kaçınılmaz olarak emperyalist savaşı üreten emperyalist barıştan (eski yazım kuralları hâlâ geçerli olsaydı, *mir* sözcüğünü iki anlamını da verecek biçimde yazardım)* kaçmanın olanaksızlığına dair gaddar ve değişmez hakikati yani bu cehennemden kaçışın olmadığını giderek açık bir biçimde görüyorlar.

Birakin burjuvazi ile pasifistler, generaller ile küçük burjuvazi, kapitalistler ile darkafalılar, dindar Hıristiyanlar ile İkinci ve İkibuçukuncu Enternasyonallerin silahşorları o devrime karşı öfkelerini kussunlar. Hiçbir küfür, iftira ve yalan seli bunların yüzlerce, binlerce yıldır ilk defa kölelerin köle sahipleri arasındaki savaşa açıkça şu sloganla yanıt vermiş olduğu tarihi gerçeğini saklamalarını sağlayamayacaktır: “Köle sahipleri arasında ganimetleri paylaşmak için yapılan bu savaş, tüm uluslardan kölelerin tüm uluslardan köle sahiplerine karşı savaşına dönüştürün.”

Yüzlerce, binlerce yıldır ilk kez bu slogan belirsiz ve çaresiz bir bekleyişten açık ve kesin bir siyasi programa ve proletarya liderliğinde milyonlarca ezilenin başlattığı etkin bir mücadeleye dönüşmüştür; proletaryanın ilk zaferine, savaşın ortadan kaldırılması ve sermayenin kölelerine, ücretli işçilere, köylülere ve emekçilere bedel ödeterek barış ve savaş yapan burjuvaziye, farklı ulusların birleşmiş burjuvazisine karşı tüm ülkelerin işçilerinin birleştirilmesi mücadelesinde ilk zafere dönüşmüştür.

Bu ilk zafer, *henüz nihai zafer değildir* ve Ekim Devrimimizle akıl almaz zorluklar ve sıkıntılar pahasına, emsalsiz cefalar pahasına ve kendi payımıza bir dizi ciddi başarısızlık ve hatayla birlikte elde edilmiştir. Geri kalmış bir halkın tek başına dünyanın en güçlü ve en gelişmiş ülkelerinin emperyalist savaşlarını başarısızlıklara uğramadan ve hata yapmadan boşa çıkarması nasıl beklenebilir ki! Hatalarımızı teslim etmekten korku duymuyoruz ve bunları düzeltmesini öğrenmek için soğukkanlılıkla inceleyeceğiz. Ancak önemli olan; yüzlerce, binlerce yıldır ilk kez köle sahipleri arasındaki savaşa, kölelerin tüm köle sahiplerine karşı yönelmiş köleler devrimiyle “yanıt verme” sözünün *eksiksiz yerine getirilmiş* ve tüm zorluklara rağmen yerine getirilmekte olmasıdır.

Biz başlangıcı yaptık. Ne zaman, hangi gün ve saatte, hangi ülkelerin proleterlerinin bu süreci tamamlayacağı önemli değil. Önemli olan buzun kırılmış, yolun açılmış ve yönün gösterilmiş olmasıdır.

Beyler, tüm ülkelerin kapitalistleri, “yurt savunmasına” dair riyakâr gösterinize

* Rusçada, *mir* sözcüğü iki anlama gelmektedir (dünya ve barış) ve eski kurallara göre iki ayrı yazımı bulunmaktadır. (*Toplu Yapıtlar*'ın İngilizce basımında çevirmenin notu).

Devrimci Marksizm

devam ediniz – Japon yurdunu Amerikalılara karşı, Amerikan yurdunu Japonlara karşı, Fransızlarını İngilizlere karşı vesaire! Beyler, İkinci ve İkibuçukuncu Enternasyonallerin silahşorları, pasifist küçük burjuvalar ve dünyanın tüm darkafalıları, emperyalist savaşılar karşı nasıl mücadele edileceği sorunundan yeni “Bazel Manifestoları” (1912 tarihli Bazel Manifestosu* örneğini izleyerek) yayınlıyarak “kaçınmaya” çalışmaya devam edin. *İlk Bolşevik devrimi*, dünyada bir *ilk yüz milyon insanı* emperyalist dünyanın ve emperyalist savaşın ellerinden çekip kurtardı. Sonraki devrimler de insanlığın geri kalanını böyle savaşlardan ve böyle bir dünyadan kurtaracaktır.

Sonuncu ancak en önemli, en zor ve üzerinde en az şey başardığımız görevimiz, ekonomik kalkınma; bu yıkılmış feodal yapı ve yarı yıkılmış kapitalist yapı üzerinde yeni sosyalist bir yapının ekonomik temellerinin atılmasıdır. Bu en önemli ve en zor görev alanında en fazla sayıda başarısızlık görülmüş, en fazla hata yapılmıştır. Dünya için bu kadar yeni bir göreve başarısızlıklar ve hatalar olmaksızın başlanabileceğini kim düşünebilir ki! Ancak biz bu göreve başladık. Ve bu görevi devam ettireceğiz. Şu anda Yeni Ekonomi Politikamız ile hatalarımızın çoğunu düzeltmekle uğraşyoruz. Bu türden hatalar yapmaksızın küçük köylülerden oluşan bir ülkede sosyalist yapıyı inşa etmeye nasıl devam edeceğimizi öğreniyoruz.

Zorluklar ölçülemeyecek büyüklükte. Ancak böyle zorluklarla boğuşmaya alıştık. Düşmanlarımız boş yere bizim için “kaya gibi sağlam” ve izlediğimiz politika için “sebatkâr” demiyorlar. Ancak, biz de, en azından biraz olsun, devrimde gerekli olan başka bir sanatı, yani esnekliği, nesnel koşulların gerektirmesi halinde hızlı ve ani taktik değişiklikler yapabilmeyi ve herhangi bir anda önceki yolun elverişsiz ve olanaksız hale gelmesiyle amacımızı gerçekleştirecek başka bir yol seçebilmeyi öğrendik.

Coşkunluk dalgasına kapılıp, halkın önce siyasi coşkusunu ardından da askeri coşkusunu uyandırarak, doğrudan bu coşkuya güvenip yerine getirdiğimiz siyasi ve askeri ödevler kadar büyük ekonomik ödevleri de başarabileceğimizi sandık. Bir küçük köylüler ülkesinde ürünlerin devlet eliyle üretimini ve dağıtımını komünist düşünce çizgisinde doğrudan proleter devlet emirleriyle düzenleyebileceğimizi sandık, ya daha doğru bir deyişle üzerinde peşin hüküm vererek böyle olacağını varsaydık. Deneyim hatamızı gösterdi. Komünizme geçişe *hazırlanmak*, yıllarca çaba sarf ederek *hazırlanmak* için, bir dizi geçiş aşamasının yani devlet kapitaliz-

* 24–25 Ekim 1912’de Bazel’de toplanan Sosyalist Enternasyonal Olağanüstü Kongresi emperyalist bir dünya savaşının yakın olduğuna dair halkları uyaran, söz konusu savaşın yağmacı amaçlarını gösteren ve tüm ülkelerin işçilerini barış için kararlı bir duruşa çağırın bir manifesto kabul etti. Manifesto, bir emperyalist savaşın çıkması halinde sosyalistlerin bundan kaynaklanacak ekonomik ve siyasi krizi kapitalist sınıfın egemenliğinin düşüşünü hızlandırmak ve sosyalist bir devrim için çalışmak üzere kullanacaklarına dair Lenin’in 1907 Stuttgart Kongresi karar bildirgesine eklediği hususu içeriyordu. (Toplu Yapıtlar’ın İngilizce basımında yayıncının notu).

mi ve sosyalizmin gerekli olduğu görülüyor. Yalnızca coşkuya güvenerek değil, ancak büyük devrimin yarattığı coşkunun da desteğiyle ve bireysel çıkar, bireysel teşvik ve iş ilkeleriyle bu küçük-köylüler ülkesinde önce devlet kapitalizmi yoluyla sosyalizme giden sağlam geçitler inşa etmek üzere işe koyulmalıyız. Diğer türlü, komünizme asla erişemeyiz, milyonlarca insanı komünizme asla ulaştıramayız. İşte deneyimin, devrimin gelişiminin nesnel seyrinin bize öğrettiği budur.

Ve bu üç dört yıl içinde (ani cephe değişiklikleri gerektiğinde) ani cephe değişiklikleri yapmayı öğrenen bizler gayretle, dikkatle ve sabırla (her ne kadar yeterince gayretli, dikkatli ve sabırlı olamasak da) yeni bir cephe değişikliğini yani Yeni Ekonomik Politika'yı öğrenmeye başladık. Proleter devleti temkinli, çalışkan ve açık göz bir "işadamı", titiz bir *toptancı tüccar* olmayı öğrenmelidir, yoksa bu küçük köylüler ülkesinin ekonomik açıdan ayakları üzerinde durmasını asla başaramaz. Mevcut koşullarda, (şimdilik kapitalist olan) kapitalist Batı'yla yan yana yaşayan bizler için komünizme doğru ilerlemenin başka bir yolu yoktur. Toptancı tüccar komünizmden yıldızların dünyaya uzaklığı kadar uzak bir tip olarak görünüyor. Ancak bu, gerçek yaşamda, bizi bir küçük köylü ekonomisinden devlet kapitalizmi yoluyla sosyalizme götüren çelişkilerden biridir. Bireysel teşvikler üretimi artıracaktır; öncelikle ve en önemli olarak her ne pahasına olursa olsun üretimi artırmalıyız. Toptan ticaret ekonomik açıdan milyonlarca küçük köylüyü birleştirir: onlara bireysel teşvik sağlar, birbirine bağlar ve sonraki adıma yani üretim sürecinin kendisinde birleşme ve ittifakın farklı biçimlerine götürür. Ekonomi politikamızda gerekli değişiklikleri başlatmış bulunuyoruz ve kendi hesabımıza şimdiden başarılar kazandık; doğru, küçük çaplı ve kısmi olmakla beraber her halükarda başarı olarak nitelendirilecek şeyler bunlar. Bu yeni öğrenme alanında hazırlık sınıfımızı artık geçiyoruz. Sebatla, usanmadan çalışarak; attığımız her adımımızı pratik deneyimimizle sınavarak; başladığımız işte tekrar tekrar düzeltmeler yapmaktan korkmayarak; hatalarımızı düzelterek ve bunların anlamını büyük bir dikkatle inceleyerek daha üst sınıflara da geçeceğiz. Her ne kadar dünya ekonomisi ve dünya siyasetinin mevcut durumu bu yolu istediğimizden daha uzun ve zor kılmış olsa da, bu yolda ilerleyeceğiz. Ne pahasına olursa olsun, geçiş dönemi zorlukları ne kadar ağır olsa da (afete, açlığa ve yıkıma rağmen) cesaretimiz kırılmayacak; davamızı muzaffer bir biçimde hedefine ulaştıracağız.

14 Ekim 1921

Bürokrasinin kimi efsaneleri*

Lev Davidoviç Trotskiy

Ekim Devrimi'nin bu kitapta ortaya konan kavranışı yazar tarafından, kuşkusuz yalnızca genel çizgileriyle olmakla birlikte, Sovyet rejiminin ilk yılları boyunca da çeşitli kereler ileri sürüldü. Yazar düşüncesini daha açık bir biçimde tasvir edebilmek için kimi zaman nicel bir ifade kullandı: Ayaklanma sorunu 25 Ekim'den önce “sessiz” ya da “kansız” ayaklanma yöntemiyle “onda dokuz değilse bile dörtte üç oranında” çözümlenmişti. Eğer söz konusu rakamlara, böyle bir durumda rakamların hak edebileceğinden daha fazla önem atfetmez iseniz, düşüncenin kendisi mutlak su götürmezliğini sürdürür. Ama değerlerin yeniden değerlendirilmesi başlayalı beri, kavrayışımız bu hususta acımasız eleştirilere maruz kaldı.

“Eğer ‘muzaffer ayaklanma’ 9 Ekim’de onda dokuz oranında zaten gerçekleşmiş bir olgu idiyse” – diye yazdı Kamenev- “Bolşeviklerin Merkez Komitesi’nde bulunup da 10 Ekim günü ateşli tartışmalar içinde ayaklanmaya girişilip girişilmeyeceğine ve eğer girişilecekse ne zaman girişileceğine karar vermeye çalışanların zihinsel kapasitelerini nasıl değerlendireceğiz? ... 16 Ekim’de toplanan ... ve ayaklanmanın olanakları üzerinde tekrar tekrar tahminlerde bulunanlar için ne diyeceğiz? ... Doğru ya, görünüşe bakılırsa ayaklanma daha

* Türkçeye Nesrin Tura ve Ali Rıza Tura tarafından çevrilmiştir.

Ekimin 9’unda ‘sessizce’ ve ‘yasal’ bir biçimde gerçekleşmişti- o kadar ‘sessizdi’ ki, ne parti ne de Merkez Komitesi bundan haberdardı.” Görünüşte pek etkili olan, epigonların* yazılarında göklere çıkarılan ve siyasi ömrü yazarınınkinden uzun süren bu argüman, aslında hataların etkileyici bir biçimde bir araya yığılmasından başka bir şey değildir.

9 Ekim’de ayaklanma hiçbir biçimde “onda dokuz oranında” gerçekleşmiş bir olgu olamazdı, çünkü o gün garnizonun yer değiştirmesi sorunu Sovyet içinde daha yeni gündeme gelmişti ve gelecekte olayların nasıl gelişeceğini bilmek imkânsızdı. Tam da bu nedenle Trotskiy, ertesi gün, yani 10 Ekim’de birliklerin sevki sorununun önemi üzerinde ısrar ettiği sırada, garnizonla komuta heyeti arasındaki çatışmanın tüm planın temelini oluşturmasını istemek için hâlâ yeterli dayanağa sahip değildi. Ancak iki hafta boyunca gün be gün süren inatçı bir çalışmayla ayaklanmanın ana sorunu – hükümete bağlı birliklerin kesin biçimde halkın safına kazanılması- “onda dokuz oranında değilse bile dörtte üç oranında” çözüme kavuşturulmuş oldu. 10 Ekim’de, hatta Merkez Komitesi’nin ayaklanma sorununu ikinci kez gündemine aldığı ve Krilenko’nun garnizon sorununu kesin bir biçimde kilit sorun olarak sunduğu 16 Ekim’de bile durum böyle değildi. Ama ayaklanma – Kamenev’in düşüncemizi çarpıtarak sunduğu gibi- ayın 9’unda onda dokuz oranında muzaffer olsaydı bile, bu olgu varsayımlarla değil, yalnızca eylemle, yani ayaklanmaya girişerek güvenilir biçimde anlaşılabilirdi: Tamamen bir varsayım olan böyle bir durumda bile Ekim’in 10’unda ve 16’sında ateşli tartışmalar yaptılar diye Merkez Komitesi üyelerinin “zihinsel kapasitesi”ne en ufak bir gölge düşmüş olmazdı. Öte yandan, 10 Ekim’den itibaren Merkez Komitesi üyelerinin *a priori* kestirimlerle zaferin aslında onda dokuz oranında kazanılmış olduğuna sarsılmaz biçimde kendilerini inandırmış olduklarını varsaysak bile, yine de geri kalan onda biri tamamlama zorunluluğu ortadan kalkmış olmayacaktı ve bu da onda on için gerektiği kadar dikkat isteyen bir iş olacaktı. Tarih, “nerdeyse” kazanılmışken sırf uygun zamanda düşmanın tümüyle ezilmesine değin sürdürülemediği için bozgunla sonuçlanan öyle çok savaş ve ayaklanmaya tanıklık eder ki! Ve nihayet Kamenev şunu unutuvermenin de bir yolunu bulur: Askeri Devrimci Komite’nin faaliyet alanı Petrograd’dan ibarettir. Başkent ne kadar önemli olursa olsun, sonuçta ülkenin geri kalan kısmı da vardır. Ve bu açıdan bakıldığında, Merkez Komitesi’nin ayaklanmanın imkânlarını dikkatle ölçüp biçmek konusunda, yalnızca

Ekim’in 10’unda ve 16’sında değil, 26’sında da, yani Petrograd’da zaferin kazanılmasından sonra da yeterince dayanağı vardı.

Çözümlemekte olduğumuz akıl yürütmede Kamenev Lenin’i savunmaktadır. Tüm epigonlar kendilerini bu saygı uyandıran müstear ada dayanarak savunur-

*Epigon sözcüğü, Türkçe’de tam karşılığı olmayan bir sözcüktür. Bir yazar ya da sanatçının yeteneksiz izleyicileri anlamını taşır. Türkçe’de bu kelimeye en yakın terim “mürit” olabilir.

lar: ayaklanma onda dokuz oranında zaten gerçekleştiyse Lenin ayaklanma için nasıl böyle tutkulu bir savaş vermiş olabilir, diye soruyor Kamenev. Ama Ekim başında Lenin bizzat şunları yazmıştır: “Muhtemeldir ki, tam şu anda, bir ayaklanma olmaksızın iktidarı alabiliriz...” Başka bir deyişle Lenin “sessiz” devrimin 9 Ekim’den önce, üstelik onda dokuz değil onda on oranında gerçekleştiğini varsayıyordu. Bununla birlikte bu iyimser varsayımın ancak eylemle birlikte doğrulanabileceğini anlamıştı. Bu nedenle aynı mektupta şunları da söylüyordu: “İktidarı ayaklanma olmaksızın alamayacak olursak, doğrudan ayaklanmaya girişmeliyiz”. Ekim’in 10’unda, 16’sında ve diğer günlerde tartışılan sorun buydu.

Son dönem Sovyet tarih kayıtları, Lenin ile Merkez Komitesi arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili son derece önemli ve öğretici bir bölümü Ekim Devrimi’nin tarihinden tamamen silip çıkardı (hem Lenin’in haklı olduğu ilke sorunları üzerindeki hem de Merkez Komitesi’nin haklı olduğu istisnai ama çok önemli sorunlar üzerindeki anlaşmazlıklar). Yeni doktrine göre ise ne Lenin ne de Merkez Komitesi hata yapmış olabilir ve dolayısıyla aralarında herhangi bir çatışma çıkmış olamaz. Bir anlaşmazlığın varlığını yadsımanın olanaksız olduğu durumlarda ise, genel bir talimat gereğince bunlar Trotskiy’e mal edilir.

Oysa olgular başka şeyler söylüyor: Lenin Demokratik Konferans günlerinde ayaklanmanın gerekliliği konusunda ısrarcı oldu. Merkez Komitesi’nin tek bir üyesi bile onu desteklemedi. Bir hafta sonra Lenin Smilga’ya Finlandiya’da bir ayaklanma karargâhı örgütlemesini ve denizci askerlerle birlikte hükümete bu noktadan bir darbe indirmesini önerdi. Bir on gün sonra ise Kuzey Kongresi’nin ayaklanmanın başlangıç noktası haline gelmesi için ısrar etti. Kongre’de hiç kimse bu öneriyi desteklemedi. Eylül sonunda Lenin, ayaklanmanın üç hafta, yani Sovyetlerin Kongresi’ne kadar ertelenmesinin ölümcül bir hata olacağını düşündü. Buna karşın, Kongre’nin arifesine ertelenen ayaklanma Kongre toplantı halindeyken gerçekleşti. Lenin Moskova’da mücadelenin bir çatışmaya gerek kalmaksızın sonuçlandırılacağını varsayarak ayaklanmanın buradan başlamasını önerdi. Oysa kendisinden önce gerçekleşmiş olan Petrograd zaferine rağmen, Moskova’daki ayaklanma 8 gün sürdü ve pek çok kurbana mal oldu.

Lenin şaşmaz kararlar alan bir otomat değildi. O “yalnızca” bir dahi idi ve insana özgü olan hiçbir şey ona yabancı değildi; buna hata yapmak da dahil. Lenin epigonların büyük devrimciler karşısındaki tutumları konusunda şunları söylemişti: “Ölümlerinden sonra onları zararsız putlar haline getirmek için, bir başka deyişle, ermişler arasına katmak, adları etrafında bir kutsallık halesi oluşturmak için çaba gösterilir ve bütün bunlar, pratikte onlara daha rahat bir

biçimde ihanet etmek için yapılır.” Günümüzün epigonları da aynı dogmayı kendilerini kapsayacak biçimde genişletebilmek için Lenin’in yanılmaz olarak kabul edilmesini istiyorlar.*

Yetkin bir siyaset adamı olarak Lenin’i karakterize eden, cesur perspektifler ile küçük olgu ve belirtilerin titiz biçimde değerlendirilmesinin bir bileşimiydi. Yalıtılmışlığı Lenin’i hareketin temel aşama ve eğilimlerini eşsiz bir kavrayışla belirlemekten alıkoyamadı, ama anlık unsurları ve geçici değişimleri dakik bir biçimde değerlendirme olanağından yoksun bıraktı. Bir bütün olarak politik durum bir ayaklanma için o kadar elverişliydi ki, zafer için birden fazla ihtimal benimsenebilirdi. Lenin Petrograd’da olmuş ve Sovyetler Kongresi’ni göz önüne almaksızın derhal ayaklanma kararını Ekim başında hayata geçirmiş olsaydı, kuşkusuz planında elverişsiz yönleri asgariye indirecek bir politik düzeltme yapardı. Ama en az aynı derecede muhtemeldir ki o an uygulanmakta olan planı da benimseyebilirdi.

Ayaklanmanın genel stratejisi içinde Lenin’in rolüne ilişkin değerlendirmemizi ayrı bir bölümde verdik. Lenin’in taktik önerilerine ilişkin görüşümüzü kesinliğe kavuşturmak için, onun basıncı, sıkıştırmaları, önerileri ve değişik planları almaksızın ayaklanma yoluna girilmesinin çok daha zor olacağını da eklemeyelim. Kritik haftalar boyunca Lenin Smolniy’de olsaydı, ayaklanmanın genel yönetimi -yalnızca Petrograd’da değil Moskova’da da- çok daha yüksek bir düzey sergilemiş olacaktı. Ama bir “mülteci” olarak Lenin, Smolniy’de bir Lenin’in yerini tutamazdı.

Taktik yönelişinin yetersizliğini en derinden hisseden Lenin’in kendisiydi. 24 Eylül’de *Raboçi Put*’ta şunları yazıyordu: “Yeni bir devrimin gelişmekte olduğu açık—ne yazık ki bu gelişmenin boyutları ve hızı konusunda pek az şey biliyoruz.” Bu sözler Lenin’in hem parti önderlerine yönelik sitemini, hem de kendi bilgi eksikliğinden yakınmasını ifade etmektedir. Mektubunda bir ayaklanmanın temel ilkelerini anımsatırken şunu eklemeyi de unutmamıştır: “Tabii ki bunların hepsi yaklaşık düşünceler ve yalnızca örnek olması için kullanıldılar.” 8 Ekim’de Lenin Kuzey Bölgesi Sovyetler Kongresi’ne şunları yazıyordu: “Petersburg işçilerinin ve askerlerinin olası ayaklanmaları... kısa süre içinde gerçekleşecek olursa, işin dışında tutulan bir kişi olarak tavsiyelerimi göndermeyi deneyeceğim, ama bu ayaklanma henüz gerçekleşmiş değil.” Lenin Zinovyev ve Kamenev ile polemğine şu sözlerle başlamıştır: “Talihin iradesiyle bir bakıma tarihin te-

Komünist Enternasyonal’in üçüncü kongresi sırasında Lenin, bazı “aşırı solculara” yapmış olduğu saldırıları yumuşatmak amacıyla, mültecilik yıllarında, özellikle de 1917’de Finlandiya’daki son mülteciliği sırasında, o anda uygulanmakta olan ayaklanma planına oranla koşullara daha az uygun bir planı öne sürmekle yaptığı hata da dahil olmak üzere kendisinin de “aşırı sol” hatalar işlediğini belirtmiştir. Kendi hatasına ilişkin bu referansı, belleğim beni yanıltmıyorsa Kongre’nin Almanya ile ilgili komisyonuna Lenin tarafından gönderilen bir mektupta da yer aldı. Ne yazık ki Komünist Enternasyonal arşivleri bize kapalı ve Lenin’in söz konusu açıklaması tabii ki yayımlanmadı.

mel akışından uzakta bırakılmış bir yazar, özellikle de yazılarının yayınlanması geciktiriliyorsa, geride kalma ya da bilgi eksikliği riskiyle sürekli olarak karşı karşıyadır.” Burada da hem yalıtılmışlıktan yakınma hem de çok keskin buldukları metinlerin basılmasını geciktiren ya da en iğneli pasajları çıkaran editörlere yönelik bir sitem söz konusudur. Ayaklanmadan bir hafta önce, Lenin parti üyelerine yazdığı gizli bir mektupta şöyle der: “Ayaklanma sorununun şu anda, yani 20 Ekim’e bu denli yakın bir zamanda gündeme getirilmesine gelince, bu işin ne ölçüde parti dışı basındaki grev kırıcıların (Zinovyev ve Kamenev’in) çabaları sonucunda berbat edildiğini *bu mesafeden* yorumlayamam.” “Bu mesafeden” sözcüklerinin altını çizen Lenin’in kendisidir.

Peki, epigon okulu Lenin’in taktik önerileriyle Petrograd’daki ayaklanmanın gerçek seyri arasındaki uyumsuzluğu nasıl açıklıyor? Ya çatışmaya anonim ve şekilsiz bir nitelik atfediyor; ya anlaşmazlıkların dikkate değer olmadıklarını bildirerek tamamen üzerinden atlıyor; ya sarsılmaz gerçekleri yadsıyor; ya Lenin’in bütün olarak Merkez Komitesi’nden veya Merkez Komite içindeki ayaklanma muhaliflerinden söz ettiği yerlere Trotskiy adını yerleştiriyor; ya da nihayet, karşılıklı olarak tutarlı olup olmadıklarına bakmadan tüm bu yönleri birleştiriyor.

“Ekim ayaklanmasının idare şekli” diye yazıyor Stalin, “(Bolşevik) stratejinin bir modeli olarak düşünülebilir. Bu koşulu (doğru anın seçilmesi) atlamak, partinin, bir yenilgi tehlikesine yol açarak olayların seyrinin gerisine düştüğü ya da önüne geçtiği bir ‘tempo kaybı’ olarak adlandırılabilir tehlikeli bir hataya yol açar. Bir grup yoldaşın ayaklanmayı 1917 Ağustosunda Demokratik Konferans’ın tutuklanması ile birlikte başlatma girişimleri bu ‘tempo kaybı’nın bir örneği, yani ayaklanma zamanının nasıl seçilmemesi gerektiğinin bir örneği olarak düşünülmelidir.” Bu satırlardaki “bir grup yoldaş” nitelemesiyle kast edilen Lenin’dir. Ayaklanmanın Demokratik Konferans’ın tutuklanmasıyla başlatılmasını Lenin’den başka hiç kimse önermemiştir ve bu öneriyi hiç kimse desteklememiştir. Stalin Lenin’in taktik planını “ayaklanma zamanının nasıl seçilmemesi gerektiğinin bir örneği” olarak göstermektedir. Ama anlatımında isim belirtmiyor oluşu Stalin’e Lenin’le Merkez Komitesi arasında herhangi bir anlaşmazlık olduğunu yadsıma olanağı da tanımaktadır.

Yaroslavskiy bu güçlükten kurtulmanın daha basit bir yolunu bulmuştur. “Kuşkusuz, bu bir ayrıntı sorunu değildir” diye yazar. “Ayaklanmanın Moskova’da mı yoksa Petrograd’da mı başladığı sorunu değildir.” Mesele şudur ki olayların tüm seyri “Lenin’in çizgisinin doğruluğunu, partimizin çizgisinin doğruluğunu” kanıtlamıştır. Bu zeki tarihçi görevini olağanüstü derecede basitleştirmektedir. Ekim’in, Lenin’in stratejisini doğruladığı ve özellikle de “eski Bolşevikler”in yönetici tabakasına karşı kazandığı Nisan zaferinin ne denli önemli olduğunu kanıtladığı su götürmez bir gerçektir. Ama nerede başlamak, ne zaman başlamak ve nasıl başlamak konusunda eğer genel olarak bir sorun yoksa, kuşkusuz o zaman Lenin’le ortaya çıkan ikincil anlaşmazlıklardan – ya da genel olarak taktik

meselesinden- geriye hiç bir şey kalmaz.

John Reed'in kitabında, Bolşeviklerin önderlerinin 21 Ekim'de "ikinci bir tarihsel toplantı" yaptıklarına dair bir öykü anlatılır. Reed'e söylendiğine göre, Lenin bu toplantıda şunları söylemiştir: "Ekim'in 24'ü harekete geçmek için fazla erken. Ayaklanma için tüm Rusya çapında bir temelimiz olmalı ve ayın 24'ünde delegelerin tümü Kongre'ye gelmiş olmayacaklar. Öte yandan 26 Ekim harekete geçmek için çok geç olacak... Ayın 25'inde, Kongre'nin açılış gününde harekete geçmeliyiz." Reed kitabının sayfalarına devrimin belirleyici günlerinin duygularını ve heyecanlarını yansıtabilen olağanüstü keskin bir gözlemciydi. Lenin'in, Reed'in eşsiz tarih yapıtının milyonlarca kopyasının dünyadaki tüm ülkelere dağıtılmasını istemesinin nedeni de budur. Ancak bu çalışmanın olayların sıcaklığı içinde yapılması, koridorlarda, sokaklarda, kamp ateşleri önünde alınan notlar, karşılıklı konuşmalar ve havada kapılan parça parça cümlecikler ve bunun için bir de çevirmen gereksinmesi – tüm bunlar kısmi hataları kaçınılmaz hale getirmiştir. 21 Ekim'de yapılan bir toplantıya ilişkin bu öykü, Reed'in kitabındaki en açık hatalardan biridir. "Tüm Rusya çapında bir Sovyet temeli" argümanı Lenin'e ait olamaz, çünkü Lenin böyle bir temel peşinde koşmanın "tam budalalık ya da tam ihanet"ten pek başka bir anlama gelmediğini bir kereden fazla olmak üzere ifade etmiştir. Lenin 24 Ekim'in çok erken olduğunu söylemiş olamaz, çünkü Eylül'ün başından itibaren, ayaklanmanın, gereksiz yere bir gün bile ertelenmesini kabul edilemez olarak görmüştür. Çok geç kalmış olabileceğini ama "erken olmasının artık olanaksız" olduğunu söylemiştir. Öte yandan –kendi başlarına yeterince belirleyici olan- bu politik değerlendirmeler bir yana, Reed'in öyküsü ayın 21'inde herhangi bir "ikinci tarihsel konferans" yapılmadığı konusundaki basit gerçek tarafından zaten yalanlanmaktadır. Böyle bir konferansın diğer katılımcıların belgelerinde ve belleklerinde iz bırakmamış olması düşünülemez. Lenin'in katıldığı yalnızca iki konferans yapılmıştı: 10 Ekim ve 16 Ekim konferansları. Reed bunu bilemezdi. Ama o zamandan bu yana yayınlanan belgeler 21 Ekim'deki "tarihsel toplantı"ya yer vermemektedir. Buna karşın epigon tarihçiler Reed'in açıkça yanlış olan bu tanıklığını bütün resmi yayınlarda kullanmakta tereddüt etmediler. Böylece Lenin'in direktifleriyle olayların gerçek seyri arasında akla uygunmuş gibi görünen bir takvim çakışması yaratmayı başardılar. Tabii bunu yaparken resmi tarihçiler Lenin'i, anlaşılmaz ve iflah olmaz bir biçimde kendi kendisiyle çeliştiği bir konuma yerleştirdiler. Fakat anlamalısınız ki aslında burada Lenin onları ilgilendirmiyor. Epigonlar Lenin'i yalnızca kendi tarihsel takma isimleri haline getirdiler ve kendi *ex post facto* yanılmazlıklarını kanıtlamak için onu teklifsizce kullanıyorlar.

Ama resmi tarihçiler olguları kendilerinin gerekli gördüğü yürüyüş hattına doğru bükme işinde bundan daha da ileri gidiyorlar. Nitekim Yaroslavskiy kendi parti tarihinde şunları yazıyor: "Merkez Komitesi'nin 24 Ekim'deki toplantısında, yani ayaklanmadan önceki son toplantıda Lenin de vardı." Resmi olarak yayınlanan

ve toplantıya katılanların tam listesini de içeren tutanaklar, Lenin'in bu toplantıda bulunmadığına tanıklık etmektedir. "Lenin ve Kamenev sol sosyal devrimcilerle müzakere görevine atanmışlardı," diye yazıyor Yaroslavskiy. Tutanaklar bu görevin Kamenev ve Berezin'e verildiğini söylemektedir. Kaldı ki, hiçbir tutanak olmasa da Merkez Komitesi'nin bu ikincil "diplomatik" görevi Lenin'e vermeyeceği açık olmalıdır. Merkez Komitesi'nin bu tayin edici toplantısı sabah yapılmıştı. Lenin Smolnii'ye gecedan önce gelmemişti. Petrograd Komitesi'nin bir üyesi, Sveşnikov Lenin'le ilgili olarak şunları anlatır: "Odasında filanca saatte çıktığımı bildiren bir not bırakarak akşam (24 Ekim akşamı) bir yerlere gitmişti. Bunu öğrendiğimizde İlyiç için ölesiye korktuk." Ancak "akşamın geç saatlerinde" Lenin'in Askeri Devrimci Komite'ye gittiği öğrenildi.

Bunlar bir yana, en şaşırtıcı olanı, Yaroslavskiy'in birinci derecede önem taşıyan bir politik ve insani belgeyi bilmezlikten gelmesidir: Ayaklanmanın nihayet açıkça başlamış olduğu saatlerde, Lenin tarafından bölge önderlerine yazılan bir mektup. "Yoldaşlar! Bu satırları 24 Ekim akşamı yazıyorum... Artık her şeyin pamuk ipliğine bağlı olduğuna, sorunların artık konferanslar, kongreler (hatta Sovyetlerin kongreleri bile) tarafından değil, yalnızca halk, kitle, silahlı kitlelerin mücadelesi tarafından belirlenebilecek bir duruma geldiğine yoldaşları tüm gücümle ikna etmek istiyorum. Tam bu akşam, tam bu gece, junckerleri (öğrenci subayları – çn) silahsızlandırıp (eğer direnirlerse bozguna uğratıp) ve başka ne gerekiyorsa yapıp hükümeti her ne pahasına olursa olsun tutuklamak zorunludur." Lenin Merkez Komitesi'nin kararsızlığından o denli korkuyordu ki son anda bile ona aşağıdan bir basınç uygulamaya çalışıyordu. Şöyle yazıyor Lenin: "Tüm bölgelerin, tüm alayların, tüm güçlerin hemen harekete geçmeleri ve Askeri Devrimci Komite'ye, Bolşeviklerin Merkez Komitesi'ne şu ısrarlı taleple derhal temsilcilerini göndermeleri zorunludur: Ekim'in 25'ine dek hiçbir koşulda iktidarı Kerenskiy ve ortaklarının eline bırakmayın, ne olursa olsun, - her şeyi bugün, bu akşam ya da bu gece çözüme kavuşturun." Lenin bu satırları yazarken, Askeri Devrimci Komite'ye baskı yapmak için seferber etmeye çalıştığı alaylar ve bölgeler Askeri Devrimci Komite tarafından kent ele geçirilmesi ve hükümetin devrilmesi için çoktan seferber edilmişti. Lenin'in 21 Ekim'de, ayaklanmayı 25'ine dek ertelemeyi önermiş olamayacağını ve derhal saldırıya geçme kararının alındığı 24 Ekim sabahı toplantısına katılmış olamayacağını hiç olmazsa, -her satırı kaygı ve heyecanla ürperen- bu mektup açıkça göstermektedir.

Yine de bu mektupta kafa karıştırıcı bir öge var. Viborg bölgesinde saklanan Lenin, bu denli olağanüstü önem taşıyan bir kararı nasıl olur da akşama dek öğrenememiştir? Sveşnikov'un ifadesine – ve başka kaynaklara – göre açık ki o gün boyunca Lenin'le iletişim Stalin aracılığıyla sağlanmıştı. Bu durumda tek varsayım, Merkez Komitesi'nin sabah toplantısına katılmamış olan Stalin'in de alınan kararı akşamdan önce öğrenmediği olabilir.

Lenin'in telaşının dolaysız nedeni, o gün boyunca Smolnii'den Sovyetler

Kongresi'nde alınacak karara dek hiçbir belirleyici adımın atılmayacağı yönünde yayılan bilinçli ve ısrarlı söylentiler olabilir. Aynı günün akşamı, Petrograd Sovyeti'nin acil bir oturumunda, Askeri Devrimci Komite'nin faaliyetlerine ilişkin sunduğu raporunda Trotskiy şunları söyledi: “Bugün ya da yarın için –Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi eşiğinde- silahlı bir çatışma planımıza dahil değildir. Kongrenin sloganımızı daha büyük bir güç ve otorite ile gerçekleştireceğini düşünüyoruz. Ama eğer hükümet geriye kalan ömrünü -24, 48 ya da 72 saat- bize karşı saldırı başlatmak üzere kullanmak isterse, göze göz, dişe diş bir karşı saldırı ile yanıt vereceğiz.” O günün bütününe egemen olan hava buydu. Bu savunma duyuruları, saldırıdan önceki son anda, düşmanın zaten pek canlı olmayan dikkatini köreltme amacını taşıyordu. 25 Ekim gecesi, Bolşeviklerin ani bir ayaklanma yapmaya niyetleri olmadığı konusunda Kerenskiy'i temin etme dayanağını Dan'a veren, çok büyük bir ihtimalle bu manevra oldu. Ama öte yandan, Smolniiy'den yayılan bu yatıştırıcı duyurulardan biri kendisine ulaştıysa, içinde bulunduğu gerilim ve güvensizlik durumunda, bir savaş hilesini Lenin de ciddiye almış olabilir.

Hileler, savaş sanatının zorunlu öğelerinden birini oluşturur. Bununla birlikte yanlışlıkla kendi kampını yanıltabilen bir hile kötü bir hiledir. Sorun kitleleri tümüyle sokaklara çağırarak olsaydı, “72 saat” konusundaki bu sözler ölümcül bir davranış olabilirdi. Ama 24 Ekim'de kalkışma için genel devrim çağrılarında artık ihtiyaç kalmamıştı. Başkent'in başlıca noktalarını ele geçirmeleri planlanan silahlı bölükler silah başındaydılar ve en yakın devrim karargâhlarıyla telefon bağlantısı içinde bulunan kumandanlarından saldırı işareti bekliyorlardı. Bu koşullarda devrim karargâhının iki yanı keskin hilesi tamamen yerindeydi.

Resmi araştırmacılar ne zaman hoş olmayan bir belgeyle karşılaşsalar adresini değiştiriyorlar. Yakovlev şunları yazıyor: “Bolşevikler ‘meşruiyetçi yanılısamalara’ boyun eğmediler. Trotskiy'in ayaklanmayı mutlaka İkinci Sovyetler Kongresi'ne göre ayarlama önerisini reddettiler ve Sovyetler Kongresi'nin açılışından önce iktidarı ele geçirdiler”. Burada sözü edilen Trotskiy'in hangi önerisidir, nerede ve ne zaman ele alınmıştır, hangi Bolşevikler tarafından reddedilmiştir? – yazarın bu konularda söyleyecek hiçbir şeyi yoktur ve bu bir tesadüf değildir. Trotskiy'in “ayaklanmayı mutlaka İkinci Sovyetler Kongresi'ne göre ayarlama” önerisinde bulunduğu dair herhangi bir işarete rastlamak için tutanakları ya da bilmem kimin anılarını boşuna aramamız gerekir. Yakovlev'in bu iddiasının dayanağı, titizlikle kalıbına uydurulmuş bir yanlış anlamadır. Bu yanlış anlamayı açıklığa kavuşturan ise bizzat Lenin'den başkası değildir.

Uzun süre önce yayınlanan anıların da açıkça kanıtlandığı gibi Trotskiy Eylül başından itibaren ayaklanmaya karşı çıkanlara, Sovyetler Kongresi için tarih belirlemenin Bolşevikler açısından ayaklanma için tarih saptamakla aynı şey olacağını pek çok kez anlatmıştır. Kuşkusuz bu, ayaklanmanın ancak Sovyetler Kongresi'nin kararıyla başlaması gerektiği anlamına gelmiyordu

– böyle çocukça bir biçimciliğin sözü bile edilemezdi. Sorun en uç tarihin belirlenmesiydi, ayaklanmayı Kongre sonrasında belirsiz bir tarihe ertelenen olanaksız oluşuydu. Merkez Komitesi içindeki bu tartışmaların Lenin’e kimlerin dolayımıyla ve hangi biçimler altında ulaştığı belgelerde açık değil. Düşmanın çok fazla gözü önünde bulunan Trotskiy ile bir görüşme Lenin için çok büyük bir risk olurdu. Lenin o zamanki sakıncılı tutumu içinde, Trotskiy’in vurguyu ayaklanmadan yana değil de Kongre’den yana yapmasından, ya da her halükârda, Zinovyev ve Kamenev’in “meşruiyetçi yanlısamları” karşısında gerekli direnci gösterememesinden korkmuş olabilir. Lenin, pek az tanıdığı yeni Merkez Komitesi üyeleri, eski Mejrayontsiler (birleşmeciler) olan Joffé ve Uritzkiy konusunda da kaygıya kapılmış olabilir. Lenin’in zaferden sonra, 1 Kasım’da, Petrograd Komitesi’nin bir toplantısında yaptığı bir konuşmada bunun dolaysız bir kanıtı da vardır. “Toplantıda (10 Ekim) saldırıya geçme sorunu gündeme getirildi. Enternasyonalist-birleşmeciler tarafından gelebilecek bir oportünizm konusunda kaygılarım vardı, ama bu kaygılar dağıldı; oysa bizim partimizin (Merkez Komitesi’nin bazı eski) üyeleri karşı çıktılar. Bundan derin üzüntü duydum.” Kendi ifadesine göre Lenin 10 Ekim’de, yalnızca Trotskiy’in değil, onun dolaysız etkisi altındaki Joffé ve Uritzkiy’nin de kesin olarak ayaklanmadan yana olduklarına ikna oldu. Genel olarak tarih belirleme sorunu ilk kez bu toplantıda gündeme geldi. O halde, Sovyetler Kongresi’nin ön kararı olmadan ayaklanmayı başlatmama yönündeki “Trotskiy’e ait öneri” ne zaman ve kimler tarafından reddedildi? Karışıklığın çapını daha da genişletmek istercesine, resmi araştırmacılar, 21 Ekim tarihli düzmece bir karara göndermeler yaparak, gördüğümüz gibi aynı öneriyi Lenin’e de atfediyorlar.

Bu noktada Stalin, çekişmenin içine, Yakovlev’i ve onunla birlikte daha pek çok şeyi yalanlayan başka bir versiyonla dalmaktadır. Görünüşe bakılırsa, Stalin’e göre, ayaklanmanın kongre gününe – yani 25 Ekim’e – ertelenmesi Lenin’den öze ilişkin bir itiraz görmemiştir ama ayaklanma tarihinin önceden yayınlanması her şeyi berbat etmiştir. Fakat burada sözü Stalin’in kendisine verelim: “Petrograd Sovyeti’nin ayaklanma tarihini (25 Ekim) kentte açık bir biçimde saptayıp yayınlamakla yaptığı hata ancak bu açıklanan ayaklanma tarihinden önce gerçek bir ayaklanma yaparak düzeltilebilirdi.” Bu iddia öylesine tutarsızdır ki insanı gardını indirmeye bile itebilir. Sanki Lenin’le yapılan o tartışmalarda söz konusu olan ayaklanmanın Ekim’in 24’ünde başlatılması ile 25’inde başlatılması arasındaki tercihmiş gibi! Gerçekte Lenin ayaklanmadan yaklaşık bir ay önce şöyle yazıyordu: “Sovyetler Kongresi’ni beklemek tam bir budalalıktır çünkü bu, haftaların geçip gitmesine izin vermek anlamına gelir. Oysa haftalar, hatta günler artık her konuda belirleyicidir.” Sovyet, ayaklanmanın tarihini nerede, ne zaman ve hangi kanaldan dışarıda yayınlamıştır? Sovyet’i bu denli anlamsız bir davranışa itebilecek nedenleri uydurabilmek bile zordur. Gerçekte, tarihi 25 Ekim olarak önceden ve kamuya açık bir biçimde saptanan

ayaklanma değil, Sovyetlerin Kongresi'nin başlangıcıdır ve bu, Petrograd Sovyeti tarafından değil, uzlaşmacı Merkez Yürütme Komitesi tarafından yapılmıştır. Düşmanın, Sovyet'in sözde düşüncesizliği yüzünden değil, ama bu olgu nedeniyle bazı anlamlar çıkarabilmesi olasıydı: Eğer Bolşevikler sahneden çekilme niyetinde değillerse, iktidarı kongre sırasında alma girişiminde bulunmak durumundadırlar. Bunun ardından şöyle yazmıştık: “Ayaklanma tarihini 25 Ekim olarak saptadığımız olayların mantığından çıkıyordu. Tüm burjuva basını bunu böyle anladı.” Stalin, “olayların mantığı”na ilişkin bu karışık anısını, ayaklanma tarihinin “düşüncesizce” dışarıda yayınlanması biçiminde değiştirmiştir. İşte, tarih böyle yazılmaktadır.

Devrimin ikinci yıldönümünde, bu kitabın yazarı şu olguya az önce anlatılan anlamda gönderme yapıyordu: “Ekim ayaklanması için, deyim yerindeyse, önceden kesin bir tarih, 25 Ekim tarihi saptanmıştı ve ayaklanma tam da bu tarihte gerçekleştirildi.” Yazar şunları da ekliyordu: “Tarihte, günü olayların seyri tarafından önceden belirlenen başka bir ayaklanma örneğini boşuna ararız.” Bu iddia hatalıydı: 10 Ağustos 1792 ayaklanması için de yaklaşık bir hafta önceden belirli bir tarih saptanmıştı ve bu da düşüncesizliğin değil, olayların mantığının bir sonucuydu.

3 Ağustos'ta Yasama Meclisi, Paris seksiyonlarından gelen ve kralın devrilmesini talep eden dilekçelerin ayın 9'unda ele alınmasına karar verdi. Eski tarihçilerin dikkatinden kaçan pek çok şeyi gözlemlemiş olan Jaurés şöyle yazıyor: “Tartışmanın gününün bu şekilde belirlenmesi, ayaklanma gününü de saptamış oldu.” Seksiyonların önderi Danton savunmacı bir tavır aldı: “Eğer yeni bir devrim patlak verecek olursa bu” diye ısrarla açıklıyordu, “hükümetin hainliğine aynı şekilde karşılık vermek olacaktır.” Sorunun seksiyonlar tarafından Yasama Meclisi'nin tartışmasına sunulması hiçbir biçimde bir “meşruiyetçi yanılısama” değildi. Bu yalnızca ayaklanma hazırlamanın bir yöntemiymi ve dolayısıyla da ayaklanmanın yasal örtüsüydü. Bilindiği gibi, seksiyonlar, konumlarını korumak üzere, ilk hücum işaretiyle birlikte elde silah ayağa kalktılar.

125 yıllık bir mesafeyle birbirinden ayrılan bu iki devrim arasındaki benzer çizgiler hiç de tesadüfi değildir. Her iki ayaklanma da devrimin başlangıcında değil, ikinci aşamasında meydana geldi ve bu olgu her ikisini de politik bakımdan çok daha bilinçli ve amaçlı kıldı. Her iki durumda da devrimci kriz yüksek bir olgunluk aşamasına ulaşmıştı; kitleler başkaldırının kaçınılmazlığının ve hızla yaklaştığının farkındaydılar. Eylem birliği gereksinimi onları, yaklaşan olayların merkezi olarak belirli bir “yasal” tarih üzerinde odaklanmaya zorladı. Önderler kitle hareketinin bu mantığına uydular. Politik durumun denetimi halihazırda kendi ellerindeyken ve zafer neredeyse kazanılmışken, savunmacı görünen bir konuma çekilmeyi tercih ettiler: Zayıflamış bir düşmanı provoke ederek, yaklaşan çatışmanın sorumluluğunu baştan onun üzerine yıktılar. Ayaklanma “önceden saptanan bir günde” işte bu şekilde gerçekleşti.

Uygunsuzluklarıyla bu denli çarpıcı olan Stalin'in bu iddiaları – bir kısmından önceki bölümlerde söz edildi – onun 1917 olaylarını iç bağlantıları içinde ne kadar az düşündüğünü ve bu olayların onun belleğinde ne kadar silik izler bıraktığını gösteriyor. Bunu nasıl açıklayabiliriz? İnsanların, tıpkı besinleri sindirirken sindirimin fizyolojisini anlamadıkları gibi, tarihi de onun kurallarını anlamadan yaptıkları bilinir. Fakat bunun siyasi liderler için geçerli olmaması beklenir –hele ki bilime dayanan bir program temelinde hareket eden bir partinin liderleri için. Bununla birlikte, devrime seçkin konumlarda katılmış olan pek çok devrimcinin, devrimin hemen ardından, kendi dolaysız katılımlarıyla gerçekleşen olayın içsel anlamını kavramak konusunda yetersizlik gösterdikleri bir gerçektir. Epigonizmin olağanüstü zengin literatürü, bir buharlı silindirin kol ve bacakları ezip parçalaması gibi, bu devasa olayların insan beyinlerini merdaneden geçirdiği izlenimi vermektedir. Bu bir dereceye kadar doğrudur; aşırı psişik gerilim çok geçmeden insanları tüketir. Ne var ki başka bir faktör bundan çok daha önemlidir. Muzaffer bir devrim, dünün devrimcilerinin durumunu köklü bir biçimde değiştirir. Bilimsel meraklarını uyuşturur, doğru olmasa da resmi olarak kabul gören açıklamalarla barıştıır, geçmiş günleri yeni çıkarlarının etkisi altında değerlendirmeye iter. Böylelikle bürokratik bir efsane ağı, olayların gerçek biçimini giderek daha kalın bir örtü altında bırakır.

Bu kitabın yazarı, 1924 yılında, *Ekim Dersleri* adını taşıyan çalışmasında Lenin'in partiyi ayaklanmaya götürürken Zinovyev ve Kamenev'in temsil ettiği sağ kanatla neden bu denli şiddetli bir mücadele yürütmek zorunda kaldığını anlatmaya çalıştı. Stalin buna itiraz etti: “O sırada, partimiz içinde anlaşmazlıklar var mıydı? Evet vardı. Ama partide bir ‘sağ’ bir de ‘sol’ kanat keşfetmeye çalışan Trotskiy'in iddialarının tersine, bunlar özünde yalnızca pratik nitelikli anlaşmazlıklardı...” “Trotskiy partimizin Ekim'de, Kamenev ve Zinovyev'in şahsında bir sağ kanada sahip olduğunu iddia ediyor... Kamenev ve Zinovyev'le olan anlaşmazlık nasıl oldu da yalnızca birkaç gün sürdü?... Bir kopma yaşanmadı ve anlaşmazlıklar sadece birkaç gün sürdü çünkü – ve yalnızca bu nedenle – Kamenev ve Zinovyev'in şahsında bulduğumuz Bolşevik-Leninistlerdi.” Stalin, bundan yedi yıl önce – ayaklanmadan beş gün önce de– Lenin'i aynen bu biçimde aşırı kesinlikle suçlayıp Zinovyev ve Kamenev'in “Bolşevizm”in ortak zemininde yer aldıklarını iddia etmemiş miydi? Stalin'in tüm zikzaklarında, iyi tasarlanmış bir felsefenin değil, karakterinin genel biçimlenişinin sonucu olan özel bir tutarlılık çizgisi vardır. Devrim'den yedi yıl sonra da parti içi anlaşmazlıkların derinliğini devrimin arifesindekiyle aynı kaba yöntemle kavramaktadır.

Devrimci bir politik lider için mihenk taşı devlet sorunudur. Ayaklanmaya karşı yazdıkları 11 Ekim tarihli mektupta Zinovyev ve Kamenev şunları söylediler: “Doğru taktikler uygulayarak, Kurucu Meclis'teki sandalyelerin üçte birini, ve hatta üçte birinden fazlasını kazanabiliriz... Kurucu Meclis artı Sovyet, işte yöneldiğimiz bileşik devlet kurumu tipi budur.” Söz konusu “doğru taktikler”

İktidarın proletarya tarafından fethinden vazgeçmek anlamına geliyordu. “Bileşik devlet tipi”, üçte ikisini burjuva partilerin oluşturduğu Kurucu Meclis ile proletarya partisinin yönetimde olduğu Sovyetlerin bir bileşimi anlamına geliyordu. Bu bileşik devlet tipi sonradan, Hilferding’in Sovyetleri Weimar anayasasına katma düşüncesinin temellerini oluşturdu. Branderburg Markı kumandanı General Von Linsingen 7 Kasım 1918’de Sovyetlerin oluşturulmasını, “bu tür kurumların mevcut devlet düzeniyle çeliştiği” gerekçesiyle yasaklarken, en azından, Avusturya Marksistlerinden ve Alman Bağımsız Partisi’nden çok daha kavrayışlı olduğunu göstermiştir.

Lenin Nisan’da, Kurucu Meclis’in ikincil bir konuma düşeceği uyarısını yaptı. Bununla birlikte, Lenin ya da genel olarak parti 1917 yılı boyunca demokratik temsil düşüncesini kategorik olarak hiç reddetmedi. Çünkü devrimin ne kadar ileri gideceğini önceden güvenli bir biçimde belirleyebilmek olanaksızdı. İktidarın ele geçirilmesinden sonra, Sovyetlerin orduyu ve köylüleri yeterince çabuk bir biçimde kazanmayı başaracağı; böylelikle Kurucu Meclis’in – özellikle de seçmen kitlesinin genişletilmesinden sonra (Lenin seçmen yaşının 18’e indirilmesini özel olarak öneriyordu) – çoğunluğu Bolşeviklere vereceği ve Sovyet rejimine salt biçimsel bir onay sağlamış olacağı varsayıyordu. Lenin bu anlamda bir “bileşik devlet tipi”nden – yani “Kurucu Meclis”in Sovyet diktatörlüğüne uydurulmasından – zaman zaman söz etti. Gerçekte ise olay farklı bir çizgide gelişti. Lenin’in ısrarına rağmen, iktidarın kazanılmasından sonra Merkez Komitesi Kurucu Meclis için çağrışı birkaç hafta geciktirmeye bir türlü karar veremedi – bu gecikme sağlanmaksızın seçmen sayısını arttırmak ya da daha önemlisi köylülere Sosyal Devrimciler ve Bolşeviklerle ilişkilerini yeniden tanımlama şansı vermek olanaksız olduğu halde. Kurucu Meclis Sovyet’le çatıştı ve lağvedildi. Kurucu Meclis içinde temsil edilen düşman kamplar yıllarca süren bir iç savaşa başladılar. Sovyet diktatörlüğü içinde demokratik temsil için ikincil bir yer bile bulunamadı. “Bileşik tip” sorunu pratikte gündemden düştü. Oysa, sonradan Almanya’daki Bağımsız Parti’nin deneyiminin gösterdiği gibi, teorik olarak tüm önemini korudu.

1924 yılında Stalin, parti içi mücadelenin gerekleri doğrultusunda ilk kez geçmişin bağımsız bir değerlendirmesini yapmaya kalkıştığı anda, Lenin’e yaptığı bir göndermeden de destek alarak, Zinovyev’in “birleşik devlet”inin savunusunu yaptı. “Trotskiy, Kurucu Meclis ile Sovyetlerin bileşimi teorisine Hilferdingizm suçlamasıyla saldırırken Bolşevik taktiklerin kendine özgü yönlerini anlamıyor.” Stalin karakteristik üslubuyla böyle yazıyordu. “Trotskiy’in bir Hilferdingist’e çevirmeye hazır olduğu Zinovyev tamamen ve bütün olarak Lenin’in görüşünü paylaşır.” Bu, Stalin’in, hem Hilferding hem Zinovyev için söz konusu olanın iki sınıfın, Kurucu Meclis dolayısıyla burjuvazinin ve Sovyetler yoluyla proletaryanın iktidarlarını uyumlu hale getirmek ve uzlaştırmak olduğunu, oysa Lenin’in sorununun tek ve aynı sınıfın, proletaryanın iktidarını ifade eden iki ku-

rumu bir araya getirmek olduğunu anlamakta, 1917'nin teorik ve politik mücadelelerinden yedi yıl sonra bile tamamen başarısız kaldığı anlamına gelir. Lenin'in o zamanlar açıkladığı gibi, Zinovyev'in düşüncesi devlete ilişkin Marksist öğretinin temeliyle karşıtlık halindedir. Ekim'in 17'sinde Lenin, Zinovyev ve Kamenev'e karşı şunları yazıyordu: "İktidarın Sovyetlerin elinde olduğu koşullarda, 'bileşik tip' herkes tarafından kabul edilebilir. Ama iktidarın Sovyetlere geçmesinin reddini 'bileşik tip' başlığı altında sunmak...buna parlamenter bir ifade bulmanın olanağı var mı?" O halde, görüyoruz ki Zinovyev'in Stalin tarafından "Bolşevik taktiklerin kendine özgü yönleri" olarak tanımlanan ve sözde Trotskiy tarafından anlaşılmayan bu düşüncesini değerlendirebilmek için Lenin, bu konularda kılı kırk yaran bir tavırla tanınmadığı halde, parlamenter bir ifade bulmakta bile güçlük çekmektedir. Bir yıldan biraz fazla bir süre sonra, Lenin aynı düşünceyi Almanya'ya uygulayarak şunları yazıyordu: "Burjuva diktatörlüğünü proletarya diktatörlüğü ile bir araya getirme çabası hem Marksizm'in hem de genel olarak sosyalizmin tam bir inkârıdır." Lenin'in başka türlü yazması beklenebilir miydi?

Zinovyev'in "bileşik tip"i esas olarak ikili iktidarı ebedileştirme – yani Menşevikler tarafından tamamen tüketilmiş olan bir deneyimi yeniden canlandırma – çabasıydı. Ve eğer Stalin 1924'de hâlâ bu sorun konusunda Zinovyev'le aynı zemini paylaşmakta idiyse, bu, Lenin'in tezlerine katılmasına karşın, yine de 29 Mart 1917 tarihli raporunda bizzat kendisinin geliştirdiği ikili iktidar felsefesine en iyi olasılıkla yarı sadık kaldığı anlamına gelir: "Roller bölündü. Sovyet devrimci dönüşümde inisiyatifi fiilen ele geçirdi... Geçici hükümet fiilen devrimci halkın kazanımlarını güçlendirme rolünü oynadı." Burada, burjuvazi ve proletarya arasındaki karşılıklı ilişkiler basit bir iş bölümü olarak tanımlanmaktadır.

Ayaklanmadan önceki son hafta boyunca, Stalin, bir yanda Lenin, Trotskiy ve Sverdlov, öte yanda Kamenev ve Zinovyev arasında açıkça manevra yapıp duruyordu. Ayaklanma muhaliflerini Lenin'in darbelerine karşı koruyan 20 Ekim tarihli editoryal bildirge – özellikle de Stalin'in kaleminden çıktığında – tesadüfi olamazdı. Parti içi manevralar konusunda Stalin eski bir ustaydı. Aynen Lenin'in gelişinden sonra, Nisan'da olduğu gibi, Stalin tedbirli bir biçimde Kamenev'i ön plana itti ve kendisi, ayaklanmanın ön gününde, olası bir yenilgi durumunda Kamenev ve Zinovyev'in çizgisine geri çekilmeye hazırlanarak, yeniden savaşa katılmadan önce sessizce kenarda bekledi. Stalin, aşılığında Merkez Komitesi ile kopuşu kaçınılmaz hale getirecek bir sınıra dek bu yolda ilerledi. Bu olasılık onu korkutuyordu. 21 Ekim toplantısında, Stalin Sovyetler Kongresi için temel sorunlar üzerine tezlerin Lenin, politik raporun da Trotskiy tarafından hazırlanması önerisini tartışmaya sunarak, Merkez Komitesi'nin sol kanadıyla kendisi arasındaki yarı yarıya yıkılmış olan köprüyü tamir etti. Bu önerilerin her ikisi de oybirliği ile kabul edildi. Sol tarafta kendisini böylece güvence altına aldıktan sonra, Stalin son anda gölgeye çekildi: bekleyecekti. Yaroslavskiy başta olmak üzere en yeni tarihçilerin hepsi, Stalin'in ayın 24'ünde Smolniy'de yapılan

Merkez Komitesi toplantısında bulunmadığı ve ayaklanmanın örgütlenmesinde hiçbir görev üstlenmediği gerçeğinin dikkatle etrafından dolanmaktadır! Oysa belgelerin tartışılmaz bir biçimde ortaya koyduğu bu gerçek, Stalin'in politik kişiliğini ve yöntemlerini, başka herhangi bir şeyin yapabileceğinden çok daha iyi bir biçimde karakterize etmektedir.

1924'den bu yana, Stalin'in politik biyografisinde Ekim'in temsil ettiği boşluğu doldurabilmek için sayısız çaba harlandı. Bu, iki takma isim aracılığıyla yapıldı: "Merkez Komitesi" ve "Pratik Merkez". Eğer o zamanın Merkez Komitesi'nde görevli olan kişileri biraz daha yakından incelemesek, ne Ekim önderliğinin işleyişini ne de son dönem epigon efsanelerinin mekanizmasını anlayabiliriz.

Parti içinde herkesin saygı duyduğu, önderliği kabul gören ama olguların da gösterdiği gibi, "diktatör" olmaktan çok uzak olan Lenin dört aylık bir dönem için Merkez Komitesi çalışmasında doğrudan yer almamıştı ve bir dizi taktik sorunla ilgili Merkez Komitesi'ne karşı sert bir muhalefet içindeydi. Eski Bolşevik çekirdeğin, seçkinlikte Lenin'in bir hayli gerisinde kalan ama kendilerinden sonra gelenlerden de bir o kadar mesafeye ayrılan önderleri Zinovyev ve Kamenev'di. Lenin gibi Zinovyev de yeraltındaydı. Ekim'den önce Zinovyev ve Kamenev Lenin'e ve Merkez Komitesi çoğunluğuna karşı kararlı bir muhalefet içine girmişlerdi. Bu her ikisini de saflardan uzaklaştırdı. Eski Bolşeviklerden Sverdlov hızla ön plana fırlamıştı ama o zamanlar Merkez Komitesi içinde henüz yeniydi. Örgütçülük yeteneği ancak daha sonraları, Sovyet devletinin inşa yılları boyunca tam olarak gelişti. Partiye kısa süre önce katılmış olan Dzerjinskiy devrimci mizacıyla tanınırdı ama bağımsız bir politik nüfuz iddiası yoktu. Buharin, Rıkov ve Nogin Moskova'da yaşıyorlardı. Buharin yetenekli ama güvenilmez bir teorisyen olarak kabul ediliyordu. Rıkov ve Nogin ayaklanma muhalifiydiler. Lomov, Bubnov ve Miliutin önemli sorunlar karara bağlanırken hemen hiç kimse tarafından dikkate alınmazlardı; üstelik Lomov Moskova'da çalışıyordu, Miliutin ise sürekli ülkeyi dolaşıyordu. Joffé ve Uritzkiy sürgündeki geçmişlerinde Trotskiy'le çok yakın bağlar kurmuşlardı ve onunla uyum halinde çalışıyorlardı. Genç Smilga Finlandiya'da çalışıyordu. Merkez Komitesi'nin bu bileşimi ve iç durumu Lenin'in doğrudan liderliğe geri dönüşüne dek partinin komuta merkezinin sonradan üstleneceği rolü neden en düşük düzeyde bile oynamadığını ve oynayamadığını yeterince açıklamaktadır. Tutanaklar en önemli sorunların-Sovyet Kongresi, garnizon, Askeri Devrimci Komite sorunlarının- Merkez Komitesi'nde önceden tartışılmadığını ve onun inisiyatifiyle belirlenmediğini, bu sorunların Smolniiy'de Sovyet'in pratik faaliyeti sonucunda ortaya çıktığını ve Sovyet'in önderleri arasında -çoğunlukla Sverdlov'un da katılımıyla- ele alınıp belirlendiğini göstermektedir.

Genel olarak söyleyecek olursak, Stalin Smolniiy'de pek boy göstermemiştir. Devrimci kitlelerin baskısı daha da belirleyici hale geldikçe, olayların etki

alanı genişledikçe, Stalin daha arka plana çekilmiş, politik düşüncesi daha da belirsizleşmiştir, inisiyatifi daha da zayıflamıştır. 1905'te de bu böyleydi, 1917'de de. Aynı şey sonradan da, dünya arenasında büyük tarihsel sorunların ortaya çıktığı her anda yineleni. Merkez Komitesi'nin 1917 tutanaklarının yayınlanmasının Stalin'in biyografisinde bir Ekim boşluğunu ancak daha da çıplak bir hale getirdiği açıkça ortaya çıkınca, bürokratik tarihçiler "pratik merkez" efsanesini yarattılar. Şu son yıllar boyunca iyice popülerleşen bu öykünün bir açıklamasını yapmak, Ekim Devrimi'nin her türlü eleştirel tarihinin zorunlu bir ögesi haline gelmektedir.

Merkez Komitesi'nin Lesnı'daki 16 Ekim tarihli konferansında ayaklanmaya karşı getirilen argümanlardan bir tanesi de "henüz bir merkezimiz bile yok" biçiminde ifade ediliyordu. Köşede kenarda bir yerde yapılan bu hızlı oturumda Lenin'in önerisiyle Merkez Komitesi bu eksiği derhal telafi etme kararı aldı. Tutanaklarda şöyle yazıyor: "Merkez Komitesi şu üyelerden oluşan bir askeri devrimci merkez örgütler: Sverdlov, Stalin, Bubnov, Uritzkiy ve Dzerjinskiy. Bu merkez Sovyet Devrimci Komitesi'nin tamamlayıcı parçalarından biri haline gelir." Herkesin unutmış olduğu bu karar, ilk kez 1924'de arşivlerde bulundu ve en önemli tarihsel belge olarak anılmaya başlandı. Yaroslavskiy şunları yazıyordu: "Bu organ (ve yalnızca o) ayaklanmada yer alan tüm örgütleri yönetti (devrimci askeri birimler, Kızıl Muhafızlar). Bu sözcükler "ve yalnızca onlar" bütün bu *ex post facto* uydurmanın amacını yeterince açık bir biçimde ortaya koyuyor. Ama yine de Stalin durumu daha açık bir biçimde ifade ediyordu: "Ayaklanmayı yönetmek üzere çağrılan pratik merkez görevlileri arasında, ne gariptir ki Trotskiy... yoktu." Stalin bu düşünceyi geliştirebilmek için söz konusu kararın ikinci yarısını yok etmek zorunda kalmıştır: "Bu merkez Sovyet Devrimci Komitesi'nin tamamlayıcı bir parçası haline gelir." Eğer Askeri Devrimci Komite'nin başında Trotskiy'in olduğunu anımsayacak olursanız, Merkez Komitesi'nin, hâlihazırda işin merkezinde yer alanlara yardım etmek üzere yeni elemanlar atamakla yetinme nedenini anlamak zor olmaz. Üstelik, ne Stalin ne de Yaroslavskiy, "pratik merkez" in neden ilk kez 1924'te anımsandığını hiç bir zaman açıklamadılar.

Gördüğümüz gibi, Ekim'in 16'sı ile 20'si arasında, ayaklanma kesin olarak Sovyet'in yoluna girdi. Askeri Devrimci Komite, doğduğu andan beri, yalnızca garnizonun değil, Ekim'in 13'ünden itibaren Petrograd Yürütme Komitesi'ne bağlanan Kızıl Muhafızlar'ın da dolaysız önderliğini elinde bulunduruyordu. Herhangi bir başka yönetici merkeze yer yoktu. Ne Merkez Komitesi tutanaklarında ne de Ekim'in ikinci yarısıyla ilgili herhangi bir başka malzeme içinde, bu sözde çok önemli kurumun en ufak bir faaliyet izine rastlayabilirsiniz. Hiç kimse bu kurumun çalışmalarına ilişkin bir rapor hazırlamamıştır; kendisine hiçbir görev verilmemiştir; üyeleri Merkez Komitesi toplantılarında hazır buldukları ve doğrudan bir "pratik merkez" in uzmanlık alanına girmesi gereken sorunlarla ilgili kararlara katıldıkları halde, bu kurumun adı hiç kimse

tarafından anılmamıştır.

Ekim'in ikinci yarısı boyunca Smolnıy'de neredeyse sürekli olarak iletişim görevini üstlenen, Parti'nin Petrograd Komitesi üyesi Sveşnikov'un, ayaklanmaya ilişkin sorunlar üzerine pratik emirler almak üzere en azından nereye gideceğini biliyor olması gerekirdi. Kendisi şunları yazmıştır: “Askeri Devrimci Komite doğdu: onun doğum anından itibaren, proletaryanın devrimci faaliyetinin çeşitli öğeleri bir yol gösterici merkezi kazandılar.” Şubat günlerinden iyi tanıdığımız Kayurov, Vıborg bölgesinin Smolnıy'den gelecek sinyali nasıl bir gerilimle beklediğini anlatıyor: “Akşam (24 Ekim akşamı), Askeri Devrimci Komite'nin yanıtı geldi – Kızıl Muhafızlar'ı savaşa hazırlayın.” Kayurov açık ayaklanmanın başlangıç anında, başka bir merkezin varlığından tamamen habersizdir. Aynı amaçla, Sadovskiy, Podvoyskiy, Antonov, Mehonoşin, Blagonravov ve isyana doğrudan katılan başkalarının anılarına da başvurulabilir. Bunlardan bir teki bile, Yaroslavskiy'in tüm örgütleri yönettiğini varsaydığı bu “pratik merkez”i anımsamamaktadır. Ve nihayet Yaroslavskiy bile yazdığı tarihte, kendisini merkezin yaratılmasına ilişkin basit bir açıklama ile sınırlamaktadır: faaliyeti konusunda söyleyebileceği tek sözcük yoktur. Sonuç kendiliğinden çıkmaktadır: Yönettiklerinin hakkında hiçbir şey bilmedikleri bir yönetim merkezi tarih nezdinde mevcut değildir.

Ama “pratik merkez”in bir uydurmaca olduğunu göstermek için daha dolaysız kanıtlar da ileri sürülebilir. 20 Ekim'de Merkez Komitesi'nin bir toplantısında Sverdlov, tartışmadan da anlaşılabilirliği gibi, ayaklanma sorunlarına ilişkin karar alınırken Askeri Örgüt'ün önderlerinin de çağrılması talebini içeren, Bolşeviklerin Askeri Örgütü'ne ait bir bildirme okudu. Joffé bu talebin reddedilmesini önerdi: “Çalışmak isteyen herkes Sovyet'in yönetimindeki devrim merkezine katılabilir.” Trotskiy Joffé'nin önerisinin daha yumuşak bir formülasyonunu önerdi: “Tüm örgütlerimiz devrim merkezine katılabilir ve burada hizbimiz içinde kendilerini ilgilendiren her türlü sorunu tartışabilirler.” Bu biçimiyle kabul edilen karar, Sovyet'le bağlantılı olarak çalışan tek bir devrim merkezi olduğunu göstermektedir: Askeri Devrimci Komite. Eğer ayaklanmayı yönetmek için başka bir merkez olsaydı birileri onun en azından varlığını anımsıyor olmalıydı. Ama hiç kimse anımsamıyordu –adı “pratik merkez” görevlilerinin başında yer alan Sverdlov bile.

24 Ekim tutanakları bu konuda daha da öğreticidir. Kentin ele geçirilmesinden hemen önceki saatler boyunca, ayaklanmanın “pratik merkezi”nden hiç söz edilmediği gibi, bu merkezin yaratılması kararı aradan geçen 8 günün hay-huyu içinde tamamen unutulduğu için, Trotskiy'in bir önerisi üzerine Sverdlov, Dzerjinskiy ve Bubnov -16 Ekim tarihli kararlar bu öneriye zaten gerek kalmaksızın Askeri Devrimci Komite'nin görevlileri arasına girmiş olmaları gereken Merkez Komitesi üyeleri- “Askeri Devrimci Komite'nin hizmetine” atanmışlardır. Bu türden bir yanlış anlamının nasıl ortaya çıkabildiği, yeraltından ancak yeni yeni

çıkan Merkez Komitesi'nin örgütü ve yöntemleri bakımından, son yılların her şeye kadir ve her şeyi saran sadaretinden henüz bir hayli uzakta olduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Öyle ki Merkez Komitesi'ne ait malzemelerin en önemli bölümü Sverdlov'un yan cebinde taşınıyordu.

O sıcak günlerde bir toplantının son dakikalarında kurulup, hemen ardından unutulup giden gelip geçici kurum sayısı az değildi. Merkez Komitesi'nin 7 Ekim'deki toplantısında, “karşı-devrimle mücadele istihbarat bürosu” diye bir büro kuruldu. Bu, ayaklanma sorunları ile uğraşmak üzere kurulan ilk organın şifreli adıydı. Personeline gelince, tutanaklar şöyle yazıyor: “Büroya Merkez Komitesi'nden üç kişi seçilmiştir: Trotskiy, Sverdlov, Bubnov. Bu kişiler büroyu kurmakla görevlendirilmişlerdir.” Peki, ayaklanmanın bu ilk “pratik merkez”i var olmuş mudur? Hiçbir iz bırakmadığına göre kuşkusuz hayır. 10 Ekim toplantısında kurulan büro da pek ömürlü olmamış ve kendisini kesinlikle hiçbir olayda göstermemiştir: bir kez bile toplanıp toplanmadığı kuşkuludur. Bölgelerdeki çalışmanın dolaysız önderi durumundaki Petrograd parti örgütünün Askeri Devrimci Komite'den ayrılmaması için, ikili hatta üçlü güvence sistemini seven Lenin'in önerisiyle Trotskiy kritik hafta için Petrograd Komitesi'nin en yüksek idari organına katıldı. Bununla birlikte, bu karar da kâğıt üzerinde kaldı. Trotskiy'in de katıldığı tek bir toplantı bile yapılmadı. Sözde “pratik merkez”in kaderi de aynı oldu. Bağımsız bir kurum olarak var olması niyeti zaten hiç söz konusu olmamıştı ama bir yardımcı organ olarak bile var olamadı.

“Merkez” görevlileri olarak atanan beş kişiden Dzerjinskiy ve Uritzkiy Askeri Devrimci Komite'nin çalışmasına ancak iktidar devrildikten sonra tamamen katılabilirler. Sverdlov Askeri Devrimci Komite'yle parti arasında bağlantı kurulmasında müthiş bir rol oynadı. Stalin Askeri Devrimci Komite'nin çalışmasına hiç katılmadı ve toplantılarda kesinlikle bulunmadı. Sayısız belgeler, tanıkların ve katılımcıların ifadeleri ve son dönemde yazılan anılar arasında Stalin'in adına tek bir kez bile rastlamak olanaklı değildir.

Devrim tarihine ait olayları içeren resmi derlemede, tüm olgusal gazete haberlerinin, tutanakların, arşivlerin, katılanların anılarının...vb günlere göre gruplandırıldığı özel bir cilt Ekim'e ayrılmıştır. Bu derleme, geçmişin revizyonunun tüm hızıyla sürdüğü 1925 yılında yayınlanmış olmasına karşın, arka bölümde yer alan indeks içinde Stalin'in isminin karşısında tek bir sayfa numarası yer almaktadır ve kitabın ilgili sayfası açıldığında yine Merkez Komitesi'nin “pratik merkez” konusundaki kararına ilişkin aynı metinle ve Stalin'in bu merkezin beş üyesinden biri olduğuna ilişkin notla karşılaşılır. Üçüncü sınıf malzemelerle bile tıka basa doldurulmuş olan bu ciltte Stalin'in Ekim'de ister “merkez”in sahası içinde ister dışında tam olarak ne iş yaptığına dair herhangi bir bilgi bulmaya çalışmak boşunadır.

Stalin'in politik fizyonomisini tek sözcükle tanımlamak gerekirse, o Bolşevizm içinde her zaman bir “merkezci” oldu. Yani Marksizm'le oportünizm

arasında bir aracılık konumu işgal etmeye organik olarak eğilimliydi. Ama o Lenin'den korkan bir merkezciydi. 1924'e dek Stalin'in yörüngesinin her aşaması, her zaman iki kuvvetin bir ürünü olarak açıklanabilir: Kendi merkezci karakteri ve Lenin'in devrimci basıncı. Merkezçiliğin beş para etmez karakteri kendisini en olgun haliyle büyük tarihsel olayların sınavında gösterir. Stalin 20 Ekim'de, Zinovyev ve Kamenev'i haklı çıkarmak için "durumumuz kendi içinde çelişkili" dedi. Aslında Stalin'in devrimde herhangi bir bağımsız konum işgal etmesini merkezçiliğin kendi içinde çelişkili karakteri olanaksız kıldı. Öte yandan, tarihin büyük dönüm noktalarında kendisini felçleştiren özellikleri –tetikte beklemek ve deneme yoluyla manevralar yapmak-, kitle hareketi geri çekilmeye başladığında ve yüksek memur kazandığı şeyi -yani öncelikle yeni hoşnutsuzluklara karşı kendi konumunu- sağlama bağlama hevesiyle öne çıktığı zaman, ona gerçek bir üstünlük sağlıyor olmalıdır. Devrim adına hükmeden yüksek memurun devrimci prestije ihtiyacı vardır. Stalin, "eski Bolşevik" olma özelliğiyle, bu prestijin düşünülebilecek en uygun cisimleşmesini temsil etmiştir. Kitleleri geri püskürten kolektif memur onlara şöyle der: "Bunu sizin için biz yaptık." Yalnızca bugüne değil, geçmişe de serbestçe el atar. Memur–tarihçi tarihi değiştirir, biyografileri onarır, şöhretler yaratır. Stalin'in devrimin tacı haline gelebilmesi için önce devrimin bürokratikleştirilmesi zorunlu olmuştur.

Stalin'in, Marksist bir çözümlenme için son derece ilgi çekici olan kişisel yazgısında tüm devrimlerin yasasının yeni bir kırılmasını buluruz: İsyarla yaratılan bir rejimin gelişmesi kaçınılmaz olarak yıllarla ölçülen gel git dönemlerinden geçer ve bu süreç içindeki ahlaki gericilik dönemleri, tüm temel özellikleri nedeniyle devrimci saldırı dönemlerinde önder rol oynamayan ve oynaması olanaklı da olmayan kişileri ön plana çıkarır.

Parti ve devrim tarihinin bürokratik revizyonu Stalin'in doğrudan gözetimi altında gerçekleşmektedir. Bu çalışmanın işaret levhaları, Sovyet makinesinin gelişimindeki aşamaları belirgin biçimde ortaya koymaktadır. 6 Kasım 1918'de (yeni takvime göre) Stalin *Pravda*'daki bir yıldönümü makalesinde şunları yazıyordu: "Devrimi başından sonuna dek esinleyen, Lenin Yoldaş'ın yönetimindeki parti Merkez Komitesi'ydi. O zamanlar Vladimir İlyiç, Petrograd'ın Vıborg bölgesinde bir apartman katında gizlilik koşullarında yaşıyordu. 24 Ekim akşamı, hareketin genel önderliğini üstlenmek üzere Smolnıy'e çağırıldı. Ayaklanmanın pratik örgütlenmesine ilişkin tüm işler, Petrograd Sovyet Başkanı Trotskiy Yoldaş'ın doğrudan önderliği altında yürütüldü. Garnizonun hızla Sovyet'ten yana geçmesini ve Askeri Devrimci Komite'nin çalışmalarının becerikli yönetimini partinin esas olarak ve öncelikle Trotskiy Yoldaş'a borçlu olduğunu kesin olarak söylemek mümkündür. Antonov ve Podvoyskiy yoldaşlar Trotskiy Yoldaş'ın baş yardımcılarıydı."

Ne bu kitabın yazarının, ne de bir Sosyal Devrimci'nin kurşunuyla aldığı yaradan henüz iyileşmekte olan Lenin'in bu retrospektif rol ve değer

bölüştürülmesini o günlerde önemseydiği sanılmasın. Ancak birkaç yıl sonra, Stalin'in daha o zaman, 1918'in zorlu sonbahar aylarında, yine olağanüstü bir ihtiyatla, Ekim'deki parti önderliğinin yeni bir tablosunu çizmeye hazırlandığı gerçeğini ortaya çıkardığında bu makale yeni bir anlam kazanmıştır. "Devrimi başından sonuna kadar esinleyen, Lenin Yoldaş'ın yönetimindeki parti Merkez Komitesi'ydi." Bu cümle, ayaklanmanın gerçek esinleyicisinin Merkez Komitesi ile kayda değer bir çatışma içinde hareket eden Lenin olduğunu –son derece haklı olarak- düşünenlere karşı bir polemiktir. Stalin daha o dönemde bile, Ekim'de kendisinin geçirdiği kararsızlıkları ancak Merkez Komitesi anonim adı altında gizleyebiliyordu. Lenin'in Petrograd'da bir apartman katında gizlilik koşullarında yaşadığına ve 24 Ekim akşamı, hareketin genel önderliğini üstlenmek üzere Smolnii'ye çağrıldığına ilişkin sonraki iki cümle ise, ayaklanma önderinin Trotskiy olduğu konusunda partide egemen olan izlenimi zayıflatmak üzere tasarlanmıştı. Trotskiy'e ithaf edilen sonraki cümleler, bugünün politik akustığı içinde bir methiye gibi duruyor: gerçekte ise bunlar Stalin'in asgari olarak söylebilecekleriydi. Bunlar, Stalin'in polemik izlerini gizleyebilmek için sarf etmek zorunda kaldığı cümlelerdir. Bu coşkulu yıldönümü makalesinin karmaşık yapısı ve titiz savunmacı havası, o zamanlar partiye egemen olan genel görüşün hiç de fena bir izlenimini sunmuyor.

Bu arada, söz konusu makalede pratik merkezden kesinlikle söz edilmemektedir. Tersine, Stalin kesin olarak "Ayaklanmanın pratik örgütlenmesine ilişkin tüm işler(in)... Trotskiy'in doğrudan önderliği altında yürütüldü(ğünü)" bildirmektedir. Ama Trotskiy'in "pratik merkez" in bir üyesi olmadığını anımsayalım. Oysa Yaroslavskiy'den duyduğumuza göre, bu organ ayaklanmada yer alan tüm örgütleri yönetmiştir. Bu iç çelişkinin çözümü basittir: 1918'de olaylar herkesin kafasında henüz çok tazeydi ve hiçbir zaman var olmayan bir "merkez" hakkındaki kararı tutanaklar içinden cımbızla çekip çıkarmak başarılı bir sonuç vermeyecekti.

1924 yılında artık pek çok şey unutulduğunda, Stalin Trotskiy'in neden "pratik merkez" üyesi olmadığını şu biçimde açıkladı: "Trotskiy'in Ekim Devrimi'nde özel bir rol oynamadığını ve zaten oynayamayacağını söylemeliyiz." Aynı yıl Stalin "Ekim ayaklanmasında Trotskiy'in özel rolü efsanesini" yıkmamanın tarihçilerin görevi olduğunu açıkça belirtti. Peki Stalin bu yeni versiyonu 1918 tarihli kendi makalesiyle nasıl bağdaştırıyor? Çok basit bir biçimde: Eski makalesinden alıntı yapmayı herkese yasaklıyor. 1918'in Stalin'yle 1924'ün Stalin'i arasında bir orta yol bulmaya çalışan tarihçiler partiden derhal atılıyorlar.

Yine de Stalin'in bu ilk yıldönümü makalesinden daha yetkili tanıklıklar da var. Lenin'in yapıtlarının resmi baskısındaki notlarda, *Trotskiy* sözcüğü altında şunlar okunuyor: "Petersburg Sovyeti Bolşevik olduktan sonra başkan seçildi ve 25 Ekim ayaklanmasını bu konumdan örgütledi ve yönetti." İşte bu "özel rol efsanesi" Lenin henüz sağken, toplu yapıtlarında böyle kesin bir biçimde

onaylanmıştı.

Bu tarihsel malzemeyi revize etme sürecini resmi başvuru kitaplarından yıl yıl izleyebilirsiniz. 1925’de Trotskiy’e karşı kampanya artık tüm hızıyla sürerken, resmi yıllık “Komünist Almanak”ta hâlâ şunlar yazabiliyordu. “Ekim Devrimi’nde Trotskiy en etkin önder konumundaydı. 1917 Ekim’inde silahlı ayaklanmayı örgütleyen Petrograd Devrim Komitesi’ne başkan seçilmişti.” 1926 baskısında ise, bu sözlerin yerine kısa tarafsız bir not konmuştur: “1917 Ekim’inde Leningrad Devrimci Komitesi başkanı.” 1927’den bu yana ise Stalin okulu, daha önce kullanılmamış bir öyküyü tüm Sovyet okul kitaplarına sokarak gündeme getirmektedir. Trotskiy, “tek ülkede sosyalizm’e karşı olduğuna göre aslında Ekim Devrimi’ne de karşı olmalıdır. Ama ne şanslıyız ki, olayları mutlu sona ulaştıran “pratik merkez” vardır. Usta tarihçinin açıklamayı ihmal ettiği tek şey, Bolşevik Sovyet’in neden Trotskiy’i başkan seçtiği ve partinin önderliği altındaki aynı Sovyet’in neden Trotskiy’i Askeri Devrimci Komite’nin başına getirdiğidir.

Lenin özellikle de devrimin kaderini ilgilendiren konularda, safdil değildi. Onu sözlü güvencelerle yatıştırabilmek olanaksızdı. Uzaktayken, her belirtiyi kötüye yormaya eğilimliydi. Olayların doğru bir biçimde yönlendirildiğine ancak gözleriyle görünce –yani Smolniy’e geldiğinde- nihayet inandı. Trotskiy 1924’de yayınlanan anılarında bundan söz eder: “Parti ve Sovyet’e ait belgelerimizin yayınlanmasını güvence altına almak için, Litovskiy Alayı’ndan bir birliği yazılı emirle görevlendirdiğimi öğrendiği zaman, bunun Lenin üzerinde bıraktığı müthiş etkiyi anımsıyorum... Lenin sevincinden çılgın gibiydi, duygularını nidalarla, kahkahalarla ve ellerini ovuşturarak dışa vurdu. Ardından sessizleşti, bir an düşündü ve şöyle dedi: ‘İyi iyi, böyle de yapılabilir. Yeter ki iktidarı alın’. İktidarı bir komployla almayı reddetmemizi ancak o anda kabullenebildiğini anladım. Son saate dek düşmanın yolumuzu kesip bizi gafil avlayacağından korkmuştu. Ancak o anda... içi rahat edebilmiş ve sonunda olayların aldığı seyri onaylamaya başlamıştı.”

Bu öykü de sonradan tartışıldı. Ne olursa olsun, nesnel durum bunu karşı konulmaz biçimde desteklemektedir. 24 Ekim akşamı, Lenin son bir telaş nöbetine kapıldı ve bu nöbete kendisini öyle bir kaptırdı ki askerleri ve işçileri Smolniy’e basınç yapmak üzere seferber etmek için gecikmiş bir girişimde bulundu. Birkaç saat sonra, Smolniy’de gerçek durumla karşılaşınca ruh hâli ne büyük hızla değişmiş olmalı. Kaygılarının, Smolniy’e yönelik dolaylı ve dolaysız sitemlerinin sona erdiğini, en azından birkaç cümle, birkaç sözcükle de olsa belirtmekten kendisini alıkoymuş olamayacağı açık değil mi? Karmaşık açıklamalara zaten gerek yoktu. Bu hiç de sıradan sayılamayacak anda yüz yüze gelen her iki kişi için de yanlış anlamaların son derece anlaşılabilir kaynakları vardı. Ve bunlar o anda ortadan kalkmıştı. Aynı şeylere yeniden geri dönmenin yararı yoktu. Tek cümle yeterliydi: “Böyle de yapılabilir”. Yani: “Bazen telaş ve kuşku konusunda

belki fazla ileri gittim ama sanırım anlıyorsunuz...” Kim anlamazdı ki? Lenin duygusallığa yatkın değildi. Onun için özel bir gülümsemeyle birlikte tek cümle, “böyle de yapılabilir”, dünün önemsiz yanlış anlamalarını bir yana bırakıp güven bağlarını pekiştirmek için fazlasıyla yeterliydi.

Lenin’in 25 Ekim’deki ruh hâli, Volodarskiy dolayısıyla sunduğu ve ayaklanmayı “görülmemiş derecede kansız ve eşsiz derecede başarılı” olarak tanımladığı bir karar tasarısında en açık biçimde kendini göstermektedir. Lenin’in, her zaman olduğu gibi sözcük bakımından kıt ama öz bakımından çok değerli olan bu ayaklanma övgüsünü yapma işini üstlenmesi bir tesadüf değildir. Yalnızca o, “saha kenarından öğütler”in müellifi, kendisini sadece kitlelerin kahramanlığına değil aynı zamanda önderlerin hizmetine de saygı gösterebilecek kadar cömert hissetmiştir. Lenin’in bunu yaparken ek psikolojik güdeleri olduğundan kuşku duymak neredeyse olanaksızdır. Smolniiy’de olayların çok yavaş seyretmesinden sürekli korkmuştur ve artık bunun eylem içinde ortaya çıkan avantajlarını teslim eden ilk kişi olmak için acele etmektedir.

Lenin Smolniiy’e vardığı andan itibaren, doğal olarak, tüm politik, örgütsel ve teknik işlerin yönetimindeki yerini aldı. 29 Ekim’de Petrograd’da junkerler bir ayaklanma yaptılar. Kerenskiy bir dizi Kazak birliğinin başında Petrograd’a karşı harekete geçmişti. Askeri Devrimci Komite bir savunma göreviyle karşı karşıyaydı. Bu işi Lenin yönetti. Trotskiy anılarında şöyle yazıyor: “Hızlı bir başarı, bir yenilgi kadar silahsızlandırıcıdır. Olayların gerisindeki iç mantığı bir an bile gözden kaçırmamak; her başarıdan sonra kendi kendinize ‘henüz hiçbir şey kazanılmadı, henüz hiçbir şey güvence altında değil’ demek; bir silahlı eylemin başlangıcından beş dakika önceki uyanıklığın, enerjinin ve yüksek basıncın aynısını belirleyici bir zaferden beş dakika önce de taşıyabilmek. Zaferden beş dakika sonra ve ilk muzaffer çılgınlık henüz dinmemişken kendi kendinize, ‘zafer henüz güvence altında değil, bir dakika bile yitirmemeliyiz’ demek – Lenin böyle bir yaklaşıma, eylem biçimine ve yöneme sahipti, politik karakterinin organik özü, evrimci ruhu böyleydi.”

Lenin’in Mejraysontsi konusundaki yersiz korkularından söz ettiği Petrograd Komitesi’nin yukarıda anılan 1 Kasım toplantısının gündemi, Menşevikler ve Sosyal Devrimciler’le bir koalisyon hükümeti sorunuydu. Sağ kanat, Zinoviyev, Kamenev, Rıkov, Lunaçarskiy, Riyazanov, Miliutin ve diğerleri zaferden sonra bir koalisyon konusunda ısrar ettiler. Lenin ve Trotskiy, Sovyetlerin İkinci Kongresi’nin çerçevesini aşacak herhangi bir koalisyona kararlı biçimde karşı çıkan konuşmalar yaptılar. “Merkez Komitesi içinde ve partimizin geniş çevrelerinde anlaşmazlıklar” diyordu Trotskiy, “ayaklanmadan önce oldukça derindi... O zaman da, bugün muzaffer ayaklanmadan sonra söylenenlerin aynısı söylenmişti: Anlıyor musunuz, teknik bir aygıtımız olmayacak. Şu anda bizi korkutmak, zaferden yararlanmamızı engellemek için olduğu gibi, o zaman da renkler karanlık gösteriliyordu”. Trotskiy Lenin’le el ele, eskiden ayaklanma muhaliflerine karşı

verdiği mücadelenin aynısını koalisyon taraftarlarına karşı da verdi. Lenin aynı toplantıda şöyle dedi: “Bir anlaşma mı? Bundan ciddi olarak söz edebilmek olanaksız. Trotskiy çok önceden birliğin olanaksız olduğunu söylemişti. Trotskiy bunu anladı ve o zamandan beri ondan daha iyi bir Bolşevik yoktur.”

Sosyal Devrimciler ve Menşevikler bir anlaşmanın en önemli koşulları arasında, kendileri için en nefret verici iki kişinin – “Ekim ayaklanmasının birinci dereceden suçluları olan Lenin ve Trotskiy’in”- hükümetten uzaklaştırılması talebini öne sürdüler. Parti Merkez Komitesi’nin bu talep karşısındaki tavrı öyle bir tavidir ki, aşırı anlaşma yanlısı –kişisel olarak bu ödüne bile hazır olan- Kamenev, Merkez Yürütme Komitesi’nin 2 Kasım’daki toplantısında şunu ilan etmeyi zorunlu gördü: “Lenin ve Trotskiy’i dışlamamız isteniyor; bu önerinin yerine getirilmesi partimizi başsız bırakacaktır, bunu kabul etmiyoruz.”

Devrimci görüş (ayaklanma yanlısı ve Uzlaşmacılarla koalisyonla karşıt görüş) işçi bölgelerinde “Lenin ve Trotskiy’in görüşleri” olarak adlandırılıyordu. Belgelerin ve tutanakların da tanıklık ettiği gibi, bu sözcükler gündelik bir ifade haline geldi. Merkez Komitesi içindeki kriz anında, Petrograd’da geniş bir kadın işçi konferansı, “Lenin ve Trotskiy önderliğindeki Parti Merkez Komitesi’nin politikasını” selamlayan bir kararı oy birliğiyle kabul etti. 1917 Kasım’ı gibi erken bir tarihte Baron Budberg günlüğünde “yeni *duumvir*ler, Lenin ve Trotskiy”den söz ediyordu. Aralık ayında bir grup Sosyal Devrimci “Bolşeviklerin başlarını kesmeye” karar verdiklerinde komplotculardan biri olan Boris Sokolov’a göre, “en zararlı ve en önemli Bolşeviklerin Lenin ve Trotskiy olduğu” açıklı, “onlardan başlamak gerekiyor”du. İç savaş yılları boyunca bu iki isim aynı kişiye aitmişçesine hep bir arada kullanıldı. Bir zamanlar bir devrimci Marksist olan ve sonradan Ekim Devrimi’nin azgın düşmanı haline gelen Parvus 1919’da şunları yazıyordu: “Lenin ve Trotskiy, bu, idealist amaçlar uğruna Bolşevik yola giren herkes için kolektif bir isimdir...” Ekim Devrimi’nin politikasını sert bir şekilde eleştiren Rosa Luxemburg, eleştirisini hem Lenin hem de Trotskiy’e birlikte yöneltiyordu. Şöyle yazıyordu: “Arkadaşlarıyla birlikte Lenin ve Trotskiy, dünya proletaryasına bir örnek veren *ilk* kişiler oldular. Ve Hutten’la birlikte hâlâ şöyle bağırabilen *tek* kişiler olmaya devam ediyorlar: *Buna cesaret ettim!*” 1918 Ekim’inde Merkez Yürütme Komitesi’nin coşkulu toplantısında, Lenin yabancı burjuva basınından bir alıntı okudu. “İtalyan işçileri” dedi, “Lenin ve Trotskiy’den başka hiç kimsenin İtalya’da yolculuk etmesine izin vermeyecekmiş gibi davranıyorlar.” Bu türden sayısız tanıklık vardır. Bunlar Sovyet rejiminin ve Komünist Enternasyonal’in ilk yılları boyunca *nakarât* gibi tekrarlanırlar. Katılımcılar ve gözlemciler, dostlar ve düşmanlar, yakındakiler ve çok uzakta-kiler Lenin ve Trotskiy’nin Ekim Devrimi’ndeki faaliyetlerini öylesine sıkı bir düğümle birbirine bağlamışlardır ki, epigon tarihçiler onu çözmeyi ya da kesip atmayı başaramayacaklardır.

Arşiv

Ekim Devrimi hatıraları¹

7 Kasım 1920’de “Ekim Devriminin Petersburg Katılımcılarının Toplantısı” Moskova’da gerçekleştirildi. Toplantının stenografik kaydı 1922 Ekiminde, devrimin yıldönümünde, “Ekim Devrimi Tarihi Komisyonu”nun resmi dergisi *Proletarskaya Revolyutsya*, No. 10’da yayınlandı.

Toplantının amacı devrimin başaktörlerinin meydana gelen olağanüstü olaylara ilişkin anılarını aktarmalarını sağlamaktı. Ekimden hemen önce ve hemen sonraki dönemlerde kimse karar ya da konuşmaların stenografisini tutmayı, ya da vakit bulup tarihe malzeme bırakmayı düşünmemişti. Ancak iç savaşın bitmesinden sonradır ki, yapılanların sonuçlarını, taktiklerin nasıl geliştiğini, fikirlerin nasıl geliştiğini elbette sırf tarihçilik niyetiyle değil, öncelikle devrimci eğitim amacıyla kayda geçirmek mümkün oldu. Özellikle de Ekim ayaklanmasının koşulları uzun zaman karanlıkta kaldı, aydınlatılmayı bekledi. İşte toplantı bu amaçla gerçekleştirilmişti.

Katılanlar arasında Olminskiy, Kobosev, Smirnov-Deiman, Bogolepov, Kozmin, Koslovski, Losovskiy, Sadovskiy, Trotskiy, Bonç-Bruyeviç, Trotskaya, Podvoiskiy, Elizarova (Lenin’in kızkardeşi), Lezhava, Krasikov, Demian-Bedny bulunmaktaydı. Bu isimler önemlidir. Toplantı sırasında ¹ *The New International*, January 1938. Bu belge Evren Asena tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve yayına hazırlanmıştır.

Trotsky'ye bir dizi meseleyi aydınlatmak için başvuruldu. Burada onun hatıralarının bir kısmını yazıyoruz.

Vicdan sahibi okurlar 1922'de resmi bir dergide yayınlanmış, ancak 1920'de kayda geçirilmiş bu konuşmalarda Trotsky'in 1923'de ve 1924'de söylediği ve bugün de söylemeye devam ettiği şeyleri 1922'de, Lenin'in yaşadığı sırada da söylediğini görerek çarpılacaklardır. Ama 1920'de ya da 1922'de kendisine yönelik hiçbir eleştiri sözkonusu değil ve söyledikleri tarihsel gerçekler olarak kabul görünürken, bunların bugün tekrarlanması Trotsky'in versiyonunun karşı-devrimci fikirlerle bezeli olduğunu keşfetmek için Lenin'in ölümünü sabırla beklemiş Stalinist basının küfür ve iftiralarına maruz kalmak için yeterlidir. (**The New International**, Ocak 1938 Notu)

Trotsky: Hatırladıklarına askeri seksiyonun oturumuyla başlayayım (Hangisi olduğunu tam hatırlayamıyorum, askeri seksiyonun prezidyumu muydu, yoksa Petersburg Sovyeti Yürütme Komitesinininki mi?)

Bu oturum esnasında bölge askeri personel dairesinin Petersburg garnizonundaki alayların yaklaşık üçte birinin cepheye yollanmasını istediği haberi geldi. Herhalde Yürütücü komitenin bir oturumuydu, sol Sosyal Devrimci **Verba** oradaydı, bizden de **Mekhonoşin** ve **Sadovski**.

Haberler alınır alınmaz bunu aramızda değerlendirmeye başladık ve sözkonusu olanın en devrimci, en Bolşevik birliklerin yerlerinin değiştirilmesi olduğuna karar verdik. Bu yüzden de mühim olan, silahlı ayaklanmanın gerekliliğine zaten daha önce karar verilmiş olduğundan, bu değişiklikten en üst derecede yararlanmaktı. Savaşın gerektirdiklerini göğüsleyebileceğimiz kanısındaydık, ancak öncelikle bu olayın arkasında bir **Kornilov** hilesinin yatmadığından emin olmamız gerekiyordu. Bu yüzden de, olan biteni askeri bir noktadan değerlendirip sözkonusu olanın gerçekten cephenin gereklilikleri mi yoksa politik bir stratejinin yürürlüğe konması mı olduğunu soruşturabilecek özel bir örgütlenmenin oluşturulmasına yönelik bir karar taslağı hazırlanmasına karar verildi.

Askeri seksiyon garnizonun politik organıydı; böyle bir işe uygun değildi. Bu yüzden söylediğim soruşturmayı gerçekleştirmek üzere bir tür karşı-personel dairesi kurduk; bu tam anlamıyla militer bir örgüttü.

Bunun üzerine Menşevikler özel örgütlenmemizin Petersburg askeri bölgesinin personel dairesiyle ilişkimizi kestiğimiz anlamına gelip gelmediğini sordular. Olumsuz yanıt verdik ve personel dairesindeki temsilcimizi muhafaza edeceğimizi söyledik.

Bu oturumda sol sosyal devrimci **Lazimir** bulunuyordu, ordu komiserliğinde çalışmış genç bir yoldaş (sonradan güney cephesinde öldü). Bir sö-

zümüzle harekete geçmeye hazır sol sosyal devrimcilerden biriydi. Oturum esnasında o bizi destekledi, biz de ona yaslandık². Böylece Askeri Devrimci Komitenin (Revolutionary War Committee) oluşturulma fikri bizden değil de sol Sosyal Devrimcilerden gelmiş gibi oldu. Politik konularda deneyimli eski tüfek Menşevikler bunun silahlı ayaklanmanın örgütlenmesinden başka bir anlamı olmadığını söylemeye başladılar.

Bunların içinde iyi tanınan bir eski tüfek vardı; onların Merkezi Komitesinin eski bir üyesi, bize olan garezini ortaya çıkaran bir Menşevik. Özetlersem, Lazimir'e Askeri Devrimci Komiteye dair bir plan taslağı hazırlamasını önerdik, o da bunu kabul etti. Söz konusu olanın bir komplo olduğunun farkında mıydı, yoksa sol Sosyal Devrimcilerin amorf devrimci hissiyatını mı yansıtıyordu? Bilmiyorum. Daha çok ikinci ihtimali düşünmeye eğilimliyim. Ne olursa olsun, görevi aldı; diğer sol Sosyal Devrimcilerse bekleyip kuşkulanmayı tercih ettiler, ancak onu da işinden alıkoymadılar. Taslağı hazırladığında ayaklanmacı niteliğini gizleyecek şekilde üzerinde oynadık. Ertesi akşam taslak Petersburg Sovyetine sunuldu ve kabul edildi.

Devrimci Savaş Komitesinin kurulması Bolşeviklerin askeri örgütünün fikriydi.1917 Eylül'ünde, askeri örgüt silahlı ayaklanmanın örgütlenmesini tartışırken, ayaklanmayı yönetecek parti harici bir Sovyet organizmasının meydana getirilmesinin gerekli olduğu kanısına varmıştı. Yoldaş Lenin'i bu karardan haberdar ettim. Zaman tam bizim lehimize idi. **Rakhialar**'dan birinin dairesinde, ya da **Rakhia**'nın bulunduğu bir dairede **M. I. Kalinin**'in de katıldığı bir Merkezi Komite oturumu gerçekleştirildi (ayaklanma gününün Merkezi Komite tarafından kararlaştırıldığını söylerken kesinlikle yanıldım; ayaklanmanın gerçekleşeceğinden kimsenin şüphesi yoktu ama bu konunun tartışılması ancak Askeri Devrimci Komitenin oluşumundan sonraydı). Bu oturumda sorunu tartıştık ve olgulardan hareketle, garnizonun yerinin değiştirilmesi kadar önemli bir hadise çatışmayı artık inkar edilemez bir devrim noktasına taşıyorsa, o halde bu durumun bize belli bir devrim tarzını saptamakta yardımcı olabileceği sonucuna vardık; bizse planımızı devrimi basit bir gizli ayaklanma ile gerçekleştireceğimiz üzerine kurmuştuk.

Bu fikir doğal olarak tutuldu, çünkü garnizonun büyük kısmı bizim tarafımıza kazanılmıştı, bunun ayırında olmak gerekiyordu. Bizse o sıralarda

2 Devrimci Marksizmin Notu: Okurların takip edilmesi açısından kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle ilgili bölümün Isaac Deutscher'in Troçki biyografisinde denk geldiği kısmı aktarmayı uygun gördük: "Aynı gün Sovyet Yürütme Kurulu'nun bir toplantısında Askeri Devrimci Komite kuruldu. İhtilalin en yüksek organı olan bu komitenin görevi, o sırada kentin savunma sorumluluğunu Sovyet adına yüklenmekti. Böyle bir komitenin kurulmasını, Sol Sosyal Devrimcilerden on sekiz yaşında Lazimir adında bir delikanlı teklif etmişti. Teklifinin nerelere kadar gideceğinden haberi yoktu" (Isaac Deutscher ,Troçki, Cilt I; Çev. Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, 1969, s.353-353).

durumu salt askeri temeldeki büyük bir çatışmaya müdahale etmek olarak kavriyorduk. Belki buradakilerin arasında bu konuya ilişkin Merkez Komitesi kararının tarihini hatırlayan vardır? Ekimin başında olmalıydı, 10’unda ya da daha önce.

Podvoiskiy: 9’undaydı, ya da biraz daha geç, 12’sinde.³

Trotsky: Hayır, çünkü Sovyetlerin İkinci Kongresinin 25’inde yapılması kararlaştırılmıştı. Ayaklanmanın da 25’inde gerçekleştirilmesine karar verdiğimizizi söyledim ama sonra bu tarih hayli uzak gözükmeye başladı.

Kozmin: 18’inde **Martov** sormuştu: “Nedir bu Askeri Devrimci Komite?” Ve sen de başka bir soruyla yanıt vermiştin: “Martov’a bizi bu şekilde sorgulama hakkını kim verdi?”

Trotsky: Bu doğru. Ancak [Askeri Devrimci] Komitenin oluşturulmasına prensipte karar veren Yürütme Komitesi oturumunun Merkez Komitesinin nihai kararını verdiği oturumdan bile önce olduğunda ısrarlıyım; eğer Merkez Komitesinin oturumu senin söylediğin gibi 10’unda ya da 12’sinde ise, karar 7’sinde alınmış olabilir. Bu yalnızca bir kestirim. Askeri [Devrimci] Komiteye gelirse; eğer bileşimini söylemem istenseydi, karşılığında beni ölüm bile bekliyor olsa söylemem olanaklı olmazdı – her ne kadar benim rolüm hayli önemli olsa da. Ancak bu olay üç partinin oluşturduğu bir blokun eseridir ve çok kısa özetlenecek olursa, her bir parti adamlarını vermiştir, yorulanlar yenilerle değiştirilmiştir, bu yüzden resmi üyelerinin isimlerini tek tek söylemek çok güçtür. İsimler gazetelerden yola çıkarak belirlenebilir. Yoldaş **Joffe** resmen üye miydi?

Bir ses: Üyeydi

Trotsky: Peki **Uritski**? Bir alay iş yapmıştı.

Podvoiskiy: **Unschlicht** devrimden sonra öne çıktı.

Trotsky: **Lazimir** çok iş yaptı.

Kozmin: 18 Ekim’den sonra Konseyin çok uzun oturumları olduğunu hatırlıyorum ve sen hep silah dağıtımına ilişkin talimat vermekteydin. Belki biraz tüm bunlardan, her şeyin nasıl yapıldığından bahsedebilirsin.

Trotsky: Silahlara gelince; her şey şöyle gitti. Silahların temin edildiği ilk kaynak Siestrorietsk fabrikasıydı. Bir işçi delegasyonu gelip silahlara ihtiyaçları olduğunu söylediğinde şöyle söyledim: “Ama cephanelik bizim elimizde değil.” Onlar da şöyle yanıtladı: “Siestrorietsk fabrikasına gittik”. “Yani?”. Dediler ki, “eğer Sovyet emrederse veririz”. Bu ilk deneyimdi. 5000

³ Tarihsel toplantı ancak 10 Ekim’de, yani Askeri Devrimci Komite kurulduğunun ertesi günü yapıldı (Deutscher, agy., s.354).

tüfek için emir verdim ve o gün [işçiler tarafından] teslim alındılar⁴. Bütün burjuva gazeteleri yazdı bunu. *Novoye Vremyanın* bundan nasıl bahsettiğini, hem de belki bir başyazıda bahsettiğini çok iyi hatırlıyorum. Ve tek başına bu gerçek silahlar konusunda vereceğimiz emirleri meşrulaştırmış oldu. Sonra her şey artan hızda cereyan etti. Devrimden sonra biz, yani Askeri Devrimci Komite, bütün askeri kurumlara, bütün garnizonlardaki taburlara ve silahlara sahip bütün komiserliklere komiser atamaya başladığımızda, komiserlerimiz askeri örgütü partiye naklettiler ve silahların idaresi doğrudan bizim elimize geçti.

Çok önemli olmasa da resim gibi hatırladığım bir hadise var. Smolny’de kendimizi askeri bakımdan örgütlemeye çalıştığımız bir sıradaydı. Faaliyetine ilişkin talimatları **Kerensky**’nin belirlediği makineli tüfek müfrezesi pek işe yarayacak gibi görünmüyordu; yine de makineli tüfekçiler devrim esnasında Bolşevik oldular. **Grekov** o sırada Smolny’nin kumandanıydı. Sendikalist bir Sosyal Devrimci olarak tanınmıştı ve Bolşeviklerin iktidarında sıkça hapse atılmıştı. O sıralar bize çok husumeti vardı. Peter ve Paul kalesindeki, yalnızca zafere değil neredeyse hiçbir dirençle karşılaşmaksızın zafere yürüdüğümüze ikna olduğum bir toplantıdan sonra beni arabasıyla bırakan **Grekov** şöyle demişti: “Şüphesiz bir darbe yapabilirsiniz; ama çok uzun sürmeyecektir, ezileceksiniz”. O bizle devam etmek istememişti. Ama müfreme kumandanı bana geldi ve şöyle dedi: “Seninleyiz”

Ama ne zaman ki makineli tüfekleri incelemeye başladık; gördük ki tümü de işlemez halde. Askerlerse tamamıyla tükenmiş ve savaşamayacak durumdaydı. Smolny’ye bir miktar makineli tüfekçi almaya karar verdik. Bu makineli tüfekçi grubu ancak 25’in şafak vaktinde gelebildi. Smolny’de ihmal edilebilir sayıda Menşevik ve Sosyal Devrimci de vardı. Gün başladığında daha hiçbirimiz uyumamıştık. Sabahın erken vakti, hava puslu, herkesin sinirleri gergin ve birden koridorda makineli tüfeklerin sesi: rrrrrrrrrrrr..... Menşevikler bet beniz atmış, endişeyle birbirlerine baktılar. En ufak bir gürültünün alarına geçmeye neden olacağı zamanlar. Ve koridorlarda ayak sesleri, hareketlilik. Menşevikler Smolny’dern canlarını zor attılar.

Ayın 25’inde Sovyetlerin İkinci Kongresi açılışını yaptı. İşte o zaman **Dan** ve **Skobelev** Smolny’ye geldiler ve doğrudan **Vladimir İlyiç**’le benim kaldığım odaya girdiler. Skobelev boğazı ağrıyormuş gibi bir mendile sarınmıştı, kocaman gözlükler takmıştı, başında da eski püskü bir şapka vardı, tuhaf görünüyordu. Ama keskin gözlere sahip olan Dan dikkatlice etrafa baktı ve bizi fark edince dirseğiyle Skobelev’i dürterek göz kırptı, sonra da geri

4 Troçki aynı gün askeri silah depolarına bir emir vermiş ve Kızıl Muhafızlara 5,000 tüfeğin dağıtılmasını emretmiştir. Aslında bu emirle, Askeri Devrimci Komite kararlarına garnizonların uyup uymayacağını deniyordu: Garnizonlar verilen emre uymuşlardı (Deutscher, agy. , s.355).

döndü. Vladimir İlyiç de beni dirseğiyle dürttü ve “Namussuzlar bizi tanıdılar” dedi.

Askeri Devrimci Komiteyle askeri bölge personel dairesi arasındaki ince oyunu sürdürdük. Askeri seksiyonla garnizon arasında herhangi bir sürtüşme olmasın diye komiserlerle ne tür bir ilişkinin tesis edilmesi gerektiğini tartıştık. Kendi komiserlerinin askeri bölgenin de komiseri olması önerisini kabul ettiler. Alaylara kendi komiserlerimizin atanması böylece onları rahatsız etmedi, onlar kendi komiserlerine itaat ediyor olacaktı.

Podvoiskiy: **Zinoviev** ve **Kamenev**'in ayaklanmaya karşı çıktıkları oturum 13'ündeydi.

Trotskiy: Bu oturum Menşevik **Sukhanov**'un dairesinde gerçekleşti. 14'ü gecesiydi. Ama bir dakika yoldaşlar; eğer öyle olsa Sovyet Kongresi ile **Martovun** konuştuğu oturum arasında çok kısa zaman kalmış oluyor. Hayır, daha önceydi. Sosyal Devrimcilerin askeri personel dairesinden gelip üç birliğin yollanma emrini aldıklarını haber vermeleri Yürütme Komitesi esnasında olmalı. Ya da askeri seksiyonun Yürütme Komitesi miydi?

Sadovskiy: Bence Prezidyum olmalı. **Zavadye**'nin divan başkanı olduğu bir oturum vardı.

Trotskiy: Sorumlu militanların oturumuna ben katılmadım. Benim yoldaş Lenin'le katıldığım ön toplantıydı; **Zinovyev** ve **Kalinin** de gelmişlerdi. **Kalinin** işçilerin ayaklanmaya hazır olup olmadıkları sorusuna olumlu yanıt vermiş, fırsatın elden kaçmasına izin vermememiz gerektiğini söylemişti. **Vladimir İlyiç**'le konuşmaysa daha çok ayaklanmanın başlatılması gereken an (moment) üzerineydi. Ayaklanmanın başlamasına dek belli bir süre kararlaştırıldı, askeri ayaklanma planı garnizonun nakli dahil her olayı kullanarak gerçekleştirilecekti. Finlandiya'dan gelmiş olan Vladimir İlyiç için olup bitmekte olanlar yeterince berrak değildi; bu yüzden de yalnızca tartışma oldu. Bu oturumsa sorumlu militanların toplantısından sonra **Sukhanov**'un dairesinde gerçekleşti. Hazır bulunanlar: **Lenin**, **Zinoviev**, **Kamenev**, **Lomov**, **Yakovleva**, **Sverdlov**. Moskova'dan **Oppokov**. **Nogin** sanırım orada değildi; **Rykov** da öyle. **Stalin** oradaydı; sanırım **Şaumyan** da. Hiç vakit yitirilmedi. Sadece oylama yapıldı.

Tartışmalar ilkeler üzerineydi ve ayaklanmaya karşı olan yoldaşların sayısı umulabileceğinden fazlaydı. Akıl yürütmelerinde Sovyetlerin iktidarını reddetme noktasına kadar gittiler. İtirazları gelip şu noktaya dayanıyordu: silahlı ayaklanma bir yere kadar işe yarayabilir, ama ya sonra? Sonra ekonomik-toplumsal sebeplerle tutunamayacağız vb. Bir anlamda bu adamakıllı bir tartışmaydı. Temmuz günleriyle koşutluklar çizildi; denildi ki kitleler sokağa gelmeyebilir, biz de geri çekilmek zorunda kalırız. Diğer akıl yürütmelerin

arasında, yiyecek sorununu asla çözemeyeceğimiz, on beş günde batacağımız, Petersburg'un küçük bir ada olarak tecrit olacağı, demiryolu işçilerinin yürütme komitesinin ve uzmanların ve teknisyenlerin boğazımıza sarılacağı sıralanabilir. Tartışmalar çok ateşliydi, ama şimdi tüm akıl yürütmeleri anımsamakta zorluk çekiyorum. En çarpıcı olansa yoldaşlar, bu muhaliflerin, silahlı ayaklanma olasılığını bertaraf etmek için, tartışmanın harareti içinde, Sovyet iktidarını reddetme noktasına gelmiş olmalarıydı. Sorduk: "O zaman nedir sizin pozisyonunuz?" Yanıt verdiler: "Ajitasyona, propagandaya, kitlelere disiplin kazandırılmasına devam" – "Ya sonra?"⁵

Oyların nasıl dağıldığını şimdi hatırlamıyorum, ama beş ya da altı oy karşıt, dokuz oysa ayaklanma lehineydi.

Şüphesiz bu rakamların doğru olduklarına güvence veremem. Oturum bütün gece devam etti. Şafakta ayrıldık. Ben ve birkaç yoldaş kalıp uyuduk.

Ayaklanmaya ilişkin iki ince ayırım vardı. Bir yanda Petersburglular, yani Petersburg sovyetinde çalışmış olanlara göre ayaklanmanın kaderi garnizonun şehri terk ediyor olmasından doğan çatışmanın çözümüne bağlıydı. Vladimir İlyiç ayaklanmadan korkmadığı gibi gerçekleştirilmesinde ısrar da ediyordu ama onu sadece St. Petersburg'daki çatışmanın gelişimine bağlamak istemiyordu. Bu artık ince ayırım olmaktan çıkıp ayrı bir görüş, bakış açısı olmuştu. Bizimki Petersburg'un bakış açıсыydı, Petersburg bu işi böyle, bu yolla yapacaktı. Ancak Lenin tüm ülkeyi kapsayacak genel bir ayaklanmanın bakış açısından hareket ediyor ve Petersburg garnizonunun ayaklanmasına o kadar büyük önem atfetmiyordu.

Ayaklanmanın tarihinin 15 Ekim olmasına karar verilmişti.⁶

Podvoiskiy: Sanırım oturum daha önce olmalı, yoksa bir gecikme olmuş olurdu.

Trotskiy: Sorumlu militanların toplantısı sorunun artık çözülmüş olduğu Merkezi Komite toplantısından kesinlikle sonraydı. **Zinoviev** ve **Kamenev**'e fikirlerini savunma izni verildiği zaman. Ama Merkez Komitesi o zaman zaten vermişti. Bundan şunu çıkarıyorum; Merkez komite toplantısı Ekim'in başında, 3'ünde olmalı, çünkü ayaklanma için son tarih olarak 15'i belirlenmişti. Tarihi kesinleştirmek konusunda bir ayrılık baş gösterdi. Askeri **Devrimci Komitenin** ayaklanma tarihi olarak Sovyet Kongresinin başlayacağı 5 Merkez komitesi bu "sessiz ayaklanma" sırasında önemli mahalli Bolşevik liderlerin de katılımıyla bir toplantı yaptı. Büyük bir gizlilik içinde Petrograd'a gelmiş olan Lenin ihtilal kararına konferansın uymasını ve Merkez Komitesinin hemen bir hareket çağrısı yayınlamasını teklif etti; ama ihtilal çağrısını parti değil Sovyet yaparsa halkın harekete geçeceğini ve çağrıya olumlu bir tepki vereceğini söyledi. (Deutscher , agy., s.355).

6 20 Ekim tarihi, büyük bir çekingenlikle, harekete geçme günü olarak tesbit edildi. (Deutscher, agy., s.356).

günü seçmek ve hazırlık yapmakla yükümlendirilmesinde ısrar etmişim. Bu çok fazla tartışmaya neden olmadı ama nihayetinde ayaklanmanın ya Ekim'in sonunda ya Kasım'ın başında gerçekleştirilmesine karar verildi.

Kozmin: Bu karar Bolşeviklerin ön-parlamentodan ayrılmasından önce mi, yoksa sonra mıydı?

Trotskiy: Sonraydı. Ne zaman ayrılınmıştı?

Podvoiskiy: Eylül'de.⁷

Trotskiy : Bolşevikler Ön-Parlamentodan ayrıldıktan sonra dedim, ama tam emin değilim. Her halukarda; karar Parlamento'ya girelim mi, yoksa girmeyelim mi sorusunun tartışıldığı fraksiyon toplantısından sonra alındı. Ben boykot yanlısıyım. **Rykov** benle aynı fikirde değildi. Finlandiya'da olan **Lenin**'den onun da boykottan yana olduğunu belirten bir mektubu sonradan aldık. Bundan sonra Merkez Komitesi en ince ayrıntıları kararlaştırmaya çalışan bir gayretin içine girdi. Parti çekirdekleri nezdinde, birlikler nezdinde, komiserler nezdinde ciddi bir kararsızlık olduğunu seziyorduk.....

7 Troçki 6 Ekimde başkentte bulunan bütün alaylardan gelmiş delegelerin önünde sovyetin askeri bölümüyle görüşmüş ve aşağıdaki karar suretini sunmuştur....Ertesi gün Troçki Parlamento-Öncesinin kürsüsünden alarm veriyor....Herkes konuşmacıya ağzına geleni söylüyor, ama Troçki Parlamento-Öncesinde artık son kez konuşmaktadır (Deutscher, agy., s.354).

